

Leo Huberman

Människans rikedomar

Översättning: Björn Kumm

Första svenska upplagan: 1965

Presentation

Detta är en riktig ”klassiker” (första amerikanska utgåvan publicerades 1936), som på ett lättfattligt och levande sätt berättar om historien utifrån en marxistisk grunduppfattning. Hubermans framställning är inte okontroversiell, ens från en marxistisk utgångspunkt – i det svenska förordet tar Lars Herlitz upp några sådana trådar. Det sista kapitlet, som behandlar Sovjetunionen, är det svagaste – det är ytligt och okritiskt – Huberman har en blåögd bild av det stalinistiska Sovjet i mitten av 30-talet. Det må dock vara honom förlåtet, ty vid den tiden när Huberman skrev boken – innan ”den stora terrorn”, med Moskvarättegångarna – var det inte särskilt många som hade klart för sig hur långt det sovjetiska samhället hade avlägsnat sig från de ursprungliga revolutionära idealen.

Innehåll

Inledning.....	1
Första delen	6
1. Bedjare, stridsmän och arbetare	6
2. Handelsmannen gör entré.....	13
3. Staden.....	18
4. Nya idéer i stället för gamla	24
5. Bonden spränger sina bojor.....	27
6. ‘Och ingen främling skall arbeta...’	33
7. Så kommer kungen.....	41
8. ‘Rik...’	49
9. ... fattig, tiggare, tjuv	56
10. ‘Arbetskraft anställs – Tvååringar kan ansöka’	62
11. ‘Guld, storhet och ära’	68
12. Låt oss vara i fred!.....	75
13. ‘Ej kan evigt bli det gamla	82
Andra delen	88
14. Varifrån kom pengarna? ANDRA DELEN	88
15. Revolution – inom industri, jordbruk, samfärdsel.....	96
16. ‘Den säd I sån skall en annan skörda	98
17. ‘Vems naturlagar’ ?.....	108
18. ‘Arbetare i alla länder, förenen er!’	117
19. ‘Om jag kunde skulle jag annektera planeterna’	129
20. Den svagaste länken.....	143
21. Planekonomin.....	151
22. Kommer de att släppa sin sockerbit?.....	161
Tillägg	167
23. ‘Jag ämnar plundra och göra det grundligt...’	167
24. Vilken väg ...?	173
Noter till kap. 23.....	180
Noter till kap. 24.....	181

Inledning

Några – bland dem Karl Marx och Leo Huberman – anser att historien kan användas för att bygga ett slags teori om hur eller varför samhället förändrats genom tiderna. En sådan teori kallas ibland historieuppfattning. Den kunde utgöra ett fruktbart komplement till andra samhällsvetenskaper, som bygger teorier om hur ett visst historiskt givet samhällssystem, det nutida, fungerar under en begränsad tidsperiod.

Andra – historiker inte minst – ställer sig skeptiska. De menar att historieuppfattning är något misstänkt. De hävdar att vår kännedom om det förflutna är alltför bräcklig för att kunna läggas till grund för allmänna teorier om samhällets utveckling. Historikern bör, säger de, i stället hålla sig fri från all teori och begränsa sig till att 'förutsättningslöst' fastställa så många fakta som möjligt ur det förflutna.

Skeptikerna har ett visst stöd i det faktum att historien har missbrukats och missbrukas. För inte så värt länge sedan föreföll historieundervisningen delvis styrd av den gamla soldatinstruktionens ideal. Av historien skulle man lära sig att frukta Gud, älska Fäderneslandet och vara Konungen huld och trogen. Det var ett ganska smalt urval av historiska fakta som utifrån den målsättningen föreföll intressant. Historieböckerna befolkades av kungar, prelater och stormän, som, vägleda av nationella eller religiösa idéer, styrde världsutvecklingen genom en förvirrande härva av statsvälvningar, riks- och kyrkomöten, utrikespolitiska kombinationer och krig. I denna ganska sagolika värld betydde de stora personligheterna och deras idéer allt, människorna under dem och deras arbete intet. Protesterna mot denna historiebild kom först från ekonomer och författare: Quesnay, Adam Smith och Karl Marx, Goethe och Strindberg. I Bert Brechts dikt 'En läsande arbetares frågor' får de ett koncentrerat uttryck. Historikernas reaktion dröjde. Men den kom och med den de stora omvärderingarnas tid, då många fastslagna händelsesammanhang sköts sönder. Därpå följde en period av tillnyktring, som på det hela taget gick i avhållsamhetens tecken: den totala avhållsamheten från alla de frestelser, som historieuppfattningar eller teorier om samhällsutvecklingen utgör. Misstänksamheten riktade sig ibland också mot generaliseringar och påståenden om orsakssammanhang, 'teser'. Man kunde observera en tendens bland historikerna att låta största möjliga mängd fakta tala för sig själva.

I praktiken är det en ganska hopplös ståndpunkt. Historien erbjuder ett oändligt myller av fakta. Att syssla med historia är därför att ständigt välja och vraka. Man måste – som Arnold Ljungdal en gång påpekade – väga mot varandra den historiska betydelsen av exempelvis en nysning från Herbert Tingsten och japanernas angrepp på Pearl Harbor. Det urvalsproblemet åter vänder på alla nivåer. Forskaren ställs inför det, både när han väljer ut vilka faktiska förhållanden han vill rekonstruera, och när han provar olika kombinationer mellan dem eller orsaksförklaringar till dem. Läroboksförfattaren krymper ner det aktuella forskningsläget till det för undervisningen lämpliga omfånget, varav läraren sedan går igenom en del och låter resten läsas kursivt. Var och en gör sitt val och bör erkänna det.

Det är också en förfelad ståndpunkt. Isolerade fakta ur historien är lika meningslösa som gyttertret av kuriosa i en antikvitetsaffär. Historiens fakta får sin mening först när de inordnats i ett sammanhang. Svaren på frågorna Vem?, Vad? och När? har sitt intresse därför att de hjälper oss att besvara frågor av en annan typ: Hur? och Varför? Det är alltså den andra typen av frågor som bör först för att man ska kunna avgöra vilka frågor dit den förra typen som överhuvud är intressanta. Det är bl.a. en teoris uppgift att möjliggöra en sådan procedur.

Nu är det i själva verket så, att frågor av typen Hur? och Varför? föresvävar varje historiker och vägleder honom när det gäller att välja, ordna och kombinera fakta. Ändå kanske han

hävdar, att han vägleds inte av någon teori eller historieuppfattning utan rätt och slätt av sitt sunda förnuft. Olyckligtvis är detta ofta sant. Det s.k. sunda förnuftet är ingenting annat än dåligt genomtänkt teori, omedvetna reflexer av aktuella erfarenheter, moderna sociala fördomar. Det händer ganska ofta, att aktuella erfarenheter leder till s.k. omvärderingar av historiska tillstånd eller förlopp. Den process, i vilken sådana omvärderingar avlöser varandra, är helt slumpartad och kommer att så förbli till dess en teoretisk diskussion ingår som ett normalt och regelbundet inslag i historieskrivningen.

En sådan diskussion borde kunna stimuleras av Leo Hubermans bok med dess numera klassiska, på en gång provokativa och fattliga framställning av marxismens historiesyn.

Huberman startar med det självklara påpekandet att varje kalas, även historiens, måste ha betalats. Hans och den marxistiska teorins syn på hur dessa betalningar skett är däremot givetvis inte höjd över all diskussion. Här är några kärnpunkter i den uppfattningen.

I den materiella produktionen i varje samhälle kan man lämpligen urskilja två delar. Den ena går till att täcka de tekniskt nödvändiga kostnaderna för att förnya framställningen av en lika stor produkt. Dit hör kostnaderna för förbrukade råvaror och hjälpmedel och för att underhålla de i produktionen sysselsatta människorna, inklusive dem som måste ersätta dem i takt med deras fysiska förslitning. Den andra delen kan vi kalla överskott eller merprodukt. Det följer då härav att alla som är frigjorda från den materiella produktionen – de som styr eller för krig, de som leder eller organiserar, de som skriver eller förkunnar, de som klipper kuponger eller gör ingenting – alla dessa och deras verksamhet eller överksamhet betalas med denna merprodukt. Två förhållanden blir då av avgörande betydelse både när det gäller att karakterisera olika samhällsformer och att tolka deras utveckling. För det första att merproduktens storlek vid varje given tidpunkt bestäms av den tekniska nivån, av det mänskliga arbetets produktivitet. För det andra att merprodukten helt eller delvis överförs till andra grupper än de omedelbara producenterna, och att de i en given samhällsform rådande förhållandena mellan människorna inbördes, främst egendomsförhållandena, möjliggjort denna överföring och därmed betingat merproduktens användning.

Gränsdragningen mellan kostnader och merprodukt kan framkalla protest. Kan vi inte i stället betrakta de merproduktbetalda grupperna som producenter av vissa tjänster i samhället – exempelvis upprätthållandet av lag och ordning, vederkvickelse för själen, förutseende för framtiden – och uppfatta ersättningen för dessa.. tjänster som ett annat slags nödvändiga kostnader för produktionen? Det kan vi givetvis göra. Men frågan om vi ska göra det är. inte rent terminologisk, inte heller en fråga om värderingar eller tycke och smak. En del av den medeltida bondens skörd måste användas för utsäde, till boskapens foder, till hans och hans arbetares underhåll. Storleken av denna del bestämdes av tekniska faktorer, och den hade en given produktiv destination. Den del som han betalade i ränta till jordägaren, tionde till prästen och skatt till kungen var visserligen inte oberoende av tekniska faktorer och dess framtida storlek kunde givetvis influeras av hur mottagarna använde den. Men den bestämdes av den samhälleliga egendoms- och maktfördelningen, och mottagarna var inte bundna vid en viss användning av den. Om vi kallar den en nödvändig kostnad, så använder vi ordet nödvändig i andra meningar. Vi kan exempelvis mena det enkla faktum, att bonden var tvungen att betala ränta, tionde och skatt; det betyder alltså att vi bara konstaterar, att makt och egendomsförhållandena var sådana. Vi kunde å andra sidan mena, att en viss egendomsfördelning, som frigör vissa grupper från den materiella produktionen, är ett nödvändigt villkor för samhällsutvecklingen; det kan vara sant, men det är just en av historiens uppgifter att undersöka varför och under vilka förhållanden det gäller. Vi kunde slutligen inta den ståndpunkten, att vi i envars mottagna andel av produktionen ser beviset och måttet för hans nödvändighet eller produktiva funktion; härav skulle då följa en ändlös rad av ointressanta

slutsatser, såsom att var och en alltid betalar för sig själv, och att varje samhällssystem är det bästa tänkbara så länge det existerar.

Begreppet merprodukt kan med fördel anknytas till problemen om ekonomisk tillväxt. En strategisk faktor i den ekonomiska tillväxtprocessen är de investeringar som ökar landets produktiva kapacitet och dess invånares arbetsproduktivitet. Merproduktion, sådan den förut definierats, bestämmer tydligen ett lands investeringspotential. Den är ett nödvändigt villkor för ekonomisk tillväxt. Men den är inte ett tillräckligt villkor. De som förfogar över merprodukten kan investera den produktivt men också förbruka den på annat sätt – de kan i själva verket också omintetgöra dess produktion. Det är just därför att dessa olika alternativ existerar, som det är befogat att tala om en merprodukt och beteckna äganderätten och förfogandet över den som en avgörande faktor i utvecklingen.

En del av merprodukten förbrukas av den vittförgrenade apparat av samhällsinstitutioner – verkställande, väpnade och dömande organ, vanor, regler och lagar, religion, vetenskap och konst – som reser sig ovanpå den materiella produktionen. Den apparaten varierar med tid och samhällsform. Mot feodalsamhällets väpnade ryttararméer, sedvanerätt och religion svarar senare tiders tekniskt utvecklade vapenarsenaler, Code Napoleon och drömmar om en miljon dollar. Men den bygger vid varje tidpunkt på de givna produktions- och egendomsförhållanden, som bestämmer produkternas fördelning. I motsvarande grad har dess roll varit att befästa, försvara och ideologiskt rättfärdiga de förhållandena. Därmed bestrides inte att lagstiftare, vetenskapsmän och förkunnare har förmåga till självständigt arbete, till* att vidareutveckla och nyskapa idéer och tankeredskap. Men det betonas att de alltid arbetat under givna, samhällsförhållanden, att de utgått från sociala erfarenheter och allmänföreställningar i sin samtid, och att de mer eller mindre varit beroende av att få jobb, att kunna sälja sina idéer till dem som kunnat betala. Hubermans särskilt fylliga behandling av de ekonomiska idéernas utveckling ger gott material för en bedömning av synsättets fruktbarhet.

Det finns flera exempel på att stat och lagstiftning, kultur och 'vetenskap medverkat till att skapa en gynnsam miljö för den materiella produktionen. Det 'kan gälla – vid olika tidpunkter – både om freds- och krigspolitik, om frihandel och skyddstullar, om naturvetenskapliga upptäckter och puritanska sparsamhetsideal. Det finns också exempel på motsatsen: på att politik och kultur bromsat och hämmat den ekonomiska utvecklingen. Variationerna blir begripliga, om man tar hänsyn till att staten har till uppgift att försvara de bestående egendomsförhållandena, och att dessa egendomsförhållanden vid olika tidpunkter kan bättre eller sämre svara mot produktionsutvecklingens krav. Under perioder av sociala konflikter förbrukas genom statens försorg en del av samhällets eterprodukt på att fördröja och förhindra nödvändiga omvälvningar i produktions- och egendomsförhållandena.

Detta är några grunddrag i Hubermans marxistiska historieuppfattning. Det är utifrån den som han skiljer mellan produktionens nödvändiga kostnader och dess merprodukt och ställer frågan om egendomsförhållandena i centrum vid beskrivningen av olika samhällstillstånd. Och det är den som kommer honom att se historien som utvecklingen från feodalism över kapitalism till ...

Huberman skrev sin bok år 1936. Sedan dess har den historiska diskussionen surrat intensivt kring flera av de processer som han behandlat. Många exempel kunde ges på alternativa tolkningar. Här måste vi nöja oss med två.

För Huberman är kampen mellan bönder och herrar den centrala faktorn i feodalismen och dess utveckling. Bland de faktorer, som underlättade böndernas kamp för ökad frihet anför han handelns och penninghushållningens utveckling, städernas tillväxt, nyodlingsrörelsen och digerdöden, som stegrade priset på arbetet.

Ett flertal nutida engelska medeltidshistoriker vill däremot skjuta befolkningsrörelsen och jordens knapphet i förgrunden. De delar den medeltida utvecklingen från ca. år 1100 i en expansions- och en stagnationsperiod med gränsen omkring år 1300. De hävdar att expansionen bröts och tvangs över i stagnation, därför att befolkningen under expansionen växte snabbare än 'näringsutrymmet'. De beskriver England omkring år 1300 som ett överbefolkat land, där ofruktbar jord uppodlats, som senare fick läggas igen. Naturens njugghet – inte feodalherrarnas – framstår som den avgörande faktorn.

Det finns flera fakta som tyder på (a) att befolkningen i England – och Europa – växte under tolvhundratalet, (b) att arbetsproduktiviteten i det engelska jordbruket sjönk. Kan vi slå oss till ro med att beteckna (b) som den givna följderna av (a)? Det finns – för det första – knappast skäl för att uppfatta befolkningstillväxt som något slags given 'första orsak'. Det finns däremot historiska skäl för att betrakta den som en viktig ingrediens i alla perioder av ekonomisk expansion, till vilka man säkert kan räkna Europas tolvhundratals. För det andra finns det inget naturnödvändigt samband mellan växande befolkning och sjunkande arbetsproduktivitet. Befolkningens tillväxt ställer inte enbart ökade anspråk på utrymme och jord. Den kan också i sig själv innebära ett bättre utnyttjande av ett givet utrymme: tätare befolkning kan resultera i s.k. 'external economies', i bättre kontakt- och transportförhållanden, ökade möjligheter till arbetsfördelning och därmed stigande arbetsproduktivitet. Därtill kommer eventuella förändringar i produktionsteknik och kapitalutrustning. Befolkningstillväxtens ekonomiska följder är inte natur- utan socialt bestämda. De beror av exempelvis äganderätten till jorden, av rörlighet eller orörlighet, frihet eller tvång för arbetskraften, och av den ur egendomsförhållanden och fördelning resulterande efterfrågestrukturen i samhället.

En annan het potatis är kapitlet 'Varifrån kom pengarna?' Här beskriver Huberman vad Marx kallade kapitalets 's.k. ursprungliga ackumulation', den process som skapar förutsättningarna för industrikapitalismen. Marx menade att industrikapitalismen inte kunde tänkas ha växt fram direkt ur den feodala småproduktionen. Den måste ha föregåtts av en polarisationsprocess i vilken å ena sidan en klass av kapitalister, å andra sidan ett proletariat stansades ut. Denna process rymde då två moment. Dels koncentrationen av rikedomar hos ett fåtal genom något som kunde kallas handel i elastisk mening: byte, inklusive erövringar, sjöroveri, plundring och exploatering. Dels skapandet av en egendomslös arbetarklass genom det våldsamma 'frigörandet' av ett flertal småproducenter från deras egna arbetsbetingelser, främst jorden.

Det gäller givetvis här en central historisk fråga: hur fick den privatkapitalistiska industrialiseringsprocessen, som omformade Västeuropa, sin start? Det fanns ett gammalt svar på den: en del var sparsamma, andra inte, och de enas sparande blev fabriker och maskiner som gav de andra jobb. Men fabriker och maskiner är resultatet av investeringar, inte av sparsamhet, och det är möjligheterna att göra profitabla investeringar som behöver förklaras – enligt Marx främst ur ett tillräckligt utbud av arbetskraften som vara. Om de möjligheterna inte existerar eller existerar i begränsad omfattning, så resulterar sparandet i motsvarande grad inte i nettotillskott till utan omfördelning, eventuellt koncentration av existerande resurser. Marx hade alltså goda skäl till skepsis mot den gamla, på hans tid förhärskande uppfattningen.

I den moderna litteraturen om Englands industriella revolution brukar gentemot Marx bl.a. följande anföras. 1.. De tekniska uppfinningarna hade till att börja med främst arbetsbesparande karaktär, vilket skulle tyda på knapphet, inte överflöd av arbetskraft och alltså strida mot Marx' uppfattning om existensen av ett proletariat som den avgörande förutsättningen. 2. Den inre marknaden, främst existensen av en relativt stor elastisk efterfrågan på enklare förbrukningsartiklar, som kunde framställas maskinellt, var den viktigaste faktorn. Denna efterfrågan kan antas ha utgått framför allt från grupper med medelstora inkomster. 3.

Kapitalbehovet i den industriella revolutionens början var så pass blygsamt, att det kunde tillgodoses genom många relativt små startkapital, successivt ökade genom i företagen nerplöjda vinstmedel. Det första argumentet förväxlar orsakssammanhang som gäller på olika nivåer och/eller på längre eller kortare sikt. Arbetsmarknaden i fabriksindustrins första skede var givetvis trög; arbetskraftens orörlighet och heterogenitet medförde i vissa branscher eller områden flaskhalsar i arbetskraftstillgången, som stimulerade arbetsbesparande uppfinningar – samtidigt som ett överflödande utbud av särskilt billig arbetskraft i andra branscher eller områden fördröjde den tekniska utvecklingen. Det förklarar ojämnheter i utvecklingen men motsäger på intet sätt Marx' påstående att uppkomsten av ett proletariat och därmed ett långsiktigt arbetskraftsutbud till ett visst kritiskt pris var den avgörande förutsättningen för industrialiseringen. Att den inre marknaden hade stor betydelse för bl.a. textilindustrins genombrott är uppenbart. Men det förefaller rimligare att se själva industrialiseringen, den växande arbetsfördelningen, den ökade produktiviteten – i förening med en snabbt växande befolkning – som faktorer ägnade att skapa denna inre marknad, än att därur härleda obevisbara påståenden om efterfrågestrukturer och inkomstfördelning. Frågan om varifrån kapitalet kom till den industriella revolutionen kan knappast betraktas som slutgiltigt löst. De moderna framställningarnas tonvikt på småsparandets och självfinansieringens roll vilar på studiet av ett ganska begränsat urval av framgångsrika exempel. I det studiet överväldigas gärna historikerna av den enskilda företagarens roll vid utnyttjandet av marknadens möjligheter, och hans idealiska' beteendemönster när det gäller att försörja sig med kapital – det successiva nerplöjandet av växande vinstmedel – får en överdriven betydelse på bekostnad av de allmänna förutsättningarna för hans verksamhet.

Dessa – och flera – moderna diskussioner reflekteras inte helt i Hubermans bok. Det är man skyldig att påpeka när boken presenteras för svensk publik. Åt läsaren kan däreför överlåtas Okt att konfrontera Hubermans synsätt med de vanliga historieböckernas, att ta ståndpunkt eller att ställa de olösta frågorna till lärare, forskare eller direkt till historisk och egen erfarenhet.

Det återstår emellertid en annan och viktigare skyldighet. Tiden och den historiska utvecklingen har också fortgått sedan Huberman skrev, 1936 gick Hitlers armé in i Rhenlandet, Mussolini slutförde erövringen av Etiopien och Franco gjorde uppror mot den republikanska regeringen i Spanien. Fascismen marscherade upp till krig. Huberman måste ha uppfattat sig stå nära något som liknade en slutpunkt i berättelsen om Man's worldly goods. Den uppfattningen var inte omotiverad men den var oriktig. Man bör ta hänsyn till detta, och vissa här gjorda strykningar i Hubermans sista kapitel har motiverats därav.

Men dessutom måste Hubermans framställning föras fram till nuet. Det har i denna upplaga gjorts av en svensk ekonomisk-historisk forskare: Bo Gustafsson. Hans kapitel – de två sista – avser att komplettera Hubermans bok och är skrivna utifrån en historie- och samhälls-uppfattning, som kommer så nära Hubermans av år 1936 som någon uppfattning av år 1964 kan göra. Det finns ingen anledning att söka dölja skarven. Läsaren bör, tvärtom själv kunna observera den, eftersom den återspeglar nära tre decenniers erfarenheter.

Slutligen bör anmärkas att Hubermans tämligen omfångsrika notapparat strukits i den svenska upplagan. För källhänvisningarna till de i många fall svåråtkomliga utländska arbeten som åberopas och citeras i boken torde den intresserade läsaren vända sig till den amerikanska upplagan.

Lars Herlitz

Första delen

1. Bedjare, stridsmän och arbetare

De tidigaste filmregissörerna företog sig ofta egendomliga saker. En av de mest egendomliga var att de hade för vana att visa åskådarna personer som åkte taxi och sedan steg ur taxin och gick sin väg utan att betala. De brukade fara omkring i hela staden, på nöjesresor eller i affärer, och det var alltihop. Betalning erfordrades inte. Det var precis som i de flesta böcker om medeltiden, där man sida upp och sida ned läser om riddare och deras damer, som alla är utstyrda i blänkande rustning och vackra klänningar, vid torneringar och spel. De bor alltid i utmärkta slott och intar mat och dryck i stora mängder. Man får föga intryck av att det var någon, som måste anskaffa allt detta, att rustningar inte växer på träd, och att maten – som verkligen växer – dock måste sås och skötas och bearbetas. Men på det viset förhåller det sig. På samma sätt som man måste betala för en taxiresa, måste någon, på niohundra-, tiohundra- och elvahundratalet betala för de nöjen och det goda som riddarna och deras damer njöt av. Det var också någon som måste anskaffa mat och kläder för de klerker eller präster som bad medan riddarna slogs. Utöver dessa bedjare och stridsmän på 'medeltiden fanns det en annan grupp, arbetarna. Feodalsamhället bestod av dessa tre klasser, bedjarna slagskämparna, och det var de som arbetade, som uppehöll livhanken både på prästklassen och soldaternas klass. Detta var uppenbart för åtminstone en person som levde på den tiden och som gjorde följande kommentar:

‘For the knight and eke the clerk
Live by him who does the work.’ (1)

---

(1). ‘För riddaren och klerken lever på den som arbetar.’

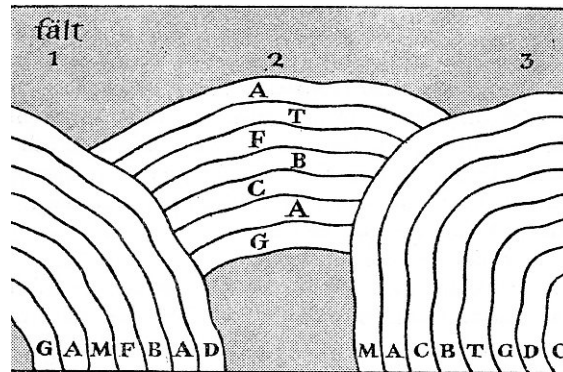

Vad var det för slags arbete? På fabrik? Ingalunda – helt enkelt därför att sådana inte existerade på den tiden. Det var arbete på åkrarna. Folk odlade jorden för att få mat eller vallade får för att få fram ull till kläder. Det var jordbruksarbete, men så olikt dagens att vi knappast skulle känna igen det.

Största delen av Väst- och Centraleuropas jord var uppdelad i områden som gick under namnet herregods. Ett herregods bestod helt enkelt av en by och några hundra tunnland jord däromkring, vilka odlades av folket i byn. Där den odlingsbara jorden upphörde fanns det vanligen en remsa ängsmark, ödejord, skog och bete. Herregodsen skilde sig allt efter område i omfång, organisation och relationer mellan människorna, som bodde på dem, men i stort sett hade de samma utmärkande kännetecken.

Varje herregods hade en herre. Man har brukat säga om feodaltiden att det inte fanns någon ‘herre man land, inget land utan herre’. Ni har förmodligen sett bilder av den medeltida herremannens hus. Det är alltid lätt att känna igen, för vare sig det var ett stort slott eller bara en stor bondgård, var det alltid befäst. På denna befästa plats bodde (eller besökte, för ofta ägde han flera herregods; vissa herremän ägde till och med flera hundra) herremannen med sin familj, sina tjänare och sina uppsyningsmän, som skötte om egendomen.

Betesmarken, ängarna, skogen och ödejorden brukades gemensamt, men den odlingsbara jorden var uppdelad i två delar. Den ena delen, som vanligtvis uppgick till omkring en tredjedel av den totala ytan, tillhörde herremannen och kallades hans huvudgård; den andra delen brukades av arrendatorerna som utförde det egentliga arbetet på fälten. Ett märkligt drag hos herregodssystemet var att ingen bondes jord var i ett helt stycke utan i stället var uppdelad i remsor ungefär i den här stilen:

Lägg märke till att bonden A:s jord är utspridd på tre åkrar och uppdelad i remsor som inte någonstans berör varandra. Bonden B har det ordnat på samma sätt, och likadant är det med de övriga. I feodalsystemets tidigare skede förhöll det sig så också med herremannens huvudgods; det var också uppsplittrat i remsor, som var utspridda bland de andra, men senare blev det alltmer så att det utvecklades till ett stort sammanhängande stycke.

Uppdelningen av jorden på detta sätt var typisk för feodaltiden. Det var uppenbarligen mycket oekonomiskt och efter ett par hundra år upphörde det helt. Nuförtiden har vi lärt oss en hel del om växelbruk, om gödningsämnen, om olika sätt att få ut mer av jorden än den feodala tidens bonde visste. Den tidens stora förbättring var övergången från tvåskiftesbruk till treskiftesbruk. Fastän feodal-bönderna ännu inte hade lärt sig vilka grödor man bör odla efter varandra för att jorden inte skall bli utsugen, visste de att det inte var bra att så samma sak på samma ställe varje år, och därför flyttade de grödan från ett fält till ett annat varje år. Ena året kunde det hända, att sädesskörden, vete eller råg, befann sig på åker nummer I, jämsides med humlet, som bara kan användas till drycker, på åker II och under den tiden låg åker III i träda, på ett års vila. Treskiftesbruket gick till ungefär i den här stilen:

	<i>Första året</i>	<i>Andra året</i>	<i>Tredje året</i>
Åker I	Vete	Humle	Träda
Åker II	Humle	Träda	Vete
Åker III	Träda	Vete	Humle

Detta var således två viktiga kännetecken på herregodssystemet. Först och främst var den odlingsbara jorden uppdelad i två delar. Den ena tillhörde herremannen och odlades enbart för hans räkning, medan den andra var uppdelad bland de många bönderna. För det andra odlades jorden inte sammanhängande åker som i dag, utan i spridda stycken. Det fanns ett tredje utmärkande kännetecken. Det var att bönderna odlade inte bara sina egna ägor utan också herremannens.

Bonden levde i ett ruckel av det eländigaste slag. Om han arbetade länge och hårt på sina utspridda jordbitar (som sammanlagt uppgick till genomsnittligen femton till trettio tunnland i England, och fyrtio till femtio i Frankrike) lyckades han vinna en miserabel bärgning av jorden. Han skulle haft det bättre om det inte varit för att han två eller tre dagar i veckan måste arbeta på herremannens jord utan betalning. Inte heller var detta den enda tjänst han måste prestera. När det var brått, som vid skördetid, måste han först bärga skörden på herremannens gods. Dessa dagsverken tillkom utöver det gängse arbetet. Det var inte allt. Det var aldrig fråga om vems jord som var viktigast. Herremannens gods måste först plöjas och besås och skörden måste bärgas där först. Om det kom storm som hotade skörden? Då var det herremannens säd, som först måste räddas. Om det var skördetid och skörden måste bärgas fort? Då måste bonden lämna sina egna åkerbitar och skörda åt herremannen. Om det fanns något kvar av skörden, som kunde säljas på den lilla marknaden i trakten? Då måste det vara herremannens säd och vin som bonden forslade till marknaden och sålde – först.. Behövde en

väg eller en bro repareras? Då måste bonden lämna vad han hade för händer och se till att det blev gjort. önskade bonden mala sitt vete i kvarnen eller pressa sina druvor i vinpressen? Det kunde han göra – eten det var herremannens kvarn, herremannens vinpress, och betalning begärdes för att man använde den. Det fanns nästan ingen gräns för vad slottets herre kunde ålägga bonden att göra. Enligt en iakttagare från elvahundralet dricker bonden aldrig frukten av sin vinranka, eller smakar en bit god mat; han är bara alltför lycklig om han får behålla sitt svarta bröd och lite smör och ost ...

If he have fat goose or hen,
 Cake or white flour in his bin,
 'Tis his lord who all must win.(1)

---

(1). 'Om han har fet gås eller höna, kaka eller vitt mjöl i sin lår, är det hans herre som allt måste få:

Var då bonden en slav? Faktum är att de flesta av arrendatorerna kallades livegna efter der latinska 'servus' som betyder 'slav'. Men de var inte slavar i den betydelse vi vanligen inlägger i ordet. Även om det hade funnits tidningar på medeltiden, skulle ingen annons som den följande, vilken publicerades i *Charleston Courier* den 12 april 1828, ha kunnat återfinnas i dess spalter:

'Värdefull familj ..., bestående av en kokerska omkring 35 år gammal och hennes dotter omkring 14 och en son omkring 8 utbjudes till försäljning. *Hela familjen eller en del av den säljes, allt efter köparens önskan.*'

Att som i detta fall en familj av negerslavar på ägarens önskan bröts upp i sina beståndsdelar, var något som inte kunde ha hänt familjen till en livegen. Han hade rätt att hålla ihop sin familj, oavsett vad godsets herre önskade. Medan slaven var ett stycke egendom som närsomhelst och varsomhelst kunde avyttras, kunde en livegen inte säljas utan sin mark. Hans herre kunde överlåta godset på någon annan, men det innebar endast att slaven fick en ny herre; själv stannade han på sin torva. Detta var en viktig skillnad, ty den gav den livegne ett slags säkerhet som slaven aldrig hade. Hur illa han än behandlades, hade den livegne ändå sin familj och sitt hem och nyttjanderätten till en bit jord. Eftersom livegna hade denna säkerhet hände det ibland att en person som var fri, men som det av en eller annan anledning gått utför med och som inte hade något hem eller jord eller mat, erbjöd sig som livegen till någon herreman, 'med ett rep runt halsen och en pennslant på huvudet'.

Det fanns olika slags livegenskap, men det har varit svårt för historikerna att spåra nyansskillnaderna mellan de olika slagen. Det fanns godsets livegna, som var bundna till herremannens hus till beständig tid och som alltid arbetade på hans åkrar, inte bara gjorde det två eller tre dagar i veckan; Det fanns mycket fattiga bönder, 'bordars', som hade ägor på något tunnland i utkanterna av byn, och det fanns ett slags torpare, som inte ens hade en liten jordbit utan bara en stuga, och som brukade arbeta åt herremannen som extrahjälp, mot ersättning i form av mat.

Det fanns ett slags livegna, 'villains', som efter vad det föreföll var livegna med större personlig och ekonomisk frihet. De hade hunnit längre på vägen till friheten än de andra livegna och de hade fler förmåner och mindre plikter gentemot herremannen. En viktig skillnad var det också att de plikter de hade var mer klart avgränsade än de övriga livegnas var. Detta var en stor fördel, för i och med det visste dessa livegna hela tiden var de stod. Inga ytterligare krav kunde ställas på dem om herremannen kom på den iden. Somliga av dessa livegna var undantagna från 'gåvodagar' och gjorde bara det vanliga dagsverksarbetet åt

herremannen. Andra utförde inget arbete alls, utan betalade herrn med en del av sin skörd, på i stort sett samma vis som dagens arrendatorer. Det fanns andra som inte heller arbetade, men som då i stället betalade i reda pengar. Denna sedvänja utbreddes sig med åren och blev senare mycket betydelsefull.

Några av dessa livegna hade det nästan lika väl ställt som fria män och kunde hyra en del av herremannens gods utöver sina egna ägor. Sedan fanns det också fria män som var självägande bönder och aldrig var skyldiga att utföra något arbete utan helt enkelt betalade skatt till sin herre. Fria och livegna kategorier gled i varandra. Det är svårt att exakt avgöra vilket som var vilket, och exakt vad varje klass hade för ställning.

Ingen bild av herregodssystemet kan bli fullständigt rättvisande, ty förhållandena skilde sig från ena stället till det andra. Inte desto mindre kan vi vara säkra beträffande vissa grundläggande saker vad gäller praktiskt taget alla ofria arbetare på feodaltiden.

Bönderna var samtliga mer eller mindre beroende av herremännen. Herrarna trodde att bönderna existerade för deras skull. Det var aldrig fråga om jämlikhet mellan herre och livegen. De livegna utnyttjade jorden och herremannen utnyttjade den livegne. Från herremannens utgångspunkt var det mycket liten skillnad mellan den livegne och boskapen på hans gods. I själva verket var en fransk bonde på tiohundralet värd 38 sous medan en häst var värd 100 sous. På samma sätt som herremannen blev orolig om han förlorade någon av sina oxar eftersom han behövde dem för arbetet på sin jord, på samma sätt blev han upprörd om han förlorade någon av sina livegna – de var mänsklig boskap som behövdes för att odla hans jord. Därför kunde den livegne, fastän han inte kunde säljas utan sin jord, lika lite lämna sin jord. Han hade besittningsrätt till jorden, men det var snarare jorden som besatt den livegne än den livegne som besatt jorden. Om den livegne försökte rymma sin väg och blev fast, kunde han få ett strängt straff – det var inte fråga om annat än att han måste återvända. I domstolsprotokollen från Bradfords gods från tiden 1349-1358 finns följande utdrag: 'Det meddelas att Alice, dotter till William Childyoung, herremannens livegna, uppehåller sig i York; se därför till att hon blir gripen (arresteras).'

Vidare fanns det, eftersom herremannen inte ville gå miste om sin arbetskraft, förhållningsorder som sade att livegna eller deras barn inte kunde gifta sig utom godset om de inte fick särskilt tillstånd. När en livegen person dog kunde hans direkta arvinge överta egendomen efter att ha betalat en särskild skatt. Här är ett sådant fall sådant det rapporteras i samma protokoll: 'Robert son till Roger son till Richard, som ägde en gård och åtta tunnland jord i livegenskap där, är död. Och härefter kom John, hans broder och arvinge, och tog denna arrendegård att inneha för sig och sina arvingar enligt herresätets sedvänjor ... och han ger herremannen 3,5 (shillings) för tillträdet.'

I citatet ovan är orden 'enligt herresätets sedvänjor' betydelsefulla. De är av avgörande betydelse om man vill förstå det feodala systemet. 'Herresätets sedvänjor' innebar på den tiden vad kommunala lagar i en stad eller ett län skulle innebära i dag. Sedvänjor hade på feodaltiden samma styrka som lagar har på nittonhundralet. Det fanns på medeltiden ingen stark regering som kunde ta ansvaret för allting. Hela organisationen grundade sig på ett system av ömsesidiga förpliktelser uppifrån och ned. Att man ägde jorden innebar inte att man kunde göra vad man ville med den så som man kan i dag. Att äga den innebar förpliktelser till någon, förpliktelser som måste uppfyllas. Om det inte skedde, kunde man förlora sin jord. De tjänster som den livegne var skyldig herremannen och de som herremannen var skyldig den livegne – till exempel beskydd i händelse av krig – var alla överens om, och alla såg till att de efterlevdes enligt sedvänjan. Det inträffade naturligtvis att sedvänjan bröts, precis som lagar bryts i dag. En tvist mellan två livegna brukade slitas i herremannens domstol – enligt

sedvänjan. En tvist mellan en livegen och hans herre brukade avgöras till herrens förmån, eftersom han satt till doms över dispyten. Inte desto mindre finns det belägg för fall i vilka en herre som alltför ofta bröt mot sedvänjan fick avlägga räkenskap inför sin överherre. Detta var i synnerhet fallet i England, där bönder ibland kunde få tillstånd att framföra sina klagomål vid kungens hov.

Vad inträffade om det uppstod en dispyt mellan två godsherrar? Svaret på den frågan ger en vink om ännu ett intressant faktum beträffande den feodala organisationen. Herren till ett gods var liksom den livegne inte *ägare* till jorden utan arrenderade den från en annan herre högre upp på rangskalan. Den livegne, lika mycket som den frie mannen, besatt sin jord efter överenskommelse med godsets herre, som i sin tur besatt godset efter överenskommelse med en greve, som i sin tur besatt jorden efter överenskommelse med en hertig, som i sin tur besatt jorden e.ö.m. kungen. Och ibland gick det ännu längre, och en kung 'hyrde' jorden från en annan kung! Tydligt ser man detta nätverk av herremän och höga herrar av följande utdrag från en engelsk domstol år 1279:

'Roger från St. German hyr ett *messuage* (stycke jord) av Robert från Bedford mot att han betalar 3 d. (pence) till förutnämnde Robert av vilken han hyr och att han betalar 6 d. till Richard Hylchester i nämnde Roberts ställe som hyr av honom. Och nämnde Richard hyr av Alan de Chartres, och betalar honom 2 d. om året, och Alan av William Butler och nämnde William av Lord Gilbert de Neville, och nämnde Gilbert av lady Devorguille de Balliol, och Devorguille av kungen av Skottland, och nämnde kung av kungen av England.'

Detta betyder naturligtvis inte att detta stycke jord var allt som Alan eller William eller Gilbert o.s.v. hyrde. Inte alls. Själva herregodset kunde vara den enda egendom en riddare ägde, eller också kunde det vara en liten del av en stor domän som själv var en del av ett län, d.v.s. en stor landförläning. Vissa adelsmän förfogade över några gods, andra hade åtskilliga *domäner*, och ytterligare andra hade ett antal förläningar utspridda på olika ställen. I England exempelvis ägde en rik baron egendom som utgjordes av över 790 gårdar. I Italien ägde några få herrar över 10.000 gods. Naturligtvis ägde kungen, som till namnet var ägare till all mark, stora egendomar över hela landet. De människor som arrenderade direkt av kungen kallades, vare sig de var adelsmän eller bara vanliga fria män, huvudvasaller.

Med tiden bröts de större egendomarna allt mer upp i mindre herrgårdar, som innehades av fler och fler adelsmän av olika rang och värdighet. Detta berodde helt enkelt på att varje kung fann det nödvändigt att till sig knyta så många vasaller han kunde, och enda sättet att göra det var att, ge bort en del av sin mark.

våra dagar behövs det jord, fabriker, kvarnar, gruvor, järnvägar, båtar och alla slags maskineri för att producera de varor som vi använder och vi kallar en man rik eller fattig, beroende på hur mycket av dessa produktionsmedel han äger. Men på feodaltiden frambragte jorden praktiskt taget alla varor som behövdes och därför var jord och enbart jord nyckeln till en mans förmögenhet. Måttet på en mans rikedom avgjordes endast av en sak – hur mycket jord han ägde. Naturligtvis var det ett ständigt klappjakt efter jord, och därför förvånas man knappast över uppgiften att feodaltiden var en krigens epok. För att vinna krigen begagnade man sig av knepet att få så många människor som möjligt på sin sida, och sättet att klara av den saken var att betala slagskämpar för att få dem att hjälpa en. Man fick dem att betala vissa summor och hjälpa en när man behövde hjälp, och i gengäld gav man dem en förläning. Sålunda inhämtar vi från ett gammalt franskt dokument av år 1200, att 'jag Thiebault, palatin av Troyes, tillkännagiver för närvarande och kommande tid att jag i förläning till Jocelyn d'Avalon och hans ättlingar givit det gods som heter Gillencourt... Nämnde Jocelyn har av denna anledning blivit min vasall'.

Som vasall till greven förväntades det antagligen av Jocelyn bland annat, att han skulle göra krigstjänst åt sin herre. Han kanske måste anskaffa ett antal fullt beväpnade och utrustade män för ett visst antal dagar. En riddares krigstjänst bestod i England och Frankrike vanligen av fyrtio dagar, men man kunde ingå avtal att göra endast halv riddartjänst eller en fjärdedels riddartjänst o.s.v. År 1272 befann sig den franske kungen i krig, och följaktligen kallade han sina vasaller till den kungliga armén. Vissa kom och fullgjorde sin tid, och andra skickade ersättare. 'Reginald Triken, riddare, infann sig för egen räkning och går (till hären). William de Coyuêres, riddare, skickar för sin räkning Thomas Chocquet på tio dagar. John de Chautelen, riddare, infann sig och sade att han var skyldig tio dagar för egen räkning och att han också infann sig för Godardus de Godardrille, riddare, som är skyldig fyrtio dagar.'

De furstar och adelsmän som innehade land mot att de utförde militärtjänst förlänade det i sin tur till andra på liknande villkor. Rättigheter och skyldigheter varierade avsevärt, men i stort sett var de desamma i västra Europa och delar av Centraleuropa. De som hyrde jorden kunde inte förfara med den precis som de ville, utan måste ha samtycke från sin överherre och betala vissa avgifter om de överlät jorden till någon annan. På samma sätt som arvingen till en livegen måste betala skatt till herren på godset då han tillträdde sitt arv, måste herremannens arvinge betala en arvsskatt till sin överherre. Om en vasall dog och arvingen var underårig hade överherren ansvar för egendomen till dess arvingen blev myndig. Baktanken var att den underårige arvingen kanske inte kunde fullgöra de förpliktelser som följde med jorden, och därför, övertog överherren ansvaret till dess han var vuxen – och behöll, under tiden alla intäkter från egendomen.

Kvinnliga arvingar måste ha överherrens samtycke att gifta sig. 1221 tillkännagav grevinnan av Nevers: 'Jag Matilda, grevinna av Nevers, tillkännager att jag på de heliga evangelierna har svurit inför min dyraste herre, Philip, Frankrikes konung av Guds nåde, att jag skall ägna honom god och trogen tjänst mot alla levande män och kvinnor och att jag inte skall gifta mig utan hans samtycke och gottfinnande.'

Om en änka ville gifta om sig måste en avgift betalas till hennes överherre, enligt vad som inhämtas från denna engelska urkund av år 1316, angående änkan till en huvudvasall: 'Kungen till alla o.s.v. hälsning. Vetan att vi mot en avgift av 1 00 s som ... har erlagts till oss för Joan, som var hustru till den avlidne Simon Darches, vilken erkände oss som herre därför att vi var herre till Wallingford, ha givit tillåtelse till nämnda Joan att hon må gifta sig med vem hon önskar, förutsatt att denne är oss huld och trogen.'

Om å andra sidan en änka inte ville gifta sig måste hon betala för att inte tvingas till det när överherren så önskade. 'Alice, grevinna av Warwick, erlägger £ r000 och 10 ridhästar för att förbli änka så länge hon önskar och att inte av kungen bli tvingad att gifta sig.'

Detta var några av de skyldigheter en vasall hade gentemot sin herre i erkänsla för den mark och det beskydd som han erhöll. Det fanns också andra. Om överherren hölls som gisslan av en fiende var det underförstått att hans vasaller skulle hjälpas åt att betala lösensumman för att få honom frisläppt. När överherrens son dubbades till riddare hörde det till att han skulle få 'hjälp' från sina vasaller – kanske för att betala för de festligheter man firade tilldragelsen med. 1254 gjorde en man vid namn Baldwin invändningar mot denna betalning. Han förklarade, att den kung vars son blev riddare inte var hans närmaste överherre. Han vann sitt mål enligt den engelska räntekammarens protokoll: 'Sheriffen i Worcester gives uppmaningen, att om Baldwin de Frivill inte hyr av kungen in capite (det vill säga som huvudman) utan av Alexander de Abetot, och Alexander av William de Beauchamp och William av biskopen av Worcester och biskopen av kungen in capite, enligt vad nämnde

Baldwin uppger, då skall nämnde Baldwin slippa den utmätning som gjorts mot honom för hjälp att göra kungens son till riddare.’

Lägg nu märke till att det mellan Baldwin och kungen fanns den vanliga raden överherrar. Lägg också märke till att en av dem var biskopen av Worcester. Detta är en viktig sak, eftersom det visar att kyrkan var en del av detta feodalsystem. I vissa avseenden var den inte så betydande som mannen i toppen, kungen, men på andra sätt var den mycket mer betydande. Kyrkan var en organisation som sträckte sig över hela den kristna världen. Den var mäktigare, äldre och hade större kontinuitet och utbredning än något kungahus. Detta var en religiös tidsålder, och kyrkan hade naturligtvis en enorm andlig makt och prestige. Men dessutom hade den rikedomar av det enda slag som existerade på den tiden – mark. Kyrkan var den största jordägaren under feodaltiden. Människor som oroade sig över det slags liv de fört och som ville komma på Guds sida innan de dog, gav jord till kyrkan; folk som tyckte att kyrkan gjorde en god insats för att ta hand om de sjuka och fattiga och som ville hjälpa till i det arbetet gav jord till kyrkan; vissa adelsmän och kungar gjorde det till en vana att de, närhelst de vann ett krig och övertog sin besegrade fiendes land, gav en del av de områdena till kyrkan; på detta sätt och på en del andra sätt fick kyrkan alltmer jord till dess den kom att äga mellan en tredjedel och hälften av all jord i Västeuropa.

Biskopar och abbotar intog sin plats i den feodala strukturen på i mycket samma sätt som hertigar och grevar. Ett bevis på den saken är följande förläningsbrev till biskopen av Beauvais 1167: ‘Jag, Ludvig, kung av Frankrike av Guds nåde, göre veterligt att grev Henrik av Champagne vid Mante i vår närvaro avträdde förlänningen Savigny till Bartolomeus, biskop av Beauvais, och dennes efterföljare. Och för denna förlänning har nämnde biskop ställt i utsikt en riddare och tjänster till grev Henrik, och han har också samtyckt till att de biskopar som kommer efter honom skola förfara på samma sätt.’

Och på samma sätt som den mottog jord från en överherre, var kyrkan själv överherre. ‘Abbot Fauritius förlänade också till Robert, son till William Mauduit, fyra plogland (400 tunnland) jord i Weston ... att innehas som förlänning. Och han bör göra tjänst därföre, nämligen på följande sätt: närhelst kyrkan i Abingdon har att utföra sin riddarplikt, skall han göra en halv riddartjänst för nämnda kyrka.’

Under feodalismens tidigare skede hade kyrkan varit ett progressivt, levande samhälls-element. Den hade bevarat en hel del av det romerska imperiets kultur. Den uppmuntrade lärdom och etablerade skolor. Den hjälpte de fattiga, tog hand om föräldralösa i sina barnhem och byggde sjukhus för de sjuka. I allmänhet skötte de ecklesiastika herremännen sina egendomar bättre och fick mer ut av jorden än lekmannaadeln.

Men medaljen hade en annan sida. Medan adelsmännen delade upp sina domäner för att skaffa sig anhängare, skaffade sig kyrkan mer och mer jord. Ett av skälen till att prästerna inte fick gifta sig var att kyrkans ledare inte ville förlora något av kyrkans jord genom arv till sina tjänares barn. Kyrkan fick också större egendomar genom ‘tiondet’, som var en tio procents skatt på varje persons inkomst. En berömd historiker säger om detta: ‘Tiondet utgjorde markskatt, inkomstskatt och begravningsavgift som var mycket mer betungande än någon skatt vi känner till i modern tid ... Bönderna och torparna var inte bara ålagda att betala en strikt tiondel av allt de frambragte. Tiondet på ull förklarades också innefatta gåsdun, gräset som man skar längs vägen måste betalas tionde på; den som drog av löpande utgifter innan han tog tionde av sin gröda dömde sig därmed till helvetet.’

I och med att kyrkan växte sig enormt rik, tenderade dess ekonomiska betydelse att över-skugga den andliga. Många historiker säger att den som jordägare inte var bättre och i många fall mycket värre än lekmannaherrarna: ‘Till den grad förtrycktes de livegna av Notre Dame-

kapitlet i Paris under Ludvig den heliges regering, att drottning Blanka ”i all ödmjukhet” protesterade, vartill munkarna genmälde, att ”de kunde svälta sina livegna efter behag”.

Somliga anser till och med att kyrkans välgörenhetsarbete över skattats. De medger att kyrkan hjälpte de fattiga och de sjuka. Men de påpekar att kyrkan var den rikaste och mäktigaste jordägaren under medeltiden, och förklarar att i förhållande till vad den kunde ha gjort med sin fantastiska rikedom, utträttade den inte ens så mycket som de världsliga herrarna gjorde. Medan den bad om och krävde hjälp från de rika för sitt välgörenhetsarbete, såg den noga till att den inte grävde för djupt i sina egna tillgångar. Dessa kritiker av kyrkan påpekar också, att om kyrkan inte hade drivit sina livegna så hårt, och om den inte krävt så mycket av bönderna, skulle det ha funnits mindre behov av välgörenhet till att börja med.

Kyrkan och adeln var de härskande klasserna. De ägde jorden och den makt som följde med den. Kyrkan gav andlig hjälp, medan adeln gav militärt skydd. I gengäld för detta utkrävde de betalning från de arbetande klasserna i form av arbete. Professor Boissonnade, en kunnig historiker vad gäller denna tid, har sammanfattat saken på följande sätt: ‘Feodalsystemet vilade sist och slutligen på en organisation, som ‘i utbyte för ett beskydd som ofta var illusoriskt, försatte de arbetande klasserna i ett beroendeförhållande till de arbetsfria klasserna, och gav inte jorden till dem som odlade den utan till dem som hade förmått lägga beslag på den.’

2. Handelsmannen gör entré

Nuförtiden är det mycket få rika personer som har lådor fyllda med guld eller silver. Folk med pengar vill inte behålla dem. De vill att pengarna skall utföra ett arbete åt dem, och därför söker de efter ett inkomstbringande sätt att investera dem. De försöker hitta placeringar för sina pengar, så att de ger den bästa vinsten och den högsta räntan. Deras pengar går kanske till affärsverksamhet, eller också köper de aktier i ett stålbolag, eller köper statsobligationer eller gör oräkneliga andra saker. I dag finns det tusen och ett sätt att använda sin rikedom för att försöka bli ännu rikare.

Men under den tidiga medeltiden öppnade sig inga sådana möjligheter för folk som hade pengar. Mycket få människor hade över huvud taget pengar, men de som gjorde det hade mycket liten användning för dem. Kyrkan hade sina kistor fyllda med guld och silver, som den antingen förvarade i sina valv eller använde till att köpa utsmyckningar för altarna. Kyrkan var mycket rik, men det var sysslöst kapital, inte beständigt i arbete på det sätt stora rikedomar är i arbete i dag. Kyrkans pengar kunde inte användas att skapa större rikedomar för det fanns ingen marknad för dem. Detta gällde i samma mån alla pengar adelsmännen till äventyrs ägde. Om de kom över pengar genom avgifter eller böter, kunde adelsmännen inte investera dem i affärsföretag för det fanns mycket få affärsföretag. Allt det kapital som bedjarna och stridsmännen råkade ha var inaktivt, statiskt, orörligt, improduktivt.

Men behövde man inte varje dag pengar för att köpa saker? Nej, ty knappast någonting köptes för pengar. Lite salt kanske, och något järn. I övrigt fick man praktiskt taget all mat och alla kläder som folk behövde på godset. I det tidiga feodalsamhället försiggick det ekonomiska livet utan stor användning för pengar. Det var ett konsumerande näringsliv, där varje by inom godsets ram i praktiken var självförsörjande. Om någon frågar dig vad du betalt för din, nya överrock, står chanserna hundra mot en att du ger honom svaret i kronor och ören. Men om samma fråga ställts till dig under den tidiga medeltiden, var det lika stora chanser att du skulle ha svarat: ‘Jag gjorde den själv.’ Den livegne och hans familj odlade sin egen mat, och med egna händer gjorde de alla möbler de behövde. Herren till godset kom snart att knyta till sitt hushåll de livegna som var goda hantverkare för att de skulle förfärdiga de saker han behövde.

På så vis vilade herresätet på sig självt – det tillverkade vad det behövde, och konsumerade det.

Naturligtvis pågick någon sork utbyte av varor. Man hade kanske inte, tillräckligt med ull för att gara en överrock, eller också kunde det hända att det i familjen inte fanns någon som var tillräckligt skicklig eller hade tillräckligt gott om tid för att göra överrocken. I så fall vore ens svar på frågan om överrocken: 'Jag betalade tjugo liter vin för den.' Denna transaktion ägde förmodligen rum vid den varje vecka återkommande marknad som hölls utanför ett kloster eller ett slott eller i en näraliggande stad. Dessa marknader stod under biskopens eller herremannens överinseende, och på den utbyttes de överskottsvaror som producerats av deras livegna eller deras hantverkare. Men eftersom handeln befann sig på en mycket låg nivå fanns det inget skäl att producera, ett stort överskott. Folk framställer eller odlar mer av en vara än de själva behöver endast om det finns en ständig efterfrågan utifrån. När den efterfrågan saknas finns det inget som stimulerar till produktionen av ett överskott. Därför var handeln vid marknaderna aldrig särskilt stor och var alltid begränsad till trakten. Ett annat hinder för att den skulle kunna bli mera omfattande var vägarna. De var smala, knaggliga, leriga och i största allmänhet olämpliga för resor. Till yttermera visso hemsöktes de av två slags rånare – vanliga banditer och feodal-herrar som hejdade köpmännen och tvingade dem att betala avgifter för att få resa på deras eländiga vägar. Herrarnas tullavgifter var en så vanlig företeelse, att 'när Odo av Tours på tiohundralet byggde en bro över Loire och tillät fri lejd över den, skapade hans tilltag stor förvåning'. Det fanns andra svårigheter när det gällde handeln. Pengar var sällsynta, och de som fanns var av olika slag på olika platser. Vikter och mått varierade också från ort till ort. Att frakta varor över långa sträckor var under dessa förhållanden uppenbarligen obekvämt, farligt, svårt och obehagligt dyrt. Samtliga dessa skäl gjorde att handeln vid dessa lokala feodala marknader var begränsad.

Men den förblev inte begränsad. Det kom en tid då handeln växte och växte till dess den i grunden förändrade hela livet på medeltiden. Tiohundralet såg handeln ta stora steg framåt; elvahundralet såg Europa helt omvandlas på grund av handeln.

Korstågen gav handeln en viktig impuls. Tiotusentals européer korsade kontinenten till lands och till sjöss för att rycka det heliga landet ur muhammedanernas våld. De behövde förråd längs rutten och köpmän åtföljde dem för att tillfredsställa deras behov. De korstågsfarare som återvände från sin resa till Österlandet förde med sig tillbaka en aptit på det främmande och dyrbara slag av mat och klädedräkt de sett och njutit av. Deras efterfrågan skapade en marknad för dessa varor. Dessutom hade det inträffat en stark ökning av befolkningen efter tiohundralet och de många fler människorna behövde mycket fler varor. Några av dessa människor var utan jord och såg i korstågen ett tillfälle att förbättra sin position i livet. Ofta upphöjdes gränskrig mot muhammedanerna längs Medelhavets stränder och mot stammarna i östra Europa till rangen av korståg fastän de i själva verket var plundringståg efter krigsbyte och jord. Kyrkan gav dessa härjningståg en täckmantel av respektabilitet genom att få det att verka som om de vore krig vilkas målsättning det var att sprida evangeliet eller utrota kättare eller försvara det heliga landet.

Det hade företagits pilgrimsfärder till det heliga landet sedan lång tid tillbaka (det gjordes 34 stycken under sju-, åtta- och niohundralet och 117 under tiohundralet). Önskan att rädda det heliga landet var uppriktig, och den understöddes av många som inte hade någon egen vinning av saken. Men korstågsrörelsens verkliga styrka och den energi med vilken den genomfördes grundade sig väsentligen på fördelar som kunde vinnas av vissa grupper.

Först var det kyrkan. Den hade givetvis ett hederligt religiöst motiv. Den var också förnuftig nog att inse att det var en krigförande tidsålder man levde i, och därför kom den på iden att

överföra krigarnas våldsamma lidelser till andra länder, som kunde göras kristna om de stridande var segerrika. 1095 kom påven Urban II till Clermont i Frankrike. På ett öppet fält, eftersom det inte fanns någon byggnad tillräckligt stor för att rymma alla dem som ville höra honom, uppmanade han sina åhörare att börja ett korståg. Enligt Fulcher av Chartres, som var närvarande vid tillfället, använde påven följande ord: ‘... Låt dem som hittills pläгат att på ett syndfullt sätt kämpa mot de troende i privata krig slåss mot de otrogna ... Låt dem som hittills varit banditer bli soldater. Låt dem som hittills slagits mot sina bröder och fränder nu kämpa mot barbarerna, så som de borde göra. Låt dem som förut varit legoknektar till låga löner nu få sin eviga belöning...’ Kyrkan ville utvidga sin makt, och ju större kristendomens utbredning var, dess större blev makten och rikedomerna för kyrkans del.

För det andra var det den bysantinska kyrkan och det bysantinska imperiet med dess huvudstad Konstantinopel som befann sig mycket nära centrum för muhammedanernas makt i Asien. Medan den romerska kyrkan i korstågen såg en möjlighet att utvidga sin makt såg den bysantinska kyrkan i korstågen ett sätt att hindra den muhammedanska frammarschen mot dess eget område.

För det tredje var det adelsmännen och riddarna, som ville ha krigsbyte eller som hade skulder, som måste betalas av, och det fanns yngre söner, som antingen hade ett mycket litet arv eller också inget alls – alla dessa trodde sig i korstågen se ett tillfälle att skaffa sig land och rikedomar.

För det fjärde var det de italienska städerna Venedig, Genua och Pisa. Venedig hade alltid varit en handelsstad. En stad, belägen på en grupp öar, var förutbestämd att bli handelsstad. Om gatorna i en stad är kanaler kan man vänta sig att människorna som bor där ska känna sig lika hemma på en båt som på landbacken, och så förhöll det sig mycket riktigt med venetianarna. Venedig hade dessutom ett idealiskt läge vid en tidpunkt då den handel som verkligen var betydelsefull var handeln med östern och med Medelhavet som förbindelseled. En blick på kartan är tillräcklig för att visa varför Venedig och de andra italienska städerna blev handelsmetropoler. Något som kartan inte visar, men som inte desto mindre är sant, är att Venedig hade fortsatt att vara knutet till Konstantinopel och östern långt efter det västra Europa hade brutits loss därifrån. Eftersom Konstantinopel under ganska lång tid hade varit den mest betydelsefulla staden i medelhavsområdet, var detta en extra fördel. Det betydde, att kryddor, siden, muslin, droger och mattor kom att fraktas till Europa av venetianarna som hade odlat kontakterna bäst. Eftersom de framför allt var handelsstäder, ville Venedig, Genua och Pisa ha speciella handelsprivilegier med städerna längs Mindre Asiens kust. I dessa städer levde de hatade muselmanerna, Kristi fiender. Men gjorde det någon skillnad för venetianarnas vidkommande? Inte alls. De italienska handelsstäderna såg i korstågen en chans att få kommersiella fördelar. Och resultatet var att det tredje korståget som mål hade, inte att återvinna det heliga landet men att skaffa handelsförmåner åt de italienska städerna. Korstågsfararna for förbi Jerusalem och ägnade sig i stället åt handelsstäderna längs kusten.

Det fjärde korståget inleddes år 1201. Denna gång spelade Venedig den mest betydande och mest inkomstbringande rollen. Villehardouin var en av sex ambassadörer som kom till dogen av Venedig för att be om hjälp att transportera korstågsfararna. Han berättar om en överenskommelse som uppnåddes i mars det året:

‘ ”Sire, vi har kommit till er på uppdrag av de ädla herrarna av Frankrike, som har påtagit sig korset ... de ber er för Guds skull ... att förse dem med transport- och örlogsfartyg.”

”På vilka villkor?” frågade dogen.

”Under vilka villkor ni än föreslår eller råder oss till, förutsatt att de kan uppfylla dem”, svarade sändebuden ...

”Vi skall leverera huissiers [fartyg med en dörr, ”huis”, i aktern, som kunde öppnas så att hästar kunde föras ombord] som kan frakta 4.500 hästar och 9000 väpnare, och fartyg för 4.500 riddare och 20.000 fotsoldater. Överenskommelsen skall vara att förse alla dessa hästar och karlar med mat i nio månader. Det är det minsta vi skall göra, under förutsättning att vi erhåller fyra marker per häst och två marker per karl ...

Och vi skall göra ännu mera: vi skall till detta lägga femtio beväpnade galärer för vår kärlek till Gud; på villkor att så länge vår allians varar vi skall mottaga hälften och ni den andra hälften av allt det land och de pengar ni tar ...”

Sändebuden ... sade: ”Sire, vi är beredda att underskriva denna överenskommelse”?

Man kan av överenskommelsen sluta sig till att medan venetianerna var villiga att hjälpa detta korståg på traven ’för sin kärlek till Gud’, lät de inte denna stora kärlek förblinda dem till den grad att de avstod från en anseelig del av krigsbytet. De var framstående affärsmän. Från religiös synpunkt var resultatet av korståget kortlivade, eftersom muhammedanerna så småningom tog tillbaka kungadömet Jerusalem. Men från handelssynpunkt var korstågens resultat oerhört viktiga. De bidrog till att väcka Västeuropa ur dess feodala slummer genom att sprida bedjare, stridsmän, arbetare och en växande köpmannaklass över hela kontinenten, de ökade efterfrågan på utländska varor; de tog medelhavsrutten från muhammedanerna och gjorde den återigen till den stora handelsled mellan Öst och Väst, som den utgjort i antiken.

Om tio- och elvahundralet upplevde en handelns renässans i Medelhavet, bidrog de också till ett stort uppvaknande i fråga om handelsmöjligheterna på haven i norr. Där var det inte fråga om renässans. Där blev handeln för första gången aktiv på allvar.

På Nordsjön och Östersjön skyndade fartyg från den ena platsen till den andra för att lasta fisk, timmer, talg, hudar, läder och pälsar. Ett centrum för denna handel på haven i norr var staden Briigge i Flandern. Alldeles som Venedig i söder var Europas kontakt med Östern, var Briigge dess kontakt med den ryska och skandinaviska världen. Det återstod endast för de två vitt skilda handelscentra att hitta sin bästa mötesplats, där de skrymmande förnödenheterna från Norden lättast kunde bytas mot de dyrbara lyxvarorna från Östern. Eftersom handeln, om den får en god, start, växer lavinartat, stod det inte länge på förrän ett sådant handelscentrum hittades. Köpmännen som fraktade varor från Norden mötte de köpmän som hade kommit över Alperna i söder på Cham pagneslätten. Här hölls stora marknader i ett antal städer, och de viktigaste ägde rum i Lagny, Provins, Bar-sur-Aube och Troyes.

I dag försiggår handel överallt, oavbrutet. Våra transportmedel är så fulländade, att varor från världens mest avlägset liggande delar kommer i en ständig ström till våra stora städer, och allt man behöver göra är att gå till affären och välja ut vad man vill ha. Men på elva- och tolvhundralet var transportmedlen, som vi sett, inte så väl utvecklade. Inte heller fanns det en ständig efterfrågan överallt för varor, som kunde bilda underlag för affärer som höll öppet varje dag hela året runt. De flesta städer kunde därför inte ha ständig handel. De regelbundet återkommande marknaderna i England, Frankrike, Belgien, Tyskland och Italien var ett steg i riktning mot permanent handel. Orter som tidigare litat till marknaden en gång i veckan för att täcka sina enkla behov, upptäckte nu att den marknaden inte räckte till för att ta vara på de växande handelsmöjligheterna. Poix i Frankrike var ett exempel på den saken. Där bad man kungen att ge sin tillåtelse till anordnandet av en varje vecka återkommande marknad och dessutom två stora mässor om året. Detta är en del av kungens brev, som behandlar den saken: ’Vi ha mottagit den ödmjuka begäran från vår käre och högt älskade Jehan de Créquy,

herre till Canaples och Poix... vilken underrättar oss att nämnda by Poix och dess förorter är belägna på god och bördig mark, och att nämnda by med förorter är väl byggd och rustad med hus, människor, köpmän, invånare och andra, och desslikes att dit kommer, på resa och återresa, många köpmän och varor från landet däromkring och annorstädes, och att det är önskvärt och nödvändigt att där ha två mässor om året, och en marknad varje vecka ... Av detta skäl är det som vi ... ha inrättat och påbjudit för nämnda by Poix ... två mässor varje år och en marknad varje vecka.' I själva verket var de mer betydelsefulla Champagne-mässorna så arrangerade att de varade hela året – när en slutade började nästa o.s.v. Köpmännen flyttade med sina varor från mässa till mässa.

Det är viktigt att lägga märke till skillnaden mellan de lokalt betonade marknaderna som hölls varje vecka under den tidiga medeltiden och dessa stora marknader eller mässor som hölls från elva- till fjortonhundratalet. Marknaderna var små, och där handlades mest med varor från orten, framför allt från jordbruket. Mässorna å andra sidan var väldiga tillställningar, där man handlade med varor i parti och minut som kom från hela den då kända världen. Mässan var distributionscentrum där stora köpmän, till skillnad från de små gårdfarihandlarna och de lokala hantverkarna, köpte och sålde de utländska varor som kom från öst och väst, från norr och söder.

Lyssna till detta tillkännagivande från 1349, beträffande mässorna i Champagne: 'Alla handelskompanier och även individuella köpmän, italienare, transalpinare, florentinare, milaneser, luchesser, genuesare, venetianer, tyskar, provercaler och de från andra länder, som inte tillhör vårt kungarike, skall om de önskar här bedriva handel och åtnjuta marknadens, privilegier och goda seder ... i fred komma hit, här vistas och härifrån fara, vilket gäller dem själva, deras varor och deras vägvisare, och åtnjuta marknadens fria lejd i vilken Vi mottager dem, utan att behöva underkasta sig gripande, arrest eller svårigheter från andra än vakterna vid dessa mässor

Lägg märke till att härskaren över Champagne, förutom att inbjuda handelsmän från alla håll att komma till mässan, också erbjuder dem fri lejd till och från mässan. Man kan lätt gissa sig till hur viktigt detta var i en tid då banditer härjade på vägarna. Ofta undantogs också köpmännen som var på väg till mässan från de besvärliga tullar och avgifter, som feodalherrarna längs vägarna vanligen begärde. Allt detta arrangerades av herren till den provins där mässan hölls. Vad hände om en grupp köpmän anfölls av ett rövarband på vägen? Då vägrades köpmännen i den provins där överfallet ägt rum själva tillträde till mässan. Detta var naturligtvis ett fruktansvärt straff, eftersom det innebar att handeln i det om rådet upphörde.

Men varför skulle herren till den stad i vilken mässan skulle hållas ta på sig besväret med dessa speciella anordningar? Helt enkelt därför att mässan inbringade stora inkomster både för hans domäner och för honom själv personligen. De köpmän som bedrev handel vid mässorna betalade honom för detta privilegium. Det fanns en särskild avgift för att få komma in på mässan och för att lämna den och för att lagra sina varor där; det fanns omsättningsskatt och skatt för den bod man hyrde. Köpmännen bråkade inte om dessa avgifter, för de var kända, fixerade och inte särskilt höga.

Mässorna var så stora att de ordinarie stadsvakterna inte räckte till för uppgiften; de hade egen utställningspolis, särskilda vakter och domstolar. När en dispyt seglade upp, handhades den av rättvisa poliskonstaplar och avgjordes i rättvisa domstolar. Allt var noga och effektivt organiserat.

Programmet 'på mässorna var vanligen ett och detsamma. Efter några dagars förberedelser under vilka man packade upp varorna, satte upp utställningsbodarna, betalade avgifterna och skötte om alla andra saker, öppnade den stora mässan. Medan dussintals gycklare försökte roa

människorna, som gick från bod till bod, pågick försäljningen. Fast man sålde varor av alla slag hela tiden, var vissa dagar vikta för handel med särskilda varor som kläde och hudar.

I ett dokument med året 1429 som gäller mässan i Lille, blir vi varse ett annat viktigt kännetecken för dessa stora handelscentra: .. till nämnde Jehan de Lanstais ha Vi i vår synnerliga nåd medgivit ... att varhelst han finner lämpligt vid nämnda mässa i nämnda vår stad Lille eller varhelst växling av penningar har pågått han må uppsätta en disk och växla pengar ... för så lång tid som Vi finna lämpligt ... I gengäld skall han årligen till vår uppördsman i Lille betala en summa på tjugo parisiska livrer.'

Dessa växlare var en så viktig del av mässan att mässans avslutande dagar var vikta för penningtransaktioner, på samma sätt som det fanns speciella dagar avdelade för försäljningen av kläde och läder. Mässorna var således betydelsefulla inte bara på grund av handeln men också på grund av de finansiella transaktioner som gjordes där. I centrum av mässan i växlarens bod vägdes, värderades och växlad de många olika mynten; man förmedlade lån, gamla skulder betalades, kreditbrev inlöstes och växlar cirkulerade fritt. Här skötte tidens bankirer om finansiella transaktioner av enormt omfång. Genom att gadda sig samman kontrollerade de stora tillgångar. Bland deras kunder fanns påvar och kejsare, kungar och prinsar, republiker och städer. Så viktigt hade handhavandet av pengar blivit, att det var ett särskilt yrke.

Detta är en viktig sak eftersom det visar hur handelns utveckling förde med sig en förändring från den gamla naturhushållningen, i vilken det ekonomiska livet fortgick praktiskt taget utan några pengar alls. Det fanns nackdelar förknippade med byteshandeln under den tidiga medeltiden. Det låter enkelt att byta sina tjugo liter vin mot en överrock, men i praktiken var det inte så lätt som det låter. Man måste träffa på en person som hade vad man önskade och som önskade vad man själv hade. Om man däremot för in pengar i bilden, vad är det som händer? Pengar accepteras av alla, oavsett vad de verkligen behöver, för de kan växlas mot vad som helst. När pengar är i allmänt bruk behöver man inte bära med sig sina tjugo liter vin till dess man råkar träffa på någon som vill ha vin och har en överrock i utbyte för det. Nej, allt man behöver göra är att sälja sitt vin för pengar, och sedan köpa en överrock för pengarna. Fastän det enkla växlingsförfarandet nu blivit en dubbel transaktion därigenom att pengar kommit med i bilden, sparar man inte desto mindre både tid och energi. På så vis gör pengarna varuhandeln enklare och stimulerar på det sättet handeln. Handelns tillväxt är i sin tur en reaktion på penningtransaktionernas omfång. Efter elvahundratalet förändrades näringslivet utan marknader till ett näringsliv med många marknader; och med handelns ökning förändrades den tidiga medeltidens och herresätenas naturhushållning till penninghushållning i en värld med expanderande handel.

3. Staden

När handeln från att ha varit en rännil utvecklades till en bred ström, fick varje gren av näringslivet ökad livskraft och blomstrade upp. Ett av de viktigaste resultaten av handelns ökning var städernas tillväxt.

Det hade naturligtvis funnits ett slags städer också innan denna ökning av handeln ägde rum. Det rörde sig om de militära knutpunkter och domarsäten i lälandet. Där kungen höll domstol och det var avsevärd trafik av människor. De var egentligen landsbygdsstäder, och de hade inga speciella privilegier eller någon stadsstyrelse, som klart skilde dem från den kringliggande bygden. Men de nya städer som växte upp när handeln ökade, och de gamla städer som fick nytt liv när de stimulerades av handeln, erhöll en annan karaktär.

Om städer växer upp i områden där handeln ökar snabbt, då skulle man under medeltiden leta efter växande städer i Italien och Nederländerna. Det var just där som de första städerna stod att finna. I samma takt som handeln fortsatte att expandera, växte fler städer upp på de ställen där två vägar möttes, eller vid en flodmynning eller där terrängen sluttade på ett fördelaktigt vis. Det var sådana platser, som köpmännen vanligen sökte sig till. Där fanns det också för det mesta en katedral eller en befäst plats, en borg som kunde ge skydd i orostider. Vandrande köpmän, som vilade upp sig ett tag mellan sina långa resor eller väntade på att isen skulle gå upp igen eller en lerig väg återigen bli möjlig att trafikera, stannade av naturliga skäl nära fästningens murar eller i skuggan av katedralen. Allteftersom fler och fler köpmän kom samman på dessa ställen, uppstod en 'faubourg', d.v.s. 'ett område utanför borgen'. Det stod inte länge på förrän denna förstad var mer betydande än den gamla borgen själv. Snart byggde köpmännen i förstaden, eftersom de ville ha skydd, murar runt sin stad, och därefter blev de äldre murarna onödiga och föll i spillror. Den äldre borgen expanderade inte utåt utan absorberades av den nyare faubourgen, där saker och ting började hända. Folk lämnade sina gamla byar vid herresätena för att börja på ny kula i dessa växande städer. Den expanderande handeln innebar mer arbete för fler människor, och människorna kom till staden för att skaffa sig de arbetstillfällena.

Nu bör man inse att vi inte säkert vet huruvida det ovanstående är sant. Det är helt enkelt en gissning som vissa historiker gjort, framför allt är Henri Pirennes sammanställning av indicier för att det verkligen var på detta sätt som städer under medeltiden kom till lika fascinerande läsning som någon detektivroman. Ett av hans mer uppenbara bevis för att köpmännen och stadsbon var en och samma person är att ordet 'mercator', vilket betyder köpman, och 'burgensis', vilket betyder stadsbo, fram till början av elvahundralet användes om vartannat för att beteckna samma sak.

Om man nu erinrar sig hur det feodala samhället var uppbyggt, förstår man att handelns ökning som ledde till framväxten av städer, vilka framför allt beboddes av en köpmannaklass på uppåtgående, sakta men säkert ledde till konflikt. Feodalismen, hela väsen präglades av en strävan att stänga in och omgärda, medan köpmännens aktivitet i städerna präglades av frihet. Den mark som städerna låg på ägdes av feodaltherrar, biskopar, adelsmän, kungar. Dessa feodaltherrar såg till att börja med ingen skillnad mellan sin stadsmark och sina övriga ägor. De väntade sig att de skulle kunna uppbära avgifter, utöva sitt sedvanliga monopol, pålägga skatter och arbetsplikt och ha hand om domstolarna, på samma sätt som de gjorde på sina gods. Men det var något som inte kunde ske i städerna. Alla dessa former var feodala, och de baserade sig på ägandet av jorden. Och vad städerna gällde måste alla dessa former ändras. De feodala bestämmelserna och den feodala rättvisan hade bestämts genom sedvänjorna och var svåra att ändra. Men handeln är till sin natur aktiv, ständigt växlande och otålig vad gäller spärrar. Den kunde inte passa in i feodalismens strikta ram. Stadslivet skilde sig från livet på herresätet och man måste hitta nya former.

Åtminstone var detta vad köpmännen ansåg. Och för dessa företagsamma handelsmän var tanken snart omsatt i handling. De hade lärt sig att enighet ger styrka. När de reste på vägarna slog de sig samman för att kunna försvara sig mot stråtrövare; när de reste till havs slog de sig samman för att skydda sig mot pirater; när de drev handel vid marknader och mässor slog de sig samman för att få fram bättre avtal med sina ökade resurser. När de nu mötte feodala restriktioner, som lamslog deras ansträngningar, slog de sig återigen samman i något som kallades 'skrän' eller 'hansor' för att åt sina städer vinna den frihet som var nödvändig för fortsatt expansion. Om de fick vad de ville ha utan att slåss var de nöjda; om de måste slåss för att få vad de ville ha, då slogs de.

Vad var det nu de ville ha? Vilka krav var det som köpmännen i dessa växande städer ställde? Hur kom deras föränderliga värld att kollidera med den äldre feodala världen?

Stadsborna ville ha sin frihet. De ville komma och gå som de önskade. Ett gammalt tyskt ordspråk, som gällde över hela västra Europa, *Stadtluft macht frei* (Stadsluften gör en fri) visar att de fick vad de eftersträvade. Så sant var detta ordspråk att många städers privilegiebrev under elva- och tolvhundratalet innehöll en klausul, som påminde om den kung Ludvig VII gav åt staden Lorris 1155: 'Envar som vistas ett år och en dag i Lorris församling utan att vara förföljd av fordringsägare från andra platser och som inte vägrat att förelägga oss eller vår borgmästare sitt fall skall där fritt och utan hinder bygga och bo.'

Många nutida städer brukar ha skyltar vid infarten, som talar om stadens växande industri och som säger välkommen till turisterna. Om Lorris och andra städer praktiserat denna det tjugonde århundradets teknik, skulle de kanske satt upp sådana här skyltar:

Stadsborna ville ha mer än sin egen frihet. De ville också att jorden skulle vara fri. Den feodala sedvänjan att inneha ett område i förläning från någon som i sin tur innehade det från någon annan, föll dem inte i smaken. Stadsbon betraktade jorden i ett annat sken än den feodale markägaren gjorde. Stadsbon kunde plötsligt komma att behöva kontanter för ett affärsföretag, och då ville han vara säker på att han kunde inteckna eller sälja sin egendom för att få fram de pengarna utan att be en rad länsherrar om lov. Samma stadga för staden Lorris uttryckte detta i följande ordalag: 'Envar borgare som önskar sälja sin egendom skall ha privilegiet att så förfara.' Man behöver bara erinra sig jordägandesystemet sådant det beskrivs i denna boks första kapitel för att inse vilken förändring handeln och städerna hade åvägabragt.

Stadsborna ville sitta till doms över sig själva i sina egna domstolar. De invände mot de långsamma domstolarna vid herresätena som hade inrättats för ett statiskt samhälle och var totalt oförmögna att handlägga de nya problem som uppstod i en livlig handelsstad. Vad visste till exempel en slottsherre om inteckningar eller om kreditbrev eller om affärsjuridik i allmänhet. Inte ett vitten. Och även om han förstod sig på sådant stod det klart att han använde sin kunskap och sin position till att främja sina egna intressen, inte stadsbornas. Stadsborna ville etablera sina egna domstolar rustade att handlägga deras egna problem i deras eget intresse. De ville också stifta sin egen strafflag. Att uppehålla freden i den lilla slottsbyn var en helt annan sak än att uppehålla ordningen i den växande staden med dess större rikedomar och dess oroliga befolkning. Stadsborna kände till problemen på ett sätt som länsherren inte gjorde. De ville ha sin egen 'stadsordning'.

Stadsborna ville beskatta sig själva enligt sitt eget huvud och få den saken ur världen. De motsatte sig de många feodala pålagorna, avgifterna, tjänsterna och bötespålagorna, som

irriterade dem och som i deras föränderliga värld bara trasslade till saker och ting. De ville göra affärer och därför strävade de efter att avskaffa alla de tullar och avgifter som besvärade dem. Om de misslyckades med att fullständigt avskaffa tullarna, lyckades de i varje fall att på ett eller annat sätt ändra dem så att de blev mindre besvärande.

Kontrollen över städerna var inte något som borgarna fick på ett bräde, utan det blev en bit i taget. Till att börjå med kunde länsherren sälja några av sila rättigheter i staden till stadsborgarna. Sedan sålde han mer och mer och slutligen blev staden praktiskt taget oberoende av honom. Detta är tydligen vad som inträffade i den tyska staden Dortmund. 1241 sålde greven av Dortmund till dess invånare några av sina feodala rättigheter i staden:

‘Jag, Conrad, greve av Dortmund, och min hustru Giseltrude och alla våra lagliga arvingar sälja ... till borgarna och staden Dortmund vårt hus som är beläget näst intill marknadsplatsen vilket vi lämna till dem för all framtid, tillika med de rättigheter vi innehaft från det heliga romerska väldet i slaktarhusen och hos skoflickarne ... samt i bageriet och i huset som ligger ovanför domstolen, för ett pris av 2 denarii för slakthuset och desslikes 2 denarii för skoflickarnes hus och för bageriet och byggnaden ovanför domstolen ett skålpund peppar, som skall givas oss årligen.’

Åttio år senare sålde en annan greve Conrad för en årlig ränta ‘till rådet och medborgarna i Dortmund, till dessas uteslutande innehav, hälften av grevskapet Dortmund’, vilket innefattade domstolarna, tullarna, avgifterna och intäkterna, och allting innanför murarna, med undantag av grevens eget hus, hans personliga borgensmän och Sankt Martinskapellet.

Man skulle kunna tro att de feodala biskoparna och herremännen märkte att betydelsefulla sociala förändringar ägde rum. Man skulle kunna tro att några av dem insåg att de inte kunde stå i vägen för dessa historiska krafter. Somliga av dem insåg detta men många gjorde det inte. Det fanns vissa som var tillräckligt sluga för att känna på sig vad som höll på att hända, gjorde det bästa av situationen och till sist klarade sig ganska bra. Men det gick inte alltid så fred igt till. Det tycks förhålla sig så genom hela historien att de som sitter vid makten, de som har det bra, inte skyr några medel för att behålla vad de har. En hund slåss för sitt ben. Och i många fall satte de feodala biskoparna och herrarna (speciellt biskoparna) tänderna i sina ben och vägrade ge tappt förrän de tvingades göra det när stadsborna tillgrep våld. Beträffande en del var det inte bara frågan om att hålla fast vid sina gamla ,privilegier på grund av de förmåner de åtnjöt. Som så ofta inträffar i historien trodde många av de människor som hade det väl ställt, att om inte allting förblev vid det gamla så skulle hela samhällsordningen krossas. Och eftersom stadsborna inte var överens med dem om den saken fick många städer inte sin frihet förrän våld utbrutit. Detta förefaller bevisa vad den amerikanske domaren Oliver Wendell Holmes en gång sade: ‘När oenigheten mellan oss är tillräckligt stor försöker vi döda vår meningsmotståndare hellre än låta honom få vad han vill ha.’

I själva verket var de kämpande stadsborna, som leddes av de organiserade köpmännens gillen, inte revolutionärer i vår mening. De slogs inte för att störta herremännen utan för att få dem att lämna på några av sina utnötta feodala sedvänjor som utgjorde ett avgjort hinder för handelns expansion. De skulle inte ha skrivit, så som de amerikanska revolutionärerna gjorde, att ‘alla människor har skapats fria och jämlika’. Inte alls. ‘Den personliga friheten krävdes inte som en naturlig rätt. Man sökte den bara för de fördelar den medförde. Till den grad förhöll det sig så’, säger Henri Pirenne, ‘att exempelvis i Arras köpmännen försökte att själva bli klassificerade som livegna hos Sankt Vast-klostret för att åtnjuta den befrielse från marknadstullar som tillerkänts klostret.’

Städerna ville ha frihet från inblandning i sin expansion, och efter ett par århundraden fick de vad de eftersträvade. Graden av frihet växlade, vilket gör det lika svårt att ge en

sammanfattande bild av fri- och rättigheter och organisation i den medeltida staden, som det var svårt att beskriva livet på herresätet. Det fanns helt oberoende städer i stil med Italiens och Flanderns stadsrepubliker; det fanns fria samhällen med växlande grad av oberoende; och det fanns städer som nätt och jämnt lyckades pressa fram några privilegier från sina feodala herrar och som i viss utsträckning förblev under deras kontroll. Men vad staden än hade för rättigheter, försäkrade sig dess invånare om att de hade en stadga som bekräftade dessa rättigheter. Detta var ägnat att förhindra dispyter, om det någon gång inträffade att herremannen eller hans uppdragsmän glömde bort dem. I inledningen till en stadga som överlämnades av greven av Ponthieu till staden Abbeville 1184, framlägger greven själv ett av skälen till att stadsborna satte sådant värde på sina stadgar och privilegiebrev att de höll dem noga inlåst – och ibland till och med ristade in dem i guldbokstäver på rådhusets eller kyrkans vägg: 'Eftersom vad som är stadfäst i skrift läktare stannar i minnet hos människan, tillkännagiver jag, Jean, greve av Ponthieu, att jag eftersom min farfader, greve Guillaume Talvas sålt till borgarna i Abbeville rätten att ha en kommun och borgarna inte ha en autentisk kopia av detta köpebrev, har garanterat åt dem ... rätten att ha en kommun och att för all framtid bibehålla densamma ..

Etthundraåttiosex år senare, 1370, förefaller borgarna av Abbeville att ha en ny herre, kungen av Frankrike själv. Tydligt hade rörelsen för städernas frihet under de mellanliggande åren haft stora och snabba framgångar, för kungen går mycket långt i sina löften i en order till sina ämbetsmän: 'Vi ha givit och garanterar dem vissa privilegier, enligt vilka det framgår, inter alia (bland annat), att vi aldrig av vilket skäl eller vid vilket tillfälle det vara månne, skola pålägga nämnda vår stad Abbeville, eller några andra av städerna inom grevskapet Ponthieu några skatter, plikter eller andra subsidier, försåvitt det inte är till gagn för sagda städer och på deras begäran ... av vilket skäl vi, under beaktande av den sanna kärlek och lydnad som visats oss av nämnda supplikanter, uppdraga åt eder alla och besvära eder att I skolen tillåta borgarna, invånarna i nämnda städer, att handla, sälja och köpa, att skaffa och frakta genom alla städer och områden tillhörande nämnda grevskap, salt och övriga varor av alla slag, utan att tvinga dem att till oss eller våra män och ombud betala någon saltskatt, skatter, avgifter eller subsidier ...'

Denna skattebefrielse som kungen av Frankrike i ovanstående dokument beviljade köpmännen, var bara ett av de privilegier de kämpade för. I kampen för städernas frihet tog köpmännen ledningen. De utgjorde den mäktigaste gruppen i städerna och de vann för sina gillen och hansor alla slags privilegier. Köpmannagillen utövade ofta ett monopol över grosshandeln i städerna. Om man inte var medlem av köpmannagillet, var man strandsatt vad handeln anbelangade. 1280 beklagade sig exempelvis i staden Newcastle i England en man vid namn Richard inför kungen att ull, som tillhörde honom, hade beslagtogs av en grupp köpmän. Han ville få tillbaka sin ull. Kungen tillkallade köpmännen och frågade dem varför de tagit Richards ull. De sade till sitt försvar att kung Henry III hade garanterat dem 'att borgarna i nämnda stad må ha ett gille med alla de fri- och rättigheter och den tullfrihet som ett sådant gille tillhör ... När man frågar dem vilka friheter de anser sig ha i kraft av att vara medlemmar av förutnämnda gille, säger de att ingen, försåvitt han inte är medlem av gillet, kan skära till kläde för försäljning i staden, eller stycka kött eller fisk, eller köpa färskt läder eller inhandla ull... Richard var tydligt inte medlem av gillet som ensamt hade rätt att handla med ull.

I Southampton verkar det som om icke-medlemmar kunde få köpa varor – men köpmannagillet kunde välja först 'och ingen simpel invånare eller främling skall kunna köpslå om eller inhandla någon vara som kommer till staden så länge en gillesmedlem är närvarande och önskar bjuda på eller köpa den; och om någon så gör och befinnes skyldig, skall det han köper anses förverkat till konungen.'

Lika mycket som gillena lyckades hålla icke-medlemmar på sin ort ur leken, lika framgångsrika var de när det gällde att hindra utländska köpmän från att göra intrång på deras område. Deras mål var att få fullständig kontroll över marknaden. Alla varor som kom till staden eller lämnade staden måste passera deras händer. Konkurrens från utomstående skulle elimineras. Priset på varorna skulle avgöras av gillena. I varje skede av handeln skulle de spela den ledande rollen. Kontroll över marknaden skulle bli deras uteslutande monopol.

Det är klart att köpmannagillena för att kunna utöva en sådan makt, för att få detta handelsmonopol i de olika städerna, måste vara införstådda med myndigheterna. Det var de. Eftersom de var de viktigaste personerna i staden hade köpmännen stort inflytande när det gällde att utse ämbetsmän. På vissa orter stod ämbetsmännen direkt under deras inflytande; på andra blev köpmännen själva ämbetsmän; och på några få ställen föreskrev lagen speciellt att endast gillesmedlemmar kunde inneha ämbeten i stadsstyrelsen. Detta var sällsynt, men att det inträffade bevisas av föreskrifter från år 1328 i staden Preston i England: 'Bara de borgare vilkas namn finnes inskrivna i köpmannagillet kunna bli borgmästare; ty konungen ger fri- och rättigheter åt de borgare som äro medlemmar av gillet och åt inga andra.'

Köpmannagillena, som var så angelägna om att få monopolprivilegier och som var så noga med sina rättigheter, höll efter sina egna medlemmar genom en hel rad föreskrifter som var och en måste följa. Om man var medlem av ett gille hade man vissa fördelar, men man kunde förbli medlem bara om man strikt efterlevde sammanslutningens regler. Dessa regler var många och stränga. Om man bröt mot dem kunde man bli utsparkad ur gillet eller straffad på annat sätt. En metod som är av särskilt intresse för oss praktiserades av ett gille i Chester i England för över trehundra år sedan. 1614 beordrades köpmannen T. Aldersley av järn- och manufakturhandlarna i Chester att stänga sin butik, sedan man funnit att han brutit mot sammanslutningens stadga. Han vägrade. 'Därför gingo varje dag två andra av hans kolleger hela dagen framför nämnda butik och förbjödo och avrådde alla dem som kommo till nämnda butik från att köpa varor där och hejdade dem som kom dit för att köpa varor.'

Man kan göra den tämligen säkra gissningen att herr Aldersley inte kunde hindra denna sorts demonstrationer genom att söka ett domstolsföreläggande mot dem som man gjorde under 1900-talets tidiga år mot fackföreningsdemonstrationer, ty gillet var alltför mäktigt. I själva verket hade gillena inflytande inte bara i sin egen stad utan vida omkring. De skaffade sig detta inflytande genom sin beprövade metod att slå sig samman. Den berömda Hansan i Tyskland är det mest slående exemplet på hur man förenade olika gillen till en mäktig organisation. Hansan hade handelsstationer, vilka var fästningar lika mycket som upplagsplatser, och som sträckte sig från Holland till Ryssland. Så mäktig var denna sammanslutning, som vid höjden av sin makt omfattade över etthundra städer, att den praktiskt taget monopoliserade norra Europas handel med världen i övrigt. Den var en stat i staten, som ingick handelsfördrag, skyddade sin egen handelsflotta med egna örlogsmän, rensade de nordliga haven från pirater och hade sina egna lagstiftande församlingar.

De rättigheter som köpmän och städer tillvann sig återspeglar handelns växande betydelse som källa till rikedom. Och köpmännens ställning i staden återspeglar penningrikedomens växande betydelse i förhållande till den rikedom som baserade sig på jordinnehav.

Under den tidiga feodaltiden var jorden den enda måttstocken på en människas rikedom. Efter handelns expansion uppträdde ett annat slags rikedom – penningrikedom. Under den tidiga feodal-perioden hade pengar varit något statiskt, avgränsat och orörligt; nu hade det blivit något aktivt, levande, något som var i ständig rörelse. Under den tidig« feodalperioden befann sig bedjarna och stridsmännen som ägde jorden högst upp på den sociala trappstegen. De levde på frukten av det arbete, som de livegna som befann sig vid den andra änden av

trappstegen utförde. Nu hade en ny grupp inträtt på scenen – medelklassen, som livnärde sig på ett nytt sätt, genom att köpa och sälja. Under feodaltiden var jordinnehavet den enda källan till rikedom, det som gav prästerskapet och adelsmännen makt att regera. Nu förde penninginnehavet, en ny källa till rikedom, med sig delaktighet i regerandet för den uppåtgående medelklassen.

4. Nya idéer i stället för gamla

Nuförtiden görs de flesta affärer med lånta pengar som man betalar ränta för. Om ASEA skulle vilja köpa upp en annan koncern som har konkurrerat med ASEA, skulle man förmodligen låna pengar för att göra det. Företaget skulle kunna sälja aktier, vilket helt enkelt innebär ett löfte att med ränta betala tillbaka den summa pengar, som aktieköparen lånar ut åt företaget. När karamellaffärens ägare i ert kvarter vill skaffa sig ny och dyr inredning i sin butik, går han till banken för att låna pengar. Banken lånar honom pengarna och kräver honom på ränta för dem. Bonden som vill köpa upp det stycke jord som ligger intill hans ägor kan ta en in-teckning på sin gård för att få fram pengarna för köpet. En in-teckning är helt enkelt ett lån till bonden, och på det lånet betalar han årlig ränta. Vi är så vana vid att man på detta vis betalar ränta för pengarna man lånar, att vi föreställer oss att det är en 'naturlig' sak och att det alltid har varit på det viset.

Men så är det inte alls. En gång i tiden ansågs det som en svår försyndelse att kräva ränta för de pengar man lånade ut. Under den tidiga medeltiden fanns det en samhällsmakt som förbjöd utlånet av pengar mot ränta. Den samhällsmaktens ord var lag i hela kristenheten.

Samhällsmakten i fråga var kyrkan. Att låna ut pengar mot ränta var ocker, sade kyrkan, och ocker var SYND. Det står med stora bokstäver, för det var på det viset varje uttalande som kyrkan gjorde betraktades på den tiden. Och speciell vikt tillmättes ett uttalande som hotade envar som bröt mot det med evig fördö-melse. Under feodaltiden hade kyrkan ett mycket starkare grepp över människornas sinnen än den har i dag. Men det var inte bara kyrkan som tyckte illa om ocker. Stadsstyrelserna och senare statsregeringarna utfärdade lagar mot det. En 'Lag mot Ocker' som utfärdades i England, löd sålunda: 'Men emedan ocker av Gud förbjudits såsom varande en förhatlig och avskyvärd synd ... vilken genom ogudaktiga läror och övertygelser kan finna fäste i själen hos vissa giriga, ogina och snikna personer i detta rike ... stadfästes ... att ... ingen person eller personer av vilken ställning eller i vilket trångmål de vara mände, genom något korrumperat eller bedrägligt förfarande, taskspeleri eller annat medel, skall låna ut, giva eller avstå från någon summa eller några summor som så utlånats ... vid vite av förlust av nämnda summa ... och även av ockersumman ... och också vid vite av fängelsestraff.' Denna lag återspeglade vad de flesta människor under medeltiden ansåg som ocker. De var överens om att det var en dålig sak. Men varför? Hur hade denna inställning till ränta vuxit fram? Vi måste gå till förhållandena i det feodala samhället för att få svar på den frågan.

I den sorts, samhälle där handeln var liten och där möjligheten att investera pengar och få vinst praktiskt taget inte alls existerade, föreföll det tydligt och klart, att om en man ville ha ett lån, så var det inte för att han önskade bli rik, utan därför att han behövde det för att leva. Han lånade pengar helt enkelt därför att han råkat ut för någon olycka. Kanske hans ko hade dött, eller torkan hade spolierat hans skörd. Han var illa ute och behövde hjälp. Det var medeltidens uppfattning att en person som hjälpte honom under sådana omständigheter inte fick sko sig på hans olycka. Den goda kristna människan hjälpte sin granne utan tanke på profiten. Om man lånade någon en säck mjöl, så väntade man sig att få tillbaka en säck mjöl och inget mer. Om man tog emot mer än den säck mjöl man lånat, ansågs det att man lurade

den andre – vilket inte var riktigt gjort. Det var bara rätt att ta emot vad som tillhörde en, varken mer eller mindre.

Kyrkan lärde att *alla* människans handlingar var riktiga eller felaktiga. Måttstocken för gott eller ont vad gällde människans religiösa handlingar var inte annorlunda än måttstocken för hans ekonomiska handlingar. Kyrkans regler om gott och ont gällde oföränderligt för alla dessa handlingar.

Nuförtiden kan det inträffa att en person handlar mot en främling i en affärstransaktion på ett sätt som han inte skulle göra mot en vän eller en granne. Vi har olika regler för våra affärer och för våra privata aktiviteter. En fabrikör kan således göra allt som står i hans makt för att konkurrera ut en konkurrent. Han kan sälja till lägre priser, ge sig in på ett försäljningskrig, skaffa särskilda rabatter för sitt företag, kort sagt försöka sig på varje möjlighet att klämma åt konkurrenten. Dessa handlingar kommer att ruinera konkurrenten. Fabrikören vet om detta men fortsätter ändå, för 'affärer är affärer'. Ändå skulle samma person inte för en minut tillåta att vänner och grannar svulte. Att på detta sätt ha en mora för sina ekonomiska handlingar och en annan för sina icke-ekonomiska handlingar var något helt motsatt kyrkans läror under medeltiden. Och vad kyrkan lärde var vad de flesta människor trodde.

Kyrkan lärde att om vad som var bra för en människas plånbok skadade hennes själ, så kom hennes andliga välbefinnande i första rummet. 'Vad gagnar det en människa om hon vinner hela jorden men förlorar sin själ?' Om man fick mer än sin andel i någon affär, så var det på någon annans bekostnad, och det var orätt. Sankt Tomas ab Aquino, som var den störste av medeltidens religiösa tänkare, fördömde 'profitbegäret'. Medan det motvilligt erkändes att handeln var nyttig, förvägrades handelsmännen rätten att få mer ut av en affär än vad deras arbete var värt.

Kyrkans män under medeltiden skulle ha uttalat sin kraftiga fördömmelse över mellanhanden som ett par århundraden senare, enligt Disraelis definition, hade blivit 'en man som skojar ena sidan och skinnar den andra'. Den moderna uppfattningen att varje affär är laglig så länge man inte blir åtalad för den, ingick inte i medeltidens föreställningsvärld. Dagens framgångsrike affärsman som köper för så lite som möjligt och säljer för så mycket som möjligt skulle ha fördömts flera gånger om under medeltiden. För att utföra en nödvändig samhällsuppgift var köpmannen berättigad till en rättvis belöning – men ingenting därutöver.

Inte eller ansågs det etiskt riktigt att, lägga mer pengar på hög än man behövde för att försörja sig Bibeln var mycket klar på den punkten. 'Det är lättare för en kamel att komma genom ett nålsöga än för en rik man att komma till himmelriket.'

En medeltida författare från denna tid uttryckte saken på följande sätt: 'Den som har tillräckligt för att tillfredsställa sina egna behov och ändå outtröttligt arbetar för att skaffa sig rikedomar, antingen för att få en högre social ställning eller för att senare ha tillräckligt för att leva utan arbete eller för att hans söner skall bli män av rikedom och inflytande – alla sådana individer drivs av en förbannad girighet, av sinnlighet eller stolthet.'

Folk som var vana vid naturahushållning, överflyttade helt sonika, dess måttstockar till den föränderliga penninghushållning till vilken de fann sig försatta. Om man lånade en man hundra pund, förklarades det att allt man hade moralisk rätt att kräva igen var hundra pund. Om man begärde ränta för att någon använde ens pengar sålde man tiden, vilken inte tillhörde en. Tiden var Guds egendom och man hade ingen rätt att sälja den.

Om man lånade ut pengar och fick tillbaka inte bara lånesumman utan också en bestämd ränta, innebar det att man kunde leva utan att arbeta – vilket var orätt. (Det var medeltidens uppfattning att bedjarna och stridsmännen 'arbetade' i de yrken för vilka de var lämpade.) Att

svara att ens pengar arbetade för ens räkning skulle bara ha gjort kyrkans män upprörda. De skulle ha svarat att pengarna var ofrukt samma – de kunde inte producera någonting. Att ta ränta var avgjort orätt – förklarade kyrkan.

Men vad kyrkan *sade* och vad den *gjorde* var två vitt skilda saker. Fast biskopar och kungar bråkade och utfärdade lagar mot att ränta togs, var de bland de första att bryta mot sina egna lagar. De lånade själva ut pengar mot ränta – samtidigt med att de förföljde andra ockrare! Judarna, som i allmänhet lånade ut pengar i liten skala och krävde enorma räntor eftersom de tog stora risker, hatades och förföljdes och föraktades överallt som ockrare; italienska bankirer lånade ut pengar i stor skala och hade en enorm verksamhet – ändå var det ibland påven själv som inkasserade deras lån åt dem genom att hota gäldenärerna med andlig förtappelse! Men fastän den själv var en av de största syndarna, fortfor kyrkan att fördöma ockrarna.

Man kan lätt förstå att doktrinen om ockrets syndfullhet skulle lägga en hämsko på den nya köpmannaklass som ville göra affärer i det expanderande Europa. Doktrinen blev ett verkligt handikapp när pengarna började spela en allt viktigare roll i det ekonomiska livet.

Den uppåtgående medelklassen förvarade inte sina pengar inom lås och bom. (Den vanan hörde feodaltiden till då det fanns få ställen där man kunde investera sina pengar.) Denna nya köpmannaklass hade användning för alla pengar den kunde lägga vantarna på – och mera till.

För att backa upp den affärsverksamhet han drev och för att öka sin operationsradie behövde köpmannen mer pengar. Var kunde han få dem? Han kunde gå till procentarna, judarna, på samma sätt som Antonio, Köpmannen i Venedig, gick till Shylock, juden. Eller han kunde gå till de större köpmännen – av vilka några hade övergivit handel med varor för att övergå till handel med pengar – tidens stora bankirer. Men det var inte enkelt. I vägen stod kyrkans lag som förbjöd procentare och bankirer att låna ut pengar mot ränta.

Vad hände när kyrkodoktrinen som utformats för att passa ett gammalt näringsliv, kolliderade med den historiska kraft som representerades av den uppåtgående köpmannaklassen? Det var doktrinen som gav vika. Inte på en gång, naturligtvis. Sakta, undan för undan, med nya regler som liksom tidigare sade 'Ocker är synd – *men* under förhandenvarande omständigheter...' och andra regler, som förklarade 'Ehuru det är synd att bedriva ocker, må det *dock* i speciella fall ...'

De speciella fall som gnagde hål på doktrinen om ockret är belysande. Om bankiren B lånade pengar till köpmannen K, var det orätt av honom att kräva ränta på lånet. Det hade varit kyrkans inställning. Men, förklarade kyrkan, eftersom nämnde köpman K avsåg att använda de pengar han lånade från bankir B i ett affärsföretag där alla slår alla pengarna kunde förloras, var det bara rimligt och rätt att K till B återlämnade inte bara den summa han lånat utan lite extra påbröd – för att betala B för den risk han tagit.

Alternativt: eftersom bankir B, om han behållit pengarna, kunde ha använt dem för egen räkning och gjort en god vinst, var det bara rättvist att han bad köpman K att betala lite extra tillbaka därför att han inte själv kom åt att använda pengarna.

På detta sätt och en del andra modifierades den besvärliga ockerdoktrinen för att möta de förändrade omständigheterna. Det är typiskt, att Charles Dumoulin, en fransk jurist under femtonhundratalet, framhåller 'vardagslivets handelspraktik' som ett argument för att legalisera 'ett rimligt och acceptabelt ocker'.

Så här resonerar han: 'Inom handeln ser man varje dag prov på att vinsten på en stor summa pengar icke är liten ... inte heller nyttar det att säga att pengarna i sig själva icke ger

avkastning: ty inte ens åkrar ger avkastning av sig själva, utan utgifter, arbete och mänsklig företagsamhet; på samma sätt ger pengar, även om de efter en viss tid måste återlämnas, en avsevärd avkastning genom människors id ... Och ibland berövar de kreditoren lika mycket som de ger gäldenären ... Därför bör allt fördömande och bestraffande av ocker anses gälla överdrivet och oskäligt ocker, icke måttligt och acceptabelt sådant.'

På det viset försvann undan för undan kyrkans doktrin beträffande ocker, och 'vad man varje dag såg prov på inom handeln' blev lag. Trosföreställningar, lagar, sätt att leva tillsammans, personliga relationer – allt detta ändrades på i samma mån som samhället gick in i ett nytt skede av sin utveckling.

5. Bonden spränger sina bojar

En av de mest betydelsefulla förändringarna kom att beröra bonden och hans ställning. Så länge, det feodala samhället förblev statiskt, och förhållandet mellan länsherren och den livegne var bestämt av traditionen, var det praktiskt taget omöjligt för bonden att förbättra sina villkor. Han hade stoppats in i en ekonomisk tvångströja. Men handelns tillväxt, införandet av en penningekonomi och städernas uppdykande på scenen gav honom förutsättningar att klippa av de band som höll honom så fjättrad.

När städer växer upp i vilka invånarna ägnar nästan all sin tid åt handel och industri, måste de få större delen av sin mat från landsbygden. Sålunda inträffar en arbetsfördelning mellan staden och landet. Den ene koncentrerar sig på att framställa hantverksprodukter och att handla, och den andre koncentrerar sig på att producera fler jordbruksvaror för att förse den växande marknad som utgörs av dem som inte längre producerar sina egna födoämnen. Genom hela historien har marknadens utvidgning alltid varit en enormt betydelsefull utlösande faktor för en ökning av produktionen. Men hur kan man öka jordbrukets produktion? Två sätt finns. Det ena är intensiv utveckling, vilket betyder att man får ut mer av sin gamla jord genom att i större utsträckning använda gödsel, bättre metoder i plöjningen, hårdare och i allmänhet mer vetenskapligt arbete. Det andra är extensiv utveckling, vilket helt enkelt innebär att man lägger under plogen nya områden som hittills inte varit uppodlade. Båda metoderna användes vid denna tid.

På samma sätt som pionjärerna på den nordamerikanska kontinenten, svensk-amerikaner och andra, när de såg sig om efter ett sätt att förbättra sin ställning, fäste blicken på det jungfruliga landet i väster, såg de ambitiösaste av bönderna i elvahundratalets Västeuropa all ouppodlad jord omkring sig som en möjlighet att undslippa förtrycket. En tysk författare vid slutet av århundradet berättade om detta: 'De fattiga och bönderna förtryckas av de mäktiges girighet och släpas bort till orättmätiga domslut. Detta syndagissel tvingar många att sälja sitt fadersarv och utvandra till avlägsna länder.'

Men i Amerika hade pionjärerna praktiskt taget en hel kontinent till sitt förfogande, när de ville röja nytt land. Var kunde de förtryckta bönderna i elvahundratalets Europa finna land? Det är ett häpnadsväckande faktum att vid denna tid bara hälften av jorden i Frankrike, en tredjedel av jorden i Tyskland och en femtedel av jorden i England var uppodlad. Resten var skog, träskmarker och ödemark. Runtomkring den lilla uppodlade regionen sträckte sig detta större ouppodlade område som var öppet för nybygge. Elvahundratalets Europa hade sin frestande öppna gräns på samma sätt som sextonhundratalets Amerika hade sin 'frontier'. Och utmaningen från ödemarkerna, träskerna och skogarna antogs av en hårt arbetande bondeklass. 'Lockade av utsikten till frihet och egen mark kom tusentals pionjärer ... för att bereda vägen för arbetet med plog och hacka, genom att bränna bort underkrattet, busksnåren och skadeväxterna, genom att rensa upp skogarna med sina yxor, och bryta stubbar med sin

hacka.' Europa hade sålunda sin 'vandring mot väster' femhundra år innan Amerika upplevde motsvarande fenomen. När amerikanska pionjärer höjde sina yxor mot träden på sextonhundra-, sjuttonhundra- och artonhundratalet, då hörde de ekot från sina förfäders redskap i Europa femhundra år tidigare under liknande omständigheter. På samma sätt som de amerikanska pionjärerna förvandlade en vildmark till ett jordbruksområde, dikade de europeiska pionjärerna ut träskan, byggde vallar så att inte havet skulle återerövra den jord de tagit, röjde upp skogarna och förvandlade den jord de på så vis skaffade sig till åkrar, där säden växte hög. För pionjärerna under elvahundratalet likaväl som för pionjärerna under sextonhundratalet var striden hård, men segern innebar frihet och möjligheten att äga, helt eller åtminstone delvis, ett stycke jord, som var undantaget den feodala arbetsplikten. Det är inte att undra på att många av bönderna grep tillfället i flykten. Det är inte att undra på att de 'enträget och allvarligt tiggde om' att få jord, så som biskopen av Hamburg, i en stadga från 1106, låter oss veta:

1. Vi vilja göra allom veterligt beträffande den överenskommelse som vissa personer boende på denna sidan om Rhen, vilka kallas holländare, ha gjort med oss.

2. Dessa män kom till oss och bad oss enträget att ge dem vissa områden inom vårt biskopsdöme, som är ouppodlade, sumpiga och till ingen nytta för vårt folk. Vi ha rådfrågat våra undersåtar beträffande detta och med hänsyn till att detta torde vara till vår och våra efterföljares vinning, gått med på denna begäran.

3. Överenskommelse har träffats att holländarna varje år skola betala till oss en denarius för varje plogland jord ... Vi överlåter också till dem de vattendrag som flyter genom detta område.

4. Holländarna samtyckte till att giva tionde i enlighet med vårt dekret. Det innebär var tionde sädeskärve, vart tionde lamm, vart tionde svin, var tionde get, var tionde gås och en tiondel av honungen och vaxet...

5. De lovade åttlyda mig i alla kyrkans angelägenheter ...

6. De samtyckte till att varje år betala två marker för vart hundrade plogland för privilegiet att hålla eget ting för att avgöra alla sina tvister i världsliga frågor ...

Biskopen av Hamburg ingick denna överenskommelse med holländarna eftersom han insåg att den 'skulle vara till vår och våra efterföljares vinning'. Andra länsherrar, både kyrkans män och lekmän, insåg också att det var stor vinst att hämta i att pionjärer förvandlade deras improduktiva jord till produktiva åkrar och sedan betalade en årlig ränta för privilegiet att få odla den. Vissa mer företagsamma herrar var mycket framgångsrika i dessa affärer att hyra ut vad som tidigare varit ödemark; vissa lyckades upprätta hela byar på sin jungfruliga mark – och tjänade stort på det. Denna växande nybyggarrörelse bragte tusentals och åter tusentals tunnland jord, som dittills varit obrukade, under plogen. Sålunda fanns det omkring år 1350 i Silesien 1.500 nybyggen som brukades av 150.000 till 200.000 nybyggare. Denna extensiva utveckling var betydelsefull. Och lika betydelsefullt var det att livegna nu kunde hitta jord som var *fri*, jord som inte förde med sig den obehagliga arbetsplikten, där man bara behövde erlægga arrende i pengar. Denna nya sorts frihet visade tecken att sprida sig, tills den också berörde de livegna på de gamla slotten. Det var också vad den gjorde.

I årtal hade bonden accepterat sina hårda villkor. Han var född i ett samhällssystem där de sociala skiljelinjerna var klart markerade. Man lärde honom att han kunde nå himmelriket endast om han på ett nöjaktigt sätt och villigt utförde sin uppgift i ett samhälle som bestod av bedjare, stridsmän och arbetare. Han utförde sitt arbete utan frågor. Eftersom han inte hade någon praktisk möjlighet att höja sig över sin ställning, fanns det ringa anledning för honom

att göra mer än vad som behövdes för att existera. Han, utförde sina rutinjobb som seden var. Det var ingen större mening för honom att experimentera med utsädet eller med nya sätt att frambringa skördar, för det fanns en begränsad marknad för det han hade att sälja, och det var i vilket fall som helst troligt att herremannen skulle kräva lejonparten av den eventuella ökningen.

Men nu hade allt detta ändrats. Marknaden hade vuxit. Allt som bonden odlade och som han inte själv behövde eller som herremannen tog kunde säljas. I gengäld fick han pengar. Han var ännu inte helt van vid pengar och deras användning men med tiden blev han mer och mer hemmastadd med användningen av dem, och han visste att det hade kommit till en helt ny klass människor, köpmännen, som inte passade in i det gamla schemat. Dessa köpmän var framgångsrika män och deras stad som låg i närheten var en underbar inrättning dit livegna som han själv då och då hade letat sig. I denna föränderliga värld fanns det verkligen en möjlighet för folk av hans slag. Om han arbetade hårdare än förut, odlade mer än han själv behövde, kunde han få ihop lite pengar och med de pengarna kunde han – kanske – köpa sig fri från några av sina arbetsplikter till herremannen. Om hans herre inte ville lindra hans bördor, då kunde också han ge sig av till staden eller till de ouppodlade områdena, där livegna som han själv röjde upp skogen och i lön för det fick jordbitar som var fria från besvärande avgifter.

Herremannen var ytterst villig att byta den livegnes arbetsplikt mot en avgift i pengar. Också han hade blivit van vid pengar och vad som kunde utträttas med dem i denna föränderliga värld. Han var i stort behov av pengar för att betala de vackra kläder från Orienten som han köpt vid marknaden bara ett par månader tidigare. Och så var det den gamla räkningen han fortfarande inte hade betalt till vapensmeden för den utrustning han köpt för sin senaste krigsexpedition. Herremannen kunde på många olika sätt använda de pengar hans livegna skrapade samman. Han var helt medgörlig när det gällde att ordna så att John Jones, hans livegne bonde, hädanefter skulle betala fyra pennies per tunnland i årlig hyra i stället för att som tidigare arbeta två eller tre dagar i veckan. Herremannen hade egentligen inte något val, eftersom det var troligt att en del av de livegna om han inte lättade deras bördor skulle ge sig i väg, och det betydde i så fall att han stod där utan pengar och utan arbetskraft, och då vore han verkligen illa ute. Det var bättre att låta den livegne betala arrende i stället för att som förut betala med sitt arbete.

Dessutom hade det sedan länge stått klart för herremannen att fri arbetskraft var mer produktiv än ofri arbetskraft; han hade lärt sig att en bonde som tvingades lämna sin egen jordbit för att odla jorden åt herremannen var en ovillig arbetare som inte gav sitt bästa. Det var bättre att bli kvitt de traditionella arbetsplikterna och leja den hjälp han behövde, människor som arbetade för lön.

Och i kyrkoböckerna och kyrklängderna i många byar i hela västra Europa hände det således allt oftare under tolvhundra- och trettonhundratalet, att det stod notiser av samma slag som denna som är hämtad från Stevenage i England: 'Herremannen har med' givit att S G skall inneha och besitta förut nämnda stycke jord genom att betala 13 solidi och 4 denarii i stället för alla tjänster och plikter.'

Andra längder från samma tid visar att många livegna utöver att de köpte sin jord fri också köpte sin personliga frihet. Ett citat från domstolslängderna i Woolston hänför sig till en livegen person som 'för att kunna lämna sin domän och anses som en fri man må betala en avgift på 10 solidi.'

Men man bör inte ta för givet, att *alla* herremän insåg att det var vist handlat att ge de livegna deras frihet, lika lite som det var alla herremän som var kloka nog att ge upp sina feudala krav

på de växande städerna. Nej, det finns i varje historisk period en del människor som inte kan eller inte vill förstå att det som har varit inte längre är; det finns vissa människor som mitt under den nödvändiga förändringen mer desperat än tidigare håller fast vid vad som en gång var. Och följaktligen fanns det också vissa herremän som inte ville ge sina livegna fria.

Man skulle kunna vänta sig att det var kyrkan som ledde rörelsen för att befria de livegna. Men det förhöll sig precis tvärtom. Den främste motståndaren till frigörelsen både i städerna och på landsbygden var – inte adeln, utan kyrkan. Vid en tidpunkt då de flesta herremän hade insett att det var bättre för deras egen penningpung att ge den livegne hans frihet och leja fria arbetare för kontant lön varje dag, höll kyrkan fortfarande stånd mot frigörelsen. Stadgarna för Cluniacenserorden är ett exempel på hur långt denna inställning sträckte sig: ‘/Vi bannlyser/ dem som ha inflytande över livegna och tjänstehjon i beroendeförhållande till klostren i vår orden och som ge sådana personer fribrev och privilegier:

Detta var 1320. Etthundratrettioåttio år senare, år 1458, lät Cluniacenserorden ännu förkunna, att ‘de abbotar, priorer och övriga administratörer inom Orden, som ha livegna och trälar ... måste uttryckligen svära att de icke skola frige sådana livegna personer eller deras ägodelar’. Och två berömda engelska historiker, F. Pollock och F. W. Maitland, kommer efter att noga ha granskat urkunderna till följande konklusion: ‘... det finns många bevis för att de religiösa institutionerna bland alla länsherrar var de strängaste – inte de som förtryckte mest, men de som mest envetet höll fast vid sina rättigheter; de var inställda på att behålla den personliga livegenskapen i dess rena form. Den odödliga men också själlösa kyrkliga livegenskapen i dess rena form. Den odödliga men också själlösa kyrkliga korporationen med sin uppsjö av exakta dokument som visade ägoförhållandena gav inte efter en tum, lät inte befria någon livegen, lät inte frige en tumsbredd jord. I praktiken var den världslige herren mer human, därför att han var en person, en människa, som var bekymmersfri, behövde reda pengar och en gång skulle dö ... och vi finner att det är över dem /de religiösa ordnarna/ som bönderna klagat mest.’

Bönderna inte bara beklagade sig. Ibland gick de till anfall mot kyrkans egendomar, kastade stenar på fönstren, brände ned portarna och klådde upp munkarna. Ibland fick de hjälp i sin kamp av borgarna (bourgeoisin) i städerna, som själva för det mesta var i strid med herrarna, vare sig dessa tillhörde kyrkan eller lekmannaadeln.

Det låg en vittring av frihet i luften och bönderna lät sig inte hejdas av någonting för att nå den. Där de inte frivilligt gavs frihet försökte de få den med våld. Förgäves sökte envisa herrar tillsammans med kyrkan kämpa mot frigörelsen. De ekonomiska krafternas tryck var alltför stort för att de skulle kunna motstå det. Friheten måste till sist komma.

Digerdöden bidrog i stor utsträckning till ut friheten kom. Vi som lever i civiliserade länder där läkarkonsten gjort så stora framsteg och där hygien predikas och praktiseras, känner inte till någonting i stil med de epidemier som svepte över hela kontinenter under medeltiden. Det närmaste vi kan komma är en tillfällig epidemi av scharlakansfeber eller influensa som skrämmer slag på oss om dödstalet når hundra. Men digerdöden avlivade mer än dubbelt så många människor i trettonhundratalets Europa som första världskriget. Några år efter denna händelse beskrev Boccaccio, en berömd italiensk författare, det hela på följande sätt: ‘Jag säger således, att tiden från Guds sons välsignelserika människoblivande redan hade framskridit till talet ett tusen trehundra fyrtioåttio, då den dödande pesten kom till den härliga staden Florens, den skönaste av italienska städer, sedan den, antingen genom himlakropparnas inverkan eller genom Guds rättvisa vrede för våra orättrådiga gärningars skull hade utsänts över de dödliga till bot och bättring, några år förut härjat i österlandet och efter att ha berövat det ett oräkneligt antal människor utan att stanna, i det den flyttade sig från ett ställe till ett

annat, jämmerligen utvidgat sig till occidenten. Mot detta onda hjälpte varken mänskligt förstånd eller försiktighetsmått, i det staden renades från mycken osnyggighet genom därtill förordnade ämbetsmän, inträde vägrades varje sjuk och många råd gävos för hälsans bevarande, ej heller ödmjuka böner, vilka icke en, utan många gånger både i ordnade processioner och på annat sätt hemburos till Gud av fromma människor; ty i början av våren förutnämnda år begynte sjukdomen visa sina olyckliga verkningar på ett underligt sätt ... Varken läkares råd eller något läkemedels kraft tycktes kunna bota eller ens lindra sjukdomen ... nog av, endast få tillfrisknade, medan nästan alla dogo tredje dagen efter det de ovannämnda tecknen hade uppstått ... Denna pest vann så mycket större kraft som den genom umgänge övergick från de redan insjuknade till de friska, liksom elden gör med torra eller feta ämnen, när dessa komma den för nära. Jag vill nämligen säga att den omtalade pestens egenskap att övergå från den ene till den andre var av så stor kraft, att den ej blott smittade människor inbördes, utan många gånger synbarligen gjorde vad som är mer, då nämligen ett föremål som tillhörde en pestsjuk eller hade tillhört en i denna sjukdom avliden person och som vidrördes av något djur utom människosläktet ej blott smittade, utan inom en ganska kort tid dödade detta. Härav hade jag en dag med egna ögon, (såsom jag nyss nämnde) följande erfarenhet. Några trasor efter en fattig, i denna sjukdom död man hade blivit utkastade på gatan; då kommo två svin, vilka efter dessa djurs vana först med trynet bökade i och sedan med tänderna sletto och skakade dem, men efter endast en liten stund efter några krampryckningar, som om de hade fått gift, föllo de döda ned på de för dem fördärvliga lumporna.' (1)

---

1. Övers. av Eichhorn, rev. av Britt-Marie Wennberg.

Historien om svinen må vara sann eller inte, men det råder inget tvivel om att folk överallt dog som flugor. Florens, den stad som Boccaccio nämner, förlorade 10.000 invånare; London förlorade omkring 200 om dagen och Paris 800; i Frankrike, England, Nederländerna och Tyskland sopades mellan en tredjedel och hälften av hela befolkningen bort! Fast pesten härjade alla Europas länder mellan 1348 och 1350, kom den under följande årtionden gång på gång åter till en del av dessa länder och angrep dem som haft turen att undkomma förut. Så stor var manspillan att följande mycket ovanliga utbrott av förtvivlan insmög sig i en irländsk munks skrivelser vid den tiden: 'För att vad jag skrivit inte skall förgås tillsammans med författaren och för att detta mitt arbete inte må förstöras ... lämnar jag mitt pergament att fullbordas, *i den händelse någon av Adams släkt överlever Digerdöden* och önskar fortsätta det arbete som jag inlett.'

Vad kunde följden bli av en epidemi som dödade så många människor att en av tidens lärda allvarligt tvivlade på att någon skulle bli kvar? Vilken effekt hade epidemin på böndernas ställning i västra Europa?

När så många människor dog, var der uppenbart att man skulle sätta större värde på dem som förblev vid liv. Dagsverkare kunde begära mer för sitt arbete än någonsin tidigare. Jorden berördes – inte av digerdöden – men den var av värde bana i förhållande till sin avkastning, och det avgörande när det gällde att få avkastning var arbetskraften. I samma mån som arbetskraftstillgången minskade, ökade också den relativa efterfrågan på arbetskraft. Bondens arbete var värt mera än förut – och han visste om det.

Herremannen visste också om det. De herremän som hade vägrat förvandla de livegnas arbetsplikt var nu mer än någonsin beslutna att behålla allting vid det gamla. De herremän som hade förvandlat de livegnas arbetsplikt och i stället tagit hyra i reda pengar, upptäckte nu att dagsverkarnas löner hade stigit, så att intäkterna från hyran räckte till mindre arbetskraft. Priset på lejd arbetskraft steg femtio procent mot före digerdöden. Detta innebar att en

herreman vars arrendeintäkter e gjort det möjligt för honom att betala trettio dagsverkare nu bara kunde betala tjugo. Förgäves utfärdades kungörelser som hotade med bestraffning av de herrar som betalade mer, och av de plöjare, fåraherdar och svinaherdar som begärde mer än vad som hade varit sedvanlig lön före digerdöden. De ekonomiska krafterna kunde inte hindras av den tidens lagar.

En sammanstötning var oundviklig mellan jordherrarna och deras arbetare. Dessa arbetare hade fått smak på friheten, och fått aptit på mera. Tidigare hade hatet som fötts under malande förtryck gett upphov till våldsamma uppror. Men här rörde det sig om korta isolerade uppfammanden – som trots sitt ursinne lätt undertrycktes. Bondeupproren under trettonhundratalet var annorlunda. Bristen på arbetskraft hade gett jordbruksarbetarna en stark ställning och en känsla av makt. I en rad uppror över hela Västeuropa begagnade sig bönderna av den makten i ett försök att med våld tilltvinga sig de eftergifter som de inte kunde få på annat sätt.

Historikerna är oense om orsakerna till bondeupproren. Somliga säger att jorddrottarna ville tvinga bönderna att återgå till den gamla tidens system med arbetstjänster; andra säger att jorddrottarna vägrade att ge efter under denna tid då bonden kände sin makt och ville ha en förändring. Förmodligen är båda synpunkterna riktiga. I vilket fall som helst känner vi från urkunderna till att våldsamheter förekom på båda sidorna; man brände kontrakt och egendomar; bönder mördades och deras förtryckare mördades; och man mördade 'på lagligt sätt' de revolutionära bönder som hade oturen att bli infångade. En sådan bonde var Adam Clymme, enligt vad assisrätten, det lagtima tinget i Ely i England uppger:

'Vädjomål i Isles of Ely inför domarna som utsetts i Cambridges grevskap för att bestraffa och tukta de upproriska för deras missdåd, nästkommande torsdag före Sankta Margaretas högtid.

Adam Clymme tillfångatogs som upprorsman, den där förrädskt uppsagt tro och lydnad och förrädiskt i andras sällskap gjort uppror vid Ely, brottsligen bröt sig in och beträdde Thomas Somenours egendom och därifrån Mg och bortförde vissa dokument, protokollsutdrag med herr Konungens och biskopens av Ely sigill ... och vidare lät bränna dessa på platsen till kronans och Konungens förfång.

Vidare förklarade nämnde Adam nästkommande söndag och måndag därstädes att ingen rättvisans väktare eller annan tjänsteman som utövade sin plikt skulle undkomma halshuggning.

Vidare vandrade nämnde Adam den dagen och det året vid tiden för upproret ständigt kring beväpnad med vapnen väl synliga och med ett standar, för att hopsamla upprorsmän, och förklarade att ingen av vilket stånd han ätt må vara, fri eller slav, skulle l da sin herre och utträta tjänster e er tala skatter, vid vite av halshuggning makt. Och han fördes hit av konungens befallningshavande och åtalades ... Och han säger att han icke är skyldig till något av det som tillvitas honom eller till något brottsligt förfarande över huvud taget ... Och oförtövat har en jury utsetts att representera Konungen bestående av tolv (goda och laglydiga män) o.s.v.; vilka härtill utvalts, prövats och edsvurits, och nu gå ed på att nämnde Adam är skyldig till alla anklagelserna. Efter domarnas gottfinnande stegras och hänges nämnde Adam. Och det har befunnits att nämnde Adam i staden har egendom värd 32 shilling, vilken Ralph atte Wyck, herr konungens indrivningsman oförtövat beslagtagit och för herr konungen ytterligare verkställt vad som skulle verkställas.' o.s.v.

Adam Clymme blev hängd. Tusentals andra bönder blev också hängda. Bondeupproren slogs ned. Men hur de än försökte, kunde de feodala herrarna inte förhindra jordbrukets utveckling. Den gamla feodala organisationen bröts sönder av trycket från ekonomiska krafter, som ingen

kunde motstå. Vid mitten av fjortonhundratalet hade i större delen av Västeuropa arrende i pengar ersatt rätten och därtill hade många bönder vunnit total frigörelse. (I mer avlägset liggande trakter, som befann sig långt borta från handelsvägarna och från städernas inflytande, fortsatte livegenskapen.) Jordbruksarbetaren var nu någonting mer än en arbetshäst. Han kunde börja hålla huvudet uppe och ta på sig en värdig min.

Affärer som hade varit ovanliga i feodalsamhället blev nu ordningen för dagen. Där tidigare jord hade överlämnats mot en underförstådd ömsesidig plikt uppstod nu en ny föreställning om jordegendom. För ett stort antal livegna stod det fritt att flytta omkring och att sälja eller överlåta sin jord, fast de måste betala en särskild avgift för att få göra det. Domstolsprotokollen i Stevenage år 1385 nämner att en livegen som 'innehade en gård och ett halvt tunnland jord för återstoden av sitt liv, och för alla övriga tjänster betalade 10 solidi, kom till domstolen och avyttrade nämnda jordstycke (till en annan) för återstoden av dennes liv och han ger länsherren en avgift på 6 dinarier för att införa detta i domstolsprotokollen'.

Att jord på detta vis köptes, såldes och fritt byttes i likhet med vilken annan handelsvara som helst innebar dödsdomen för den gamla feodala världen. Förändringens vind hade svept över västra Europa och gett det ett nytt ansikte.

6. 'Och ingen främling skall arbeta...'

Hantverket förändrades också. Det lilla hantverk som tidigare existerat hade bedrivits i bondens eget hem. Behövde hans familj möbler? I så fall var det aldrig fråga om att be snickaren att göra dem eller köpa dem i möbelbutiken på Storgatan. Nej, bondens egen familj högg och täljde och karvade, tills man hade allt möblemang man behövde. Behövde familjemedlemmarna kläder? I så fall spann och vävde och stickade och sydde familjemedlemmarna vad de behövde. Hantverket utfördes i hemmet, och ändamålet för framställningen var helt enkelt att möta hushållets behov. Bland herremannens livegna fanns det vissa, som bara utförde denna sorts arbete medan de andra skötte jorden. Också i kyrkans boningar fanns det vissa hantverkare som specialiserade sig på ett yrke och på det viset blev mycket förfarna i konsten att väva eller utföra arbeten i trä eller järn. Men detta var heller inte ett handelsinriktat hantverk som försåg en marknad med varor – man tillmötesgick helt enkelt hushållsbehoven. Marknaden måste växa innan yrkeshantverkare kunde existera.

Städernas framväxt och användandet av pengar gav hantverkarna tillfälle att upphöra med jordbruket och försörja sig på sitt hantverk. Slaktaren, bagaren och vaxljusmakaren flyttade då till staden och öppnade eget. De började slakta, baka och göra vaxljus inte bara för att tillfredsställa det egna hemmets behov, men för att möta efterfrågan hos andra. De inrättade sig för att förse en liten men växande marknad.

Det behövdes inte mycket kapital. Ett rum i det egna huset räckte som verkstad för hantverkaren. Allt han behövde var yrkeskunskap och kunder som köpte vad han förfärdigade. Om han var skicklig i sitt yrke och blev välkänd bland stadsborna så att det uppstod efterfrågan på hans varor, kunde han utöka verksamheten genom att skaffa sig en eller ett par medhjälpare.

Det fanns medhjälpare av två slag, lärlingar och gesäller. Lärlingarna var småpojkar som bodde och arbetade hos hantverkaren och lärde sig yrket. Lärlingstidens längd varierade beroende på verksamheten. Den kunde vara så kort som ett år och den kunde sträcka sig till tolv år. Vanligen räckte lärlingstiden från två till sju år. Att bli lärling var en allvarlig sak. Det innebar en överenskommelse mellan barnet och dess föräldrar å etta sidan och hantverkaren å den andra, att lärlingen mot en ringa avgift (i mat eller pengar) och löftet att arbeta hårt och

vara hörsam och lydig, skulle få lära sig hanteringens hemligheter och få mat och logi hos hantverkaren under tiden.

Efter sin utbildningstid kunde lärlingen om han klarat av sitt., prov och hade medel till sitt förfogande, själv inrätta sig som hantverkare med egen rörelse. Om han saknade medel blev han gesäll och fortsatte att arbeta för samma hantverkare men nu för lön eller också försökte han få anställning hos en annan hantverkare. Genom hårt arbete och stor sparsamhet lyckades han ofta efter ett par år öppna eget. På den tiden behövde man inte mycket pengar för att öppna rörelse och börja producera. Den typiska företagsamheten under medeltiden var den lilla verkstaden där mästare, hantverkaren själv, var arbetsgivare i mycket liten skala och själv arbetade vid sidan av sina medhjälpare. Och denne hantverkare producerade inte bara själv varorna utan sålde dem också personligen. I verkstadens ena vägg kunde det finnas en glugg som vette ut mot gatan, och där ställdes varorna ut till försäljning och såldes över disken.

Det är viktigt att förstå vad detta nya utvecklingsstadium inom produktionsordningen innebar. Tidigare hade man framställt varor som inte var avsedda att säljas i handeln utan bara skulle tillmötesgå hushållets behov – numera förfärdigade man varor som skulle säljas på öppna marknaden. De framställdes av professionella hantverkare som ägde både råvaran och de verktyg med vilka de arbetade och som sålde den färdiga varan. (I dag äger arbetarna inom industrin varken råvaran eller verktygen. De säljer inte den värdiga varan – istället säljer de sin arbetskraft.)

Dessa hantverkare följde det exempel som köpmännen tidigare uppställt, och bildade gillen, eller skrän. Alla arbetare som var sysselsatta inom samma hantering i en viss stad bildade en sammanslutning som kallades ett hantverksskrå. När en politiker eller industriman i våra dagar håller tal och säger att 'näringslivet och arbetarna har gemensamma intressen', då rynkar ofta den gamle beprövade arbetaren bland åhörarna pannan och säger: 'Så är det inte alls.' Han tror inte på de gemensamma intressena. Han har fått erfara att det finns en stor klyfta mellan arbetsgivare och löntagare. Han vet att de inte har samma intressen och att situationen inte kommer att förändras hur mycket man än talar om att de är goda kompanjoner. Han vill inte vara med i en fackförening där hans arbetsgivare har någonting att säga till om eller kanske rentav är medlem.

Men hantverksskråna på medeltiden var annorlunda. Var och en utförde samma arbete – vare sig han var lärling, gesäll eller hantverkare – och tillhörde samma skrå. Både 'mästare' och hans medhjälpare kunde tillhöra samma organisation och slåss för samma sak. Detta var möjligt eftersom avståndet mellan arbetare och chef inte var så stort. Gesällen bodde hos mästare, åt hans mat, hade samma utbildning, och tänkte samma saker som han. Det var regel och inte undantag att lärlingen eller gesällen blev egen företagare. Så länge det förhöll sig på det viset kunde arbetsgivare och arbetstagare tillhöra samma skrå. Senare – när missförhållanden uppstod och gesällerna inte längre var lika säkra på att en gång kunna etablera sig själva – upptäcker vi att gesällerna bildar sammanslutningar som är helt och hållet deras egna. Men under skråväsendets tidigare stadier innefattade rustmästarskrået alla dem som framställde rustningar, svärdspolerarnas skrå innefattade alla svärdspolerare, o.s.v. Varje lärling hade samma rättigheter som alla andra lärlingar, varje gesäll samma rättigheter som alla andra gesäller, varje hantverksmästare samma rättigheter som alla andra hantverksmästare. Det fanns rangskillnader inom hantverksskrån, men på dess olika nivåer rådde jämlikhet. Och att klättra uppför stegen från att vara en liten lärling till att bli hantverksmästare var inte något som låg utom räckhåll för de flesta arbetare.

Vet ni vad en vitgarvare är? Det är ett ålderdomligt ord, förmodligen därför att det har att göra med ett ålderdomligt yrke. Det är en person som behandlar vitt läder. Under tretton-

hundralet i London var detta en betydande hantering och det fanns ett vitgarvarskrå. Från detta skrås stadgar, antagna år 1346, kan vi inhämta en del uppgifter beträffande hantverksskråna:

1. ... om av en händelse någon inom nämnda skrå blir fattig beroende på ålderdom, eller på oförmåga att arbeta ... skall han varje vecka ... få sju shilling om han är en man med gott anseende.
2. Ingen främling skall arbeta inom yrket, försåvitt han inte är lärling eller en person som blivit antagen som borgare i staden.
3. Ingen skall taga någon annans medhjälpare till att arbeta hos sig under hans avtalstid, såvida det icke sker med hans mästars tillåtelse. Och om någon inom nämnda hantering har arbete inom sitt hus som han inte kan färdigställa ... skall personerna inom nämnda hantering hjälpa honom så att hans beställning icke går förlorad.
4. Och om någon arbetare uppför sig otillbörligt gentemot sin mästare och handlar på upproriskt vis gentemot honom, skall ingen inom nämnda hantering ge honom arbete förrän han lovat bot och bättring inför borgmästaren och åldermännen.
5. Dessutom skola de goda utövarna av nämnda hantering en gång om året ... välja två män ... att kontrollera arbetet och allt annat som har att göra med hanteringen, vilka personer skola presenteras inför borgmästaren och åldermännen ... och avlägga ed inför dem att träget undersöka och förhöra sig om och lojalt inför samme borgmästare och åldermän påtala sådana missförhållanden som de finna inom hanteringen utan att därvid för vänskaps eller fiendskaps skull förbigå någon.

Ävenledes att alla hudar som bearbetas illa eller slarvigt skola beslagtas.

6. Ävenledes att ingen som icke varit lärling eller icke avslutat sitt lärlingskap inom hanteringen skall fritt kunna utöva hanteringen.'

Det är genom att studera tusentals dokument av det slaget som man hundratals år senare kan rekonstruera hantverksskråets historia. Den första regeln visar att skråna tänkte på sina medlemmars välfärd. De utgjorde ett slags vänskapligt broderskap som tog hand om alla medlemmar som det gick illa för. Många skrån hade förmodligen sin början just i detta, att skråmedlemmarna kunde hjälpa varandra när det blev besvärliga tider. Det är ett intressant faktum att både arbetslöshetsförsäkring och folkpension som verkar vara nya påfund var någonting som skråna försåg sina medlemmar med för gott och väl sexhundra år sedan.

Den tredje regeln ger ytterligare bevis för att skråna sköttes på ett sådant sätt att det existerade en vänskaplig anda och inte någon konkurrensmentalitet mellan skråmedlemmarna. Läggs särskilt märke till att övriga vitgarvare skulle hjälpa en kollega som blivit efter i arbetet så att han inte skulle mista sin beställning. Det är tydligt ' att skråmedlemmarnas intressen låg skråna varmt om hjärtat.

Skråmedlemmarna hade uppenbarligen slutit sig samman för att själva kunna kontrollera sin näring. Läs regel nummer två en gång till. Den är viktig därför att den visar att skråna på samma sätt som köpmannagillena före dem eftersträvade och fick monopol på allt arbete inom deras hantering i staden. För att utöva ett yrke av något slag måste man vara medlem av hantverkarskrået. Ingen utanför skrået tilläts att utöva hanteringen utan att skrået hade medgivit detta. Till och med tiggarna i Basel och Frankfurt hade sina skrån som inte tillät utsocknes tiggare att tigga i staden mer än under två dagar om året! Skråna tolererade inte någon yttre inblandning i deras monopol. Monopolet var fördelaktigt för dem, och de slogs bittert för att

få behålla det. Till och med kyrkan måste, hur inflytelserik den än var, anpassa sig efter skrånas bestämmelser. 1498 ville fäderna i Sanktjohanneskyrkan i en tysk stad ha bröd framställt av vete och råg som växte på deras åkrar. För detta måste de ha tillåtelse från bagarnas skrå. Den fick de nådigt av bagarna – på vissa villkor. ‘Bagarmästarna och samtliga medlemmar av bagarskrået ... ha i vällovlig avsikt tillåtit att diakonerna och kanikerna ... må städsla en bagare från skråt så att han kan baka bröd åt dem av deras havre, vete och råg ... (och eftersom bröderna inom skråt nu inte längre kunna sälja bröd till kyrkan, vilket för dem innebär en förlust, har kyrkan) ... överlämnat sexton marker.’

Skråmedlemmarna kämpade för att få behålla monopolet på sin hantering i staden. Och de vägrade att låta utbölingar inkräkta på deras marknad i staden. När man i historieböcker om medeltiden läser om de ursinniga krig som utkämpades mellan olika städer, bör man komma ihåg att de ofta slogs sinsemellan därför att skråmedlemmarna inte ville ha konkurrens utifrån.

Nuförtiden kan uppfinnaren av en ny eller bättre metod att framställa varor ta patent på sin ide, och sedan kan ingen annan använda iden. Men under medeltiden fanns det inga patentlagar, och skråna som ville behålla sitt monopol var självklart mycket måna om att bevara sina yrkeshemligheter. Men hur kunde de förhindra att dessa hemligheter blev allmänt kända? En lag i Venedig från 1454 ger oss en aning om åtminstone ett sätt att förhindra det: ‘Om en hantverkare till Republikens förfång utför någon konst eller yrkesskicklighet till annat land skall han beordras att återvända; om han vägrar att lyda, skall hans närmaste släktingar fängslas, på det att familjesolidariteten må få honom att återvända; om han fortsätter att vägra, skall föranstalter vidtagas för att få honom ihjälslagen var han än befinner sig.’

Medan skråna försäkrade sig om att inga utbölingar skulle komma att inkräkta på deras monopol, var de lika noga med att man inte praktiserade några ohederliga metoder, som skulle kunna leda till att en medlem skadade en annans hantering. Vänner får inte skära halsen av varann, det är vad vitgarvarskråets tredje regel i själva verket innebär. En skråmedlem fick inte locka bort en gesäll eller en lärling från dennes husbonde. Det var också tabu att göra vad som är ganska vanligt i våra dagar, nämligen att ha representationslunch med en kund eller på något sätt muta honom för att få en beställning. 1443 bestämde bagarskrået i Corbie i Frankrike, att ‘ingen skall ge dryckjom eller på annat sätt visa artighet för att sälja sitt bröd, vid vite av 60 sols’.

Läs reglerna fem och sex återigen. De visar klart och tydligt att skråna i motprestation för monopolet stod för god service – de vinnlade sig om kvaliteten i medlemmarnas arbete. Genom att se till att regeln att varje skråmedlem måste ha tjänat sin lärlingstid efterlevdes, förvissade sig skråna om att han kände sin hantering; sedan garanterade de genom att noga hålla uppsikt över hans arbete, att kunden inte fick några dåliga varor. Skrået var stolt över sitt goda rykte, och med varje vara en hantverkare sålde följde skråets officiella garanti att produkten motsvarade standardkraven. Skråna hade tusentals regler och bestämmelser för att förebygga dåligt utfört arbete och för att behålla en hög standard och det var svåra straff om någon bröt mot dessa regler. Bestämmelserna som utfärdades av rustmästarna i London 1322 lyder: ‘Och om man någonstades ... finner rustningar som inte äro av god kvalitet ... skola sådana rustningar omedelbart bringas inför borgmästaren och åldermännen, och av dem efter deras gottfinnande bedömas som gott eller dåligt ...’

Skråets kontrollörer gjorde regelbundna inspektionsturer och undersökte då de vikter och mått som medlemmarna använde, förhörde sig om vad slags råvaror de använde och hur den färdiga varan utföll. Varje artikel undersöktes noga och fick en stämpel. Denna strikta översyn av produktens kvalitet ansågs vara nödvändig för att skråets rykte och goda namn inte skulle fläckas och dess affärer som resultat därav gå i stöpet. Stadens myndigheter begärde det också

som skydd för allmänheten. För att ytterligare skydda allmänheten stämplade vissa skrå sina varor med riktpis, eller som det kallades deras 'rättmätiga pris'.

För att förstå vad som menades med en varas 'rättmätiga pris' måste man erinra sig den medeltida föreställningen om ocker, och i vilken utsträckning föreställningar om gott och ont spelade en roll för det ekonomiska tänkandet. I den gamla naturahushållningens byteshandel drev man inte handel för att tjäna pengar utan för att gagna både köpare och säljare. Ingendera parten i ett varuutbyte förutsattes tjäna mer än den andra. Man bytte sin överrock mot tjugo liter vin och inte en droppe mer, för kostnaden för ullen och de arbetsdagar man själv lagt ned på den svarade mot vad den andres druvor kostade och den tid han använt för att få fram dem. När nu pengar hade införts märktes till en början ingen skillnad. Hantverkaren visste vad hans material och arbete kostat honom, och det var den kostnaden som avgjorde priset på den färdiga vara som han sålde. De varor hantverkaren tillverkade och sålde hade sitt rättmätiga pris, som man hederligt hade beräknat på grundval av vad de faktiskt kostat att framställa, och man skulle sälja dem för exakt den summan och inte ett öre mer. Sankt Tomas ab Aquino var mycket bestämd på den punkten: 'Det som inrättas för den allmänna nyttan (d.v.s. handeln) bör inte vara mer betungande för den ene än för den andre. Således föreligger, vare sig priset överskrider eller underskrider ett tings värde en uppenbar orättvisa. Följaktligen är det i sig självt orätt och olagligt att sälja dyrare eller köpa billigare än en vara är värd:

Hur gick det för de bedragare som försökte sälja varor till mer än deras rättmätiga pris? Vad kunde medeltida borgare göra för att skydda sig mot en handelsman som ville bli rik snabbt? Det finns ett fall som säger mycket: 'När brödpiset stiger eller när Londons fruktförsäljare, som blivit övertygade av en modig själ att de samtliga är fattiga ... på grund av sin egen enfald och på grund av att de skulle bli rika och mäktiga om de följde hans råd, sammangaddar sig till stort men för folket, då tröstar sig inte borgare och bönder med det fåfängliga hoppet att lagen om tillgång och efterfrågan kommer att återigen sänka priserna. Med alla goda kristnas starka gillande ställer de mjölnaren vid skampålen och drar fruktförsäljarna inför borgmästarens domstol. Och församlingens präst predikar om Sjätte budet, varvid han utgår från Ordspråksbokens ord: "Giv mig varken rikedomar eller fattigdom, men tillräckligt för mitt uppehälle".'

Att dessa medborgare i sin protest förde de vinningslystna fruktförsäljarna inför borgmästarens domstol bevisar att man inte lämnade enbart till skråmedlemmarnas goda samvete att iaktta det rättmätiga priset. Trots att kyrkan fördömde vinningslystnaden, fanns det inte bara en utan flera 'modiga själar' som lovade fruktförsäljarna stora vinster. Hantverkarna och försäljarna var inte helt att lita på. Det är typiskt att det tyska ordet för att byta – tauschen – har samma stam som ordet för att bedraga – täuschen. Och det blev brukligt att stadsmyndigheterna såg det som en av sina främsta plikter att se till att varor inte såldes till oskäligen priser. Borgmästaren i Carlisle måste till exempel, när han tillträdde sitt ämbete, begå följande ed: 'I skolen övervaka att alla slags livsmedel som komma till denna marknad skola vara goda och hälsobringande och försäljas till skäligen priser.' När något av skråna utnyttjade sitt monopol inte till att hålla det rättmätiga priset utan för att skaffa sig vinst, då hade stadens myndigheter rätt att upphäva det skråets privilegier.

Föreställningen att en vara hade ett rättmätigt pris var naturlig innan handeln bredde ut sig och städerna växte. Men marknadens tillväxt och den därmed följande massproduktionen förde med sig en förändring i de ekonomiska föreställningarna och det rättmätiga priset gav vika för marknadspriset. Kommer ni ihåg hur de ekonomiska krafterna förändrade idéerna om ocker? På samma sätt förhöll det sig med föreställningen om ett rättmätigt pris. Den sopades också undan av nya ekonomiska krafter.

Under den tidiga medeltiden var marknaden en lokal företeelse, som vände sig till stadsinvånarna och bygden omkring staden. Den berördes inte alls av vad som hände i avlägsna delar av landet eller i städer långt borta, och av den anledningen bestämdes priserna bara av lokala förhållanden. Men också på denna lokala marknad gick priserna ibland upp och ned. Om en växtsjukdom hade härjat vinrankorna i grannskapet, blev det mycket mindre vin det året än vanligt, och kanske inte tillräckligt för alla. I så fall såldes vinet till de människor som var villiga att betala det högre pris, som betingades av den dåliga tillgången. Detta var någonting helt annat än en prisstegring som berodde på att någon grupp för att göra extra förtjänster stoppade tillgången på en vara och höjde dess pris. Det var skillnad mellan en prisstegring som berodde på oförutsedda och okontrollerbara förhållanden och en prisstegring som berodde på snikenheten hos vissa handelsmän. Man insåg allmänt att priserna steg om det rådde brist på något, men detta ansågs 'onaturligt' och helt beroende på abnorma förhållanden. Det hade ingen inverkan på det rättmätiga priset, som var ett 'naturligt' pris och det motiverade inte vinster i övermått. Det var tillåtligt att bonden ett dåligt skördeår begärde mer för sin säd än under ett gott år, eftersom han hade färre säckar att sälja. Föreställningen om ett rättmätigt pris passade den lilla, stabila marknadens ekonomi.

Men den föreställningen passade inte den stora, osäkra marknaden utanför. Förändringarna i de ekonomiska villkoren förde med sig en förändring i de ekonomiska föreställningarna. När marknaden kom att bestå inte bara av köpare och säljare av varor som förfärdigades i städerna, och av produkter från den omgivande trakten, när handelsmän utifrån och varor från avlägsna platser och köpare och säljare från ett större område fick inflytande, då skakades de lokala förhållandena om på allvar. Detta inträffade vid mässorna där bestämmelserna om det rättmätiga priset inte gällde. När handeln ökade, blev marknadens förutsättningar alltmer skiftande och det rättmätiga priset var inte längre något praktiskt genomförbart. Till sist gav det rättmätiga priset vika för marknadspriset. Men fastän detta höll på att ske, tog det folk lång tid att inse det och ännu längre tid att underkasta sig förändringen. Föreställningar och sedvänjor har sitt speciella sätt att dröja kvar långt efter att de förhållanden ur vilka de växte fram har försvunnit. När man brukade bära omkring folk i bärstolar, var bärarnas kostym försedd med speciella stroppar för att hålla uppe bärstolen. Men när den sista bärstolen försvunnit från gatorna, fortsatte man att framställa sådana kostymer. Stropparna ingick i föreställningen om hur en bärare borde vara ekiperad, och skraddarna fortsatte göra dem även efter det deras användbarhet gått all världens väg.

På det sättet förhåller det sig med idéer, och så förhöll det sig också med föreställningen om det rättmätiga priset. Den föreställningen hade uppkommit under de gamla stabila förhållandena, när allting som verkade på priset hade sin upprinnelse i marknadens grannskap och var något som alla väl kände till, och föreställningen fortfor att finnas även när allehanda avlägsna och okända förhållanden började få inflytande över den lokala marknaden. Denna nya inställning återspeglas i vad Jehan Buridan, som var rektor för universitetet i Paris, skrev under 1300-talet: 'Värdet av ett föremål bör inte bestämmas med ledning av vad det är värt i sig ... det är nödvändigt att ta med i beräkningen människans behov, och att värdera saker och ting i förhållande till dessa behov.'

Buridan talade här om tillgång och efterfrågan. Han hävdade att varor inte har något bestämt värde oberoende av förhållandena runtomkring. Därför gjorde man sig av med iden om det rättmätiga priset, och i stället kom marknadspriset.

På samma sätt som uppfattningen om priset förändrades, drabbades skråna och deras organisation av förändringen. Historien är ju i själva verket en krönika om förändring. Följaktligen inleds detta kapitel med en beskrivning av hur skråsystemet fungerade och det avslutas med skildringen av hur det föll samman.

Jämlikheten mellan hantverkarna och den lätthet med vilken arbetare kunde bli hantverkmästare var två grundläggande drag i skråsystemet. I allmänhet förhöll det sig så fram till 1300- och 1400-talet, som var skråsystemets bästa tid – därefter inträffade oundvikliga förändringar.

Jämlikheten mellan hantverksmästarna kom inom vissa skrå att bli en sak som hörde det förflutna till. Vissa mästare hade stora framgångar, fick mera inflytande; började se ned på sina mindre framgångsrika bröder och bildade till sist egna exklusiva skrå. 'Större' och 'mindre' skrin gjorde sitt inträde på scenen, och mästare i de mindre betydelsefulla skråna arbetade till och med som avlönade arbetare för mästarna i de större skråna! Gillesköpmannen som hade haft monopol på handeln under en tidigare epok, hade ersatts av hantverksskråna, av vilka vart och ett handlade med egna varor. Men i vissa fall specialiserade sig gillesköpmannen och handlade med en enstaka vara, och i stället för att tyna bort och dö blomstrade han nu på egen hand som ett stort hantverkarskrå. I andra fall upphörde de rika medlemmarna av hantverksskråna att producera, och koncentrerade sig på handel. De bildade exklusiva korporationer som stängde ute de arbetande hantverkarna. Exempel på sådana var de tolv livrékompanierna i London, de sex *Corps de Métier* i Paris, och *Arti Maggiori* i Florens. De var de utvalda, mäktiga, rika skråna – och de styrde och bestämde över resten. Medan styrelsemedlemmarna i ett skrå tidigare kunde vara vem som helst av mästarna, rik eller fattig, började man nu göra skillnad på person. 'Sålunda kunde bland klädeshandlarna i Florens ingen som utropade sina varor på gatan, och bland bagarna ingen som bar bröd från hus till hus på rygg eller huvud väljas till styresman.'

Från kontrollen av de egna skråna till kontrollen av stadsstyrelsen var steget inte långt, och medlemmarna i de större skråna tog det steget. De blev städernas verkliga härskare och nästan överallt var de rikaste och mest inflytelserika i skråna mer eller mindre identiska med stadens styrelse. På landet utgjorde bördaristokratin den styrande klassen; i städerna härskade penningaristokratin. 'På fjortonhundratalet blev i Dordrecht och de flesta övriga städer i Holland stadsstyrelsen en ren penningaristokrati och familjeoligarki ... makten inom staden låg hos den så kallade Rijkheit and Vroedschap, vilket betydde rikedom och visdom, som om de båda alltid förekom tillsammans, en korporation som bestod av ett litet bestämt antal medlemmar, vilka hade rätt att nominera stadens ämbetsmän, välja borgmästare och genom dessa kanaler kontrollera stadens administration.'

Och det som gällde städerna i Holland gällde också i Tyskland. I Lübeck 'regerade köpmän och rika borgare ensam staden ... Stadens styrelse kontrollerade lagstiftningen, rättskipningen och beskattningen av stadens invånare; den styrde över staden med obegränsade fullmakter'.

Ännu en orsak till skråsystemets sammanbrott var den vidgade klyftan mellan mästare och gesäller. Utvecklingsgången lärlinggesäll-mästare hade varit regel. Nu blev det lärling-gesäll och man stannade där. Det blev allt svårare att från att vara arbetare bli chef i samma takt som fler och fler människor flyttade in till städerna, skyndade sig de gamla mästarna att bevara sitt monopol genom att göra det svårare att klättra uppåt – utom för några få privilegierade personer. Mästarprovet gjordes allt svårare, och den summa man måste betala när man väl blivit mästare höjdes – utom för ett fåtal privilegierade personer. För den stora massan ökades prestationskraven och gjorde det svårare att bli mästare; för det lilla fåtalet privilegierade personer fanns det undantag som gjorde det lättare att bli mästare. Sålunda krävde stadgarna för målar- och skulptörskrået i Amiens år 1400 att en vanlig lärling gick i lära i tre år, visade upp sitt chef-d'oeuvre, mästarprov, och betalade 25 livres, men 'om söner till mästare önska börja och fortsätta hantverket i nämnda stad må de så göra, om de äro erfarna män, och de skola då bedda endast tio livres.' Denna åtstramning drevs till sin spets i

stadgarna för linnevävarna i Paris, där det förklarades att 'ingen må bli mästare utom sonen till en mästare'.

Hur kände sig gesällerna, när de fann att deras möjlighet att förbättra sin ställning genom att bli mästare bleknade bort? Naturligtvis tog de illa upp. Det blev alltmer klart för dem att deras rättigheter och intressen stod i motsats till mästarernas. Vad kunde de göra åt saken? De bildade sina egna gesällskrän. 'De försökte uppnå monopol över arbetet, på samma sätt som deras mästare försökte uppnå monopol över den ena eller andra varan. Sålunda var det bland spikmakarna i Paris förbjudet att anställa en compagnon (lärling) från någon annan ort, så länge det ännu fanns någon tillgänglig i staden ... de arbetande bagarna i Toulouse och skomakeriarbetarna i Paris etablerade sina brödraskap i opposition mot motsvarande sammanslutningar bland mästarerna ...'

Dessa gesällföreningar försökte liksom våra fackföreningar få högre löner för sina medlemmar. Och liksom våra fackföreningar stötte de på motstånd från mästarerna. Mästarerna beklagade sig inför stadens myndigheter, som prompt förklarade att gesällföreningar var olagliga. Detta inträffade i London 1396 enligt ett gammalt dokument som talar om en dispyt mellan sadelmakarmästarerna och deras gesäller: 'och då många av de arbetande inom hantverket hade haft inflytande på gesällerna bland sig och bildat covins (föreningar), i syfte att i övermått höja deras löner ... bestämdes (av borgmästaren och åldermännen) att arbetarna inom näringen i fortsättningen skola vara underkastade styre och överinseende av mästarerna inom hanteringen, på samma sätt som arbetarna i andra näringar inom staden pläga vara; och att de framdeles inte skola ha några sammanslutningar, några möten eller covins, eller andra olagligheter före, vid vite ... o.s.v.'

I Frankrike hände samma sak. 1541 beklagade sig konsulerna, åldermännen och invånarna i Lyon för Frans I att 'under de tre senaste åren vissa tryckargesäller med dåligt leverne ... 'skapat myteristämning hos de övriga gesällerna och slagit sig samman för att tvinga tryckarmästarerna att ge dem högre löner och bättre föda än de någonsin haft enligt hävd ... och som resultat härav har tryckerikonsten i dag helt och hållet upphört i staden Lyon ...' De uppretade petitionärerna inte bara beklagade sig, de föreslog också en hjälpåtgärd som Frans nådigt lät lagfästa. Lagen sade att 'nämnda gesäller och lärlingar inom tryckarhanteringen skola icke avlägga någon ed, inneha något monopol, eller bland sig välja någon kapten eller löjtnant ... eller någon fana eller emblem, icke heller skola de samlas utanför sina mästars hem och kök, eller annorstädes i större antal än fem, utom med domstolens samtycke och fullmakt, med risk att bli fängslade, förvista och straffade som monopolister ...'

Nämnda gesäller måste avsluta det arbete de påbörjat och icke lämna det ofullbordat eller gå i strejk.

Som man kunde vänta sig blev kontroversen om högre löner särskilt intensiv under tiden närmast efter digerdöden. Med en sådan efterfrågan på arbetskraft var det oundvikligt att lönerna steg. Och på samma sätt som man hade utfärdat lagar i byarna för att hålla lönerna på samma nivå som före digerdöden, utfärdade man lagar med samma syfte i städerna. I England sade förordningen för arbetare av år 1349 att 'ingen skall betala eller lova att betala till någon människa mer i lön, mat eller hyra än brukligt är ... icke heller skall någon begära eller erhålla mer än sedvanlig lön, vid vite av dubbla summan mot vad han på så vis har mottagit ... sadelmakare, skinnhandlare, garvare, skomakare, skraddare, smeder, snickare, murare, tegeltäckare, roddare, åkare och andra hantverkare och yrkesmän av olika slag skola icke för sitt arbete och sin skicklighet taga mera än man plägat betala.'

I Frankrike utfärdades en liknande lag år 1351: 'De som förr om åren plockade vindruvor måste taga hand om vinstockarna och skola ha för denna sortens arbete en tredjedel utöver

vad de mottogo före digerdöden, och inte mera även om större summor ha utlovats ... Och den som ger dem mer för en dags arbete än här stadgats och den som mottager mer ... skall båda, mottagare och givare, betala sextio sols ... och om de inte ha medel att betala böterna skola de bli satta i fängsligt förvar uti fyra dagar på vatten och bröd ...' Lägga märke till att medan lagen i detta fall föreföll tämligen hederlig, var det inte desto mindre säkert att fängelsedomer som följde på att böterna uteblev; snarast drabbade den medellöse arbetaren än hans mästare. Lägga också märke till att fängelsestraff för arbetarna knappast hjälpte till att lindra bristen på arbetskraft.

Dessa bestämmelser rönt ingen framgång. Mästare betalade mer och mer, och arbetarna begärde och fick mer. Fastän arbetarnas sammanslutningar upplöstes och deras medlemmar bötfälldes eller sattes i fängelse, bildades andra sammanslutningar och strejkerna för bättre löner och villkor fortsatte. Gesällerna hade det i själva verket bättre än många andra arbetare som inte tilläts att bli medlemmar av dessa föreningar, arbetare som inte hade några rättigheter i några skrå alls och som var helt beroende av de rikare näringsidkarna, för vilka de arbetade under miserabla förhållanden och till svårlöner. Dessa människor levde i eländiga ruckel; de ägde varken råmaterialet som de arbetade med, eller de verktyg de använde; de var föregångarna till det moderna proletariatet, som inte ägde någonting annat än sin arbetskraft och som för sitt uppehälle var beroende av en arbetsgivare och av en gynnsam marknad. Städerna visade alltså upp ytterligheterna: de i botten (staden Florens sades under sin storhetstid ha haft över 20.000 tiggare) och de i toppen, de mycket rika som levde i verklig lyx.

I striden för städernas frigörelse från de feodala herrarna hade alla stadsinvånare, rika och fattiga, köpmän, mästare och arbetare, gått samman. Men segerns frukter gick till överklassen. De lägre klasserna upptäckte att de helt enkelt hade bytt herrar; där tidigare makten hade varit i händerna på en feodalherre, låg den nu i händerna på de rikaste borgarna. De fattigas missnöje parat med ilskan och avunden hos småhantverkarna mot dessa mäktiga härskare gav upphov till en rad uppror under senare hälften av trettonhundratalet, som likt bonderevolterna svepte över västra Europa. Det var en klasskamp – de fattiga mot de rika, de oprivilegierade mot de privilegierade. På en del ställen vann de fattiga kampen och under några korta år hade de kontroll över staden och instiftade en del nödvändiga reformer innan de störtades; på andra ställen ledde gräl mellan dem, fastän de vunnit segern, omedelbart till deras fall; på de flesta orter gick segern från början till de rika – fastän inte förrän de tillbringat några ängsliga stunder i uppriktig skräck inför de förtryckta klasserna som slagit sig samman.

Efter denna oroliga period ingick skråna i sin nedgångstid. De fria städernas makt försvagades. Ännu en gång kontrollerades de utifrån – denna gång av en hertig, furste eller kung som var starkare än någon de förut sett – en som smidde samman dessa oorganiserade områden till en nationalstat.

7. Så kommer kungen

Om en bok som denna hade skrivits på niohundra- eller tiohundratalet skulle allt ha varit mycket enklare för författaren. Mycket av det material som finns i boken grundar sig på sådant som skrivits för länge sedan. Dessa skrifter är ofta på ett främmande språk – antingen latin, gammalfranska, tyska eller engelska. Men den historieskrivare som under den tidiga medeltiden bläddrade igenom gamla dokument skulle ha funnit att de alla skrivits på det språk han bäst kände till – latin. Det var ingen skillnad om han levde i London eller Paris eller Hamburg eller Amsterdam eller Rom. Latin var vetenskapsmännens internationella språk. Skolbarnen i den tidens skolor lärde sig inte svenska, engelska, franska, tyska, holländska eller italienska. De studerade latin. Folk talade engelska, franska, tyska o.s.v. men dessa språk

blev inte skriftspråk förrän senare. Den spanske munk som läste sin bibel i Spanien, läste samma latinska ord som munken i ett engelskt kloster.

Om man låg vid universitetet på den tiden träffade man studenter från hela västra Europa som talade med varandra och studerade tillsammans utan minsta svårighet. Universitetet var i verklig mening internationella institutioner.

Religionen var också universell. Envar som förklarade sig vara kristen hade fötts inom den katolska kyrkan – den allmänliga kyrkan. Det fanns ingen annan. Vare sig man ville eller inte, betalade man skatt till den kyrkan, och underkastade sig dess regler och bestämmelser. Gudstjänsten i Southampton var i stort sett densamma som i Genua. Det fanns inga statsgränser inom religionen.

Många tror nuförtiden att små barn föds med en nationell patriotisk instinkt. Så är det naturligtvis inte. Den patriotiska känslan kommer framför allt av att man ständigt läser och hör talas om de stordåd som de nationella hjältarna utfört. Skolbarnen på niohundralet hittade inte i sina skolböcker någon Gustav Vasa eller några bilder av sitt lands fartyg som sänkte ett fiendelands fartyg. Och det av mycket goda skäl. Det fanns inga länder av det slag vi nuförtiden känner till.

Hantverket flyttade ut från hemmet och in i staden. Det var en lokal, inte en nationell företeelse. För gillesköpmannen i Chester i England var varor som kom från London och som inkräktade på hans monopol lika 'utländska' som om de kommit från Paris. Grosshandlaren å andra sidan ansåg ätt hela världen var hans provins – han försökte få fotfäste överallt.

Men vid slutet av medeltiden förändras allt detta. Nationer kommer till; nationella skiljelinjer upprättas; en nationallitteratur börjar skapas; nationella regler för hantverket kommer i stället för lokala förordningar; nationella lagar, nationalspråk kommer till. Folk börjar anse sig själva inte som medborgare i Madrid eller i Kent eller i Burgund utan som medborgare i Spanien eller England eller Frankrike. De anser sig inte lyda under en stad eller en feodalherre utan under sin kung, monarken över en hel nation.

Hur inträffade detta – hur kom nationalstaten till? Det fanns många skäl – politiska, sociala, religiösa och ekonomiska. Hela böcker har skrivits i detta intressanta ämne. Vi har utrymme bara för några få av dess orsaker – först och främst de ekonomiska.

Uppkomsten av medelklassen markerar den viktigaste utvecklingen under denna tid, från niohundralet fram till fjortonhundralet. Förändring i levnadssätt gav upphov till denna nya klass, och dess tillkomst medförde i sin tur andra förändringar i samhällets livsstil. Gamla institutioner som hade haft en funktion under den gamla ordningen, föll nu i glömska och dog; nya institutioner kom till för att inta deras plats. Detta är en historisk lag.

Den som har mycket pengar är den som oroar sig mest för om det finns tillräckligt med polis i hans kvarter. Folk som använder landsvägarna för att sända varor eller sina pengar till andra orter skriker högst och ljudligast öm att dessa landsvägar måste befrias från stråtrövare och tullavgifter. Förvirring och osäkerhet är inte bra för affärerna. Medelklassen ville ha ordning och säkerhet.

Vem kunde de vända sig till? Vem var det i den feodala samhällsordningen som 'kunde garantera ordning och säkerhet? Beskydd hade tidigare kommit från adelsmännen, de feodala herrarna. Men det var mot just dessa herrars pålagor som städerna hade upprest sig. Det var de feodala härarna som rövade och förstörde och stal. Adelsmännens soldater plundrade varje stad, eftersom de inte regelbundet fick ut sin lön, och stal allt de kom åt. Konflikter mellan herremän som slogs inbördes betydde ofta katastrof för lokalbefolkningen, oavsett vilken sida

som vann. Det var närvaron av en rad olika länsherrar längs vägarna som gjorde handeln till en så svår sak. Vad som behövdes var en central auktoritet, en nationalstat, en högsta makt som skulle kunna bringa ordning i detta feodala kaos. Herremännen kunde inte längre fylla sin samhällsliga funktion. Deras tid var ute. Tiden var mogen för en stark centralmakt.

Under medeltiden existerade kungens auktoritet i teorin, men i själva verket var den svag. De större feodalbaronerna var praktiskt taget oberoende. Deras makt måste brytas, och det var vad som skedde.

För ett steg framåt i utvecklingen halkade man två tillbaka. Det tog inte ett år, och inte heller två eller femtio eller hundra att få fram en stark centralmakt. Det tog århundraden – men till sist kom förändringen.

Herrarna hade blivit allt mindre mäktiga, allt efter som de hade förlorat en stor del av sina egendomar i form av jord och livegna. Deras makt hade delvis brutits av städerna. På vissa ställen påskyndade de sitt försvinnande genom att ständigt föra krig mot varandra och på så vis utrota varandra.

Kungen hade varit en stark bundsförvant till städerna i deras kamp mot sina överherrar. Det som minskade baronernas makt stärkte hans egen. I gengäld för hans hjälp var stadsborna villiga att hjälpa honom med lån av pengar. Detta var viktigt eftersom han med pengar kunde klara sig utan sina vasallers militära hjälp. Han kunde leja och betala en utbildad armé som ständigt befann sig i hans tjänst och som inte var beroende av lojaliteten hos en av hans vasaller. Det blev också en bättre armé, för dess enda uppgift var att slåss. Feodala trupper hade ingen utbildning, ingen regelrätt organisation som gjorde det möjligt för dem att ha ett smidigt samarbete. En armé, som var betald för att slåss, som var vältränad och väl-disciplinerad och som alltid fanns till hands när den behövdes, var en stor förbättring.

Dessutom hade tekniska förbättringar i fråga om vapen också gjort det nödvändigt med en ny sorts armé. Krut och kanoner användes numera, och för att effektivt använda dessa vapen behövde man samarbeta och tränas i konsten att samarbeta. En feodal riddare kunde ta med sig sin egen rustning, men han kunde inte rimligen ta med sig kanon och krut.

Kungen kände stor tacksamhet mot de grupper inom handeln och hantverk som gjorde det möjligt för honom att leja en permanent soldatesk, som var försedd med de nyaste vapnen. Gång på gång gjorde kungen hänvändelser till den framväxande klassen av rika män för att få lån och gåvor. Här är ett exempel från trettonhundratalet, då kungen av England bad staden London om hjälp: 'Sir Robert de Asheby, vår herre konungs klerk, kom till Londons gilleshall och förde å Konungens vägnar bud till Andrew Aubri, borgmästaren, att denne och alla åldermän i staden ... skulle träda inför vår herre Konungen och dennes Konselj ... Och Konungen nämnde sedan muntligen de utgifter han hade haft i krig med områdena på andra sidan havet och som han fortfor att ha och han bad dem att låna honom. 20.000 pund sterling ... Det beslöts enhälligt att låna honom 5 000 marker; vilken summa de sade sig icke kunna överskrida varuppå vår herre Konungen helt och hållet förkastade detta och uppmanade borgmästaren, åldermännen och menigheten att med hänsyn till att de voro skyldiga honom tro och loven ta bättre råd i fråga om nämnda angelägenheter ... och fastän det var en besvärlig sak och svår att klara av, samtyckte de till att låna femtusen pund till vår herre Konungen ... vilket erbjudande accepterades av Konungen ... tolv personer utvaldes och svuro ed på att beskatta alla män i staden, och i dess förstäder, envar med hänsyn till hans villkor, för att uppbringa nämnda summa om 5000 pund och låna ut densamma till vår herre Konungen.'

Tro inte för ett ögonblick att folk med pengar tyckte om att göra sig av med dem. Det gjorde de inte. De lånade denna summa och andra summor pengar till kungen därför att de fick någonting i gengäld. Det var exempelvis till avgjord fördel för affärerna att ha lagar som den följande, utfärdade av en central myndighet (1389): 'Det har bestämts och accepterats, att ett enda Mått och en enda Vikt skola finnas i hela Engelska Kungadömet ... och att envar som ertappas med att inneha eller använda något annat Mått eller någon annan Vikt skall sättas i Fängelse på Ett halvt år.'

För övrigt var det utan tvekan värt stora pengar för borgarna att bli kvitt de härjande trupper som tillhörde en liten feodalbaron. De var villiga att betala för det skyddet åt en överhet, som befriade dem från de irriterande kraven och det småaktiga tyranniet från mången feodalherre. Sist och slutligen var det ekonomiskt sunt att slå sig samman med en stark ledare, som kunde utfärda och genomföra lagar av följande slag – denna utfärdades i Frankrike 1439:

'För att förebygga, avhjälpa och göra en ände uppå de plundringståg som utförts av de beväpnade band, som långligen haft sitt näringsfång bland folket ...

Förbjuder Konungen, envar vid vite att beslås med Lèse-Majesté (majestätförbrytelse) ... och att för evigt med hela sin släkt och alla sina efterkommande berövas alla officiella utmärkelser, adliga rättigheter och privilegier och vid vite av konfiskering av hans person och ägodelar, från att uppbåda, anförä, leda eller mottaga ett kompani av män i vapen ... utan Konungens tillstånd, samtycke och godkännande.

Vid vite av samma straff, förbjuder Konungen alla kaptener och krigsmän att taga köpmän, arbetare, boskap, hästar och andra dragdjur, på åkrarna eller i foror, och att besvära dem, eller att beslagta fororna eller varor som de frakta eller att på något vis hålla dem som gisslan; dessa skola arbeta och komma och gå och frakta sina varor i fred och säkerhet utan att man på något vis hindrar eller stör dem.

Tidigare hade furstens inkomst bestått av inkomsterna från hans egna domäner. Det fanns ingen nationell beskattning. 1439 lyckades kungen i Frankrike införa *la taille*, en reguljär skatt som utmättes i reda pengar. Tidigare hade, som man erinrar sig, furstarna försäkrat sig om vasallernas tjänster genom landförläningar. Nu var detta under penningekonomin framväxt inte längre nödvändigt. Skatter kunde upptas i pengar, i hela kungariket, av kungens ämbetsmän som fick sin lön inte i jord utan i pengar. Avlönade ämbetsinnehavare som placerats i landets alla delar kunde utföra regeringsarbetet åt kungen – ett arbete som under feodaltiden måste utföras av adeln, som då fick betalt i jord. Detta var viktigt.

Det stod fullständigt klart för härskarna att deras makt berodde på deras finanser. Det blev också alltmer tydligt att pengar strömmade in i deras kassavalv i samma utsträckning som handel och hantverk blomstrade. Därför vinnlade sig kungarna om handelns och hantverkets frammarsch. Det blev snart uppenbart att de skråbestämmelser, som hade till syfte att skapa och bevara ett monopol för en liten grupp i varje särskild stad, fjättrade handelns och hantverkets expansion.

För envar som tänkte med utgångspunkt från nationen i dess helhet måste de överflödiga och motstridiga lokala bestämmelserna åsidosättas, och det måste bli ett slut på avundsjukan mellan städerna. Det var exempelvis löjligt att 'det 1443 behövdes en fursteorder för att låta skomakarna från Berlin komma på lädermässan i Frankfurt'. Med sin växande makt som nationella monarker, började kungarna slå ned på lokala monopolinnehavare, vilket var i hela nationens intresse. En av statuterna för Kungariket England 1436 lyder: 'Eftersom Mästarne, Styresmännen och Folket i Gillena, Brödraskapen och andra Kompanier ... uppsätter mångahanda olagliga och oskäligen förordningar ... och detta är något som uteslutande

tillkommer Konungen ... har samme Vår Konung, på inrådan och med gillande från de Andliga och Världsliga Herrarna och efter Begäran av underhuset med samma Parlaments Auktoritet förordnat att Mästarna, Styresmännen och Folket inom varje sådant gille, skrå eller Kompani ... skola bringa ... alla sina Brev och Stadgor att registreras inför Fredsdomarna ... och har till yttermera visso låtit förordna, med nämnda Auktoritet, att hädanefter inga sådana Mästare, Styresmän och icke heller Folket må använda en Förordning ... om den icke först diskuterats och bedömts som god och skälig ... av Fredsdomarna.'

En lag som gick mycket längre och som utfärdades av franske kungen är ett verkligt bevis på hur monarkens makt tillväxte i det landet: 'Vi Karl med Guds nåde Konung av Frankrike ... har efter långt övervägande i Vår Stora Konselj ... förordnat ... att i vår stad Paris, det hädanefter icke skall finnas några mästare av något slag ... Men vi önska och förordna att det i varje yrke skall av sagde borgmästare utväljas ... vissa äldre medlemmar av nämnda hantering ... och hädanefter förbjudas de att hålla någon sammankomst i form av ett hantverksgille eller liknande ... försåvitt det inte sker med vårt samtycke och vår tillåtelse ... eller vår borgmästares medgivande ... med risk att behandlas som upprorsmän mot oss och vår Franska krona och att förlora liv och egendom.'

Det var ingen liten prestation att betvinga de mäktiga städerna och deras monopolmakt. Där 'städerna hade blivit som starkast, i Tyskland och Italien, var det inte förrän flera århundraden senare som det skapades en centralmakt som var tillräckligt mäktig för att få dem att underkasta sig. Detta var ett av skälen till att de mäktigaste och rikaste samhällena under medeltiden var de sista som uppnådde den enhet som var nödvändig för att möta den ekonomiska förändringen. I de övriga områdena motsatte sig vissa städer denna inskränkning av sin makt till den grad att de grep till vapen, men avundsjuka och hat hindrade dem från att gå samman mot de nationella styrkorna och de blev – till sin egen lycka – slagna. I England, Frankrike, Nederländerna och Spanien ersatte staten staden som det ekonomiska livets främsta enhet.

Det var sant att många städer och skrån gjorde sitt yttersta för att få behålla sina uteslutande privilegier. I den mån det lyckades skedde det ändå under den kungliga auktoritetens överinseende. Nationalstaten vann till sist därför att de fördelar som erbjöds genom en stark centralregering och genom att man fick ett större fält för ekonomisk verksamhet var i hela medelklassens intresse. Kungarna litade till de pengar som de fick från bourgeoisin, och de kom att bero alltmer av borgerskapet för att få råd och hjälp i att styra sina växande kungariket. Deras domare, ministrar och ämbetsmän kom i allmänhet från denna klass. I fjortonhundratalets Frankrike blev Jacques Coeur, bankir från Lyon och en av den tidens rikaste män, kungens rådgivare; i Tudor-England blev Thomas Cromwell, en advokat, och Thomas Gresham, en manufakturhandlare, kronans ministrar. 'Ett tyst förbund har ingåtts mellan den (kungligheten) och den hantverksbourgeoisin som består av företagare och arbetsgivare. De har till den monarkiska statens tjänst ställt hela sitt politiska och sociala inflytande, sina intellektuella resurser och sina rikedomar. I gengäld mångfaldigade staten deras ekonomiska och sociala privilegier. Den gav dem auktoritet över de vanliga lönearbetarna, som hölls nere i sin underordnade ställning och som tvingades till fullständig lydnad.'

Mellan Konungen och borgerskapet rådde ett förhållande, som bäst karakteriseras av det amerikanska uttrycket: 'Kliar du mig på ryggen, så kliar jag dig på ryggen.'

Ett intressant tidens tecken i England var att man kastade ut venetianerna och de tyska köpmännen i Hansan, som i London hade en 'handelsstation' som kallades 'The Steelyard'. Utlänningar hade i alla tider kontrollerat landets import och export. Sina lönsamma handels-

privilegier hade de köpt från kungen. Under fjorton- och femtonhundratalet började nu engelska köpmän att sticka upp huvudet. Det kompani som kallades The Merchant Adventurers var till exempel en samling rörliga och sluga män som ville överta detta vinstbringande näringsfång som befann sig i främlingars händer. Till att börja med kom de inte någon vart, eftersom kungen ville ha de pengar han fick för privilegierna åt utlänningarna, och eftersom hårda ingripanden kunde innebära kontroverser med andra makter. Men de engelska Merchant Adventurers framhärdade; 1534 förlorade köpmännen från Venedig sina handelsprivilegier och sex år senare beklagade sig Hansan inför konungen: 'Ehuru det sedan urminnes tid har givits garantier åt de hanseatiska köpmännen och samma garantier ha förnyats och det utlovats av Eders mest utmärkta Majestät, att inget slags utmätning eller olaga betalning skulle krävas av nämnda köpmäns personer, eller varor ... förordnas ändock till gagn för valkare och klippare i London och utnyttjas bestämmelserna numera så att ingen Hanseköpmän skall våga lasta eller ut ur engelska Kungariket föra något obearbetat tyg med risk att förlora detsamma.'

Eftersom Hansan köpte engelsk ull som bearbetades till tyger i *Flandern och i Tyskland*, kom den växande engelska klädeshanteringen till de engelska Merchant Adventurers hjälp. Tillsammans vann till sist de engelska klädesmakarna och de engelska Merchant Adventurers (med hjälp av manufakturhandlaren Gresham, som befann sig i den strategiska positionen som kunglig minister). Den tyska Hansaordens privilegier skars efter hand ned, och 1597 stängdes slutligen The Steelyard, utposten i London för den en gång så mäktiga Hansan.

Den bonde som ville plöja sin jord, den hantverkare som ville utöva sitt hantverk, och den köpman som – med fredliga medel – ville driva handel välkomnade bildandet av en stark centralregering som var tillräckligt mäktig för att kunna ersätta dussintals lokala föreskrifter med en allomfattande lag, ersätta oenigheten med enhet.

Ur de orsaker som drev fram en nationalstat, växte också en nationalkänsla. Detta ser man tydligt i Jeanne d'Arcs liv, strider och död. I Frankrike var de feodala herrarna särskilt starka, och under Hundraårskriget mot England ingick den och mäktigaste, hertigen av Burgund, lag förbund med engelsmännen och tillfogade den franske kungen allvarliga nederlag. Jeanne som ville att Burgund skulle bli en del av Frankrike, skrev till hertigen: 'Jeanne, jungfrun, önskar att ni ... ingår en varaktig, god och säker fred med kungen av Frankrike ... i all blygsamhet ber, besvärjer och bönfaller jag eder att inte längre föra krig mot Frankrikes heliga kungadöme.'

Det var genom att inspirera den franska armén, ge den mod och tillförsikt och en känsla av att vara *fransmän*, och genom att göra konungens sak till alla fransmäns sak som Jeanne gjorde konungen sin tjänst och uppeggade många att bli lika fanatiska för Frankrikes sak som hon själv. Det var troligt att en soldat i sold hos en feodalherre som hörde Jeanne fälla yttranden i stil med 'Jag ser aldrig franskt blod spillas utan att håret reser sig på mig i skräck' såg längre än till sin herre och tänkte på sin uppgift gentemot Frankrike, Mitt Land. På det viset ersattes lokalpatriotismen med nationalism och en epok med en mäktig härskare i spetsen för ett enat kungarike inleddes.

Bernard Shaw har i sitt skådespel om Jungfrun, *Sankta Johanna*, ett viktigt avsnitt om följderna av denna växande nationalism. En engelsk kyrkans man och en engelsk feodalherre diskuterar en fransk herremans militära skicklighet:

'*Kaplanen*: Han är bara fransman, min herre.

Adelsmannen: En fransman! Var har du hört det uttrycket? Börjar dessa burgunder och bretoner och picarder och gascognare att kalla sig själva fransmän precis som våra likar börjar

kalla sig engelsmän? De talar faktiskt om Frankrike och England som deras länder. Deras, kan man tänka sig! Hur ska det gå för dig och mig om den sortens tankar kommer på modet?

Kaplanen: Hur så, min herre? Kan det skada oss?

Adelsmannen: Människorna kan inte ha två herrar. Om denna refräng att de tjänar sitt land vinner insteg bland dem, då kan vi säga farväl till feodaltherrarnas auktoritet och farväl till kyrkans auktoritet.'

Denne klarsynte adelsman hade givetvis alldeles rätt. Den enda mäktiga rival som furstarna hade var kyrkan, och det var oundvikligt att de båda skulle kollidera. I de nationella monarkernas åsiktsvärld fanns det inte plats för två statsöverhuvuden. Och den makt som påven hade gjorde honom mycket farligare än någon av feodal-herrarna. Påven och kungen förde ständiga gräl. Det gällde till exempel frågan om vem som skulle ha rätt att utnämna biskopar och abbotar. Det var en mycket viktig sak, för det var lönsamma jobb – och pengarna kom naturligtvis från den stora massan som betalade skatter till kyrkan. Det var mycket pengar och både kung och påve ville att deras egna anhängare skulle få dem.

Kyrkan var oerhört rik. Det har uppskattats att den ägde mellan en tredjedel och hälften av all jord – ändå vägrade den betala skatter till den nationella regeringen. Kungarna behövde pengar, de kände att kyrkans enorma, ständigt ökade rikedomar borde beskattas för att betala kostnaderna för statens skötsel.

En annan orsak till grälet var att vissa rättstvister kom upp i kyrkans domstolar och inte i de reguljära domstolarna. Ofta gick ett utslag av en kyrkodomstol stick i stäv mot vad kungens domstol kunde besluta. Lika viktigt var det huruvida staten eller kyrkan skulle ha de pengar som man fick in på böter och mutor.

Det fanns också en svårighet som orsakades av påvens påstådda rättighet att blanda sig i också de inre angelägenheterna i ett land. Kyrkan var således en politisk rival till fursten.

Här fanns en övernationell makt, som också gjorde anspråk på lojaliteten hos kungens undersåtar, en makt som var sagolikt rik i fråga om jord och pengar; inkomsterna från de egendomarna lämnade landet i stället för att hitta vägen till kungens skattkammare och gick som tribut till Rom. Kungen var inte ensam i sin opposition mot kyrkan. Påven Bonifacius VIII skrev själv 1296: 'Att lekmännen är så bittert fientliga mot prästerskapet är en gammal tradition som också klart befästs av den moderna tidens erfarenhet.'

De många missförhållandena inom kyrkan kunde inte passera opåtalda. Skillnaden mellan vad kyrkan predikade och hur den handlade var så stor att den dummaste måste lägga märke till den. Kyrkans strävan att skaffa sig pengar med hur fula metoder som helst var på allas läppar. Aeneas Silvius, som senare blev påve Pius II, skrev: 'Det finns ingenting man kan få i Rom utan pengar.' Och Pierre Berchoire skrev: 'Det är inte på de fattiga som kyrkan spenderar sina pengar utan på prästerståndets egna favoriter bland syskonbarn och släktingar.'

De många skandaler och missförhållanden som kyrkan var upphov till var allmänt kända århundraden innan Martin Luther spikade upp sina 'Nittiofem teser' på kyrkdörren i Wittenberg år 1517. Det hade funnits religiösa reformivrare före den protestantiska reformationen. Varför inträffade då splittringen inom Västerlandets katolska kyrka och varför ersatte nationalkyrkor den enda allmänliga kyrkan först vid denna tidpunkt och inte tidigare?

De tidigare religiösa reformatorerna hade till skillnad från Luther, Calvin och Knox gjort misstaget att försöka reformera inte bara religionen. Wycliffe i England hade varit den andlige ledaren av bondeupproren, och Huss i Böhmen protesterade inte bara mot Rom utan manade också till ett slags kommunistisk bonderörelse som hotade adelns makt och privilegier. Detta

innebar naturligtvis att dessa rörelser motarbetades inte bara av kyrkan utan också av de världsliga myndigheterna, och alltså krossades de. Luther och hans efterföljare förlorade inte den styrande klassens stöd genom att predika farliga jämlikhetsteorier.

Luther var inte någon radikal. Han förstörde inte sina utsikter till framgång genom att ställa sig på de förtrycktas sida. Tvärtom – när det kort tid efter att han inlett sin reformation utbröt ett stort bondeuppror i Tyskland, delvis under inflytande av hans läror, medverkade han till att undertrycka det. Denne upprorsman mot kyrkan kunde säga: 'Jag kommer alltid att stå på deras sida som fördömer upproret och vara mot dem som orsakar det.' Denne reformator, som var så indignerad över vad kyrkans ledning tog sig till, kunde skriva: 'Gud skulle föredra att se staten existera hur ondskefull den än är, framför att tillåta pöbeln att ställa till upplopp hur gott skäl härtill den än har.' Medan de revolterande bönderna 1525 ropade 'Kristus har gjort alla människor fria', uppmanade Luther adelsmännen att förinta dem med följande uppmanande ord: 'Den som slår ihjäl en upprorsman ... gör vad som rätt och riktigt är ... Därför bör envar som det kan, slå, strypa eller skära, i hemlighet eller öppet ... Den som blir dödad i denna strid är att lyckönska, ty ingen ädlare död kan tillkomma någon.'

Ett av skälen till Luthers framgång var alltså att han inte begick misstaget att försöka ta ifrån de privilegierade deras makt. Ett annat viktigt skäl var att de appeller som Luther, Calvin och Knox riktade till sina trogna var appeller till deras nationella känslor, i en tid då nationalismen var på tillväxt. Eftersom denna religiösa opposition mot Rom sammanföll med den växande nationalstatens intressen, hade den en möjlighet att lyckas.

Vid denna tid, då nationalstatens strid mot påveauktoriteten skärptes mer och mer, innehöll Luthers Tal till den tyska adeln följande uppmanande råd till furstarna: 'Eftersom den världsliga makten av Gud förordnats att straffa de onda och beskydda de goda, måste vi tillåta den att göra sin plikt inom hela kristenheten utan hänsyn till person, vare sig rättvisan drabbar påvar, biskopar, präster, munkar, nunnor eller vem det vara månde.' Det ingår i den världsliga maktens förpliktelser mot Gud, antyds det slutt av Luther, att bli av med främlingarnas överinseende och att överta Kyrkans jord och rikedomar. Denna sista punkt är viktig. 'Man tror att mer än trehundra tusen gulden varje år skickas från Tyskland till Rom, utan något som helst utbyte ... För länge sedan tillät kejsarna och furstarna i Tyskland påven att inkräva *annat*, årliga avgifter, från alla tyska pastorat ... och eftersom *annaten* så skamligen missbrukas ... borde de (furstarna) inte tillåta att deras länder och folk på ett så skamligt och orättfärdigt vis hudflängas och ruineras; utan genom en kejsarlig eller nationell lag borde de antingen behålla *annaten* inom landet, eller helt avskaffa dem.'

Förklara för en grupp människor att det inte bara är deras rättighet utan deras plikt att göra sig kvitt den mäktige främling som har utmanat deras auktoritet i deras eget land; utmåla inför denna grupp människor frestande främlingens oerhörda rikedom som ett byte att överta när han kastats ut – och bli sedan förvånad att resultatet blir explosivt! Men kyrkan skulle ha förlorat sin makt även om den protestantiska reformationen inte hade kommit när den gjorde. I själva verket hade kyrkan redan förlorat sin makt i den meningen att dess stora användbarhet hade minskat. Om kyrkan tidigare hade kunnat ge samhället någon lindring från de feodala krigen genom att genomföra sin gudasända fred, var kungen nu mera skickad att förhindra dessa otrevliga krig; där kyrkan tidigare hade fullständig kontroll över utbildningen, hade nu oberoende skolor startats av köpmännen; där tidigare kyrkans lag hade härskat oinskränkt, hade nu den gamla romerska lagen som mera passade för ett handelsinriktat samhälles behov återupplivats; där kyrkan tidigare var den enda institution som frambragt bildade män som kunde hjälpa till med statens affärer, kunde nu härskaren lita till en ny klass människor som hade utbildad i handelspraktik och som väl kände till de aktuella behoven för nationens handel och näringsliv.

Denna nya grupp människor, medelklassen på uppåtgående, kände att det avdankade feodalsystemet stod i vägen för dess fortsatta utveckling. Medelklassen insåg att dess utveckling hindrades av katolska kyrkan, som var feodalsystemets starka fäste. Kyrkan försvarade den feodala ordningen mot angrepp; den var själv en mäktig del av den feodala strukturen; den ägde som en feodalherre mer än tredjedelen av all jord, och sög ut en stor del av sin rikedom från landet. Innan medelklassen kunde sopa bort feodalismen i varje enskilt land, måste den först ta itu med den centrala organisationen – kyrkan – vilket den också gjorde.

Den striden antog en religiös förklädnad. Den kallades den protestantiska reformationen. Men väsentligen var det den första avgörande striden mellan den nya medelklassen och feodalismen.

8. 'Rik...'

När Förenta staternas president klockan 15.10 på eftermiddagen den 31 januari 1934 undertecknade ett dekret som sade att guldets i en dollar skulle reduceras från 25 8/10 gram till 15 5/21 följde han gammal spansk sedvänja. Det var också gammal engelsk, fransk och tysk sedvänja. Att devalvera valutan är praxis sedan århundraden tillbaka. Medeltidens kungar som gärna skulle haft kung Midas förmåga att göra guld, slog sig i stället på att devalvera pengarna som ett behändigt surrogat för att få pengar.

När president Roosevelt minskade dollarns guldhalt, var hans främsta syfte att höja priserna. Det var närmast en händelse som gjorde att devalveringen av valutan gav Förenta staternas finansdepartement en vinst på så där 2.790.000.000 dollar. När det gällde kungarna under medeltiden var emellertid det främsta syftet att tjäna pengar. De ville inte höja priserna, men priserna steg ändå på grund av devalveringen.

Vad innebar myntdevalvering och hur kom det sig att resultatet blev omedelbar vinst för suveränen och en höjning av prisnivån?

Myntdevalvering innebar helt enkelt att man minskade halten av guld eller silver i mynten. När kungen såg till att det silver som tidigare använts för ett mynt nu skulle räcka för två, genom att man blandade värdelösa metaller eller metaller med ringa eller intet värde med silvret, hade han två nya mynt i stället för ett gammalt. Till namnet var värdet fortfarande detsamma, myntet kallades fortfarande en krona, eller ett pund, men i själva verket var det bara hälften så värdefullt som förut. Om man vanligtvis bytte till sig tolv ägg för ett stycke bröd, så kunde man inte vänta sig att få ett lika stort stycke bröd om man bara kom med sex ägg – även om man fortfarande kallade dem ett dussin. På samma sätt var det med pengar – man kunde inte få lika mycket för den nya devalverade valutan som för de gamla goda pengarna. Man erbjöd mindre silver, och därför var limpan som man fick mindre. Värdet av mynt i omlopp berodde på värdet av deras metallinnehåll, och därför förhöll det sig så att ju mindre guld eller silver det fanns i ett mynt, desto mindre var det också värt, fastän det gick under samma namn. Att ett mynt är mindre värt, betyder ju helt enkelt att man kan köpa mindre för det. Med andra ord: priserna stiger.

Naturligtvis var det enda kungarna intresserade sig för att det för deras del låg omedelbar vinning i devalveringen. När pengarna snabbt ändrar värde skadas handeln; när priserna stiger blir de fattiga och de som har fasta inkomster lidande på det. Men detta var av liten betydelse för kungen. De flesta människor, och det gällde mycket ofta även kungen, såg inte sambandet mellan myntdevalveringen och prisstegringen, men det fanns en del som gjorde det. Sedan det inträffat sjutton förändringar i värdet hos silvermynt på lika många månader i Frankrike, från oktober 1358 till mars 1360, skrev en parisinnevånare: 'Som resultat av det stora överflödet

av guld- och silvermynt har livsmedel och andra varor som envar behöver för sin försörjning blivit så dyra att gemene man inte kan klara livhanken.'

Nicholas Oresme, biskop av Lisieux, skrev år 1377 en berömd bok om pengar, i vilken han påpekade, att myntdevalveringen som för en kort tid gynnade kungen, på ett sätt lurade folket: 'Mått för vete, vin och andra mindre viktiga varor, har ofta kungens offentliga sigill sig påstämplade, och om någon befinnes skyldig till lurendrejeri beträffande dessa mått, betraktas han som en förfalskare. På samma sätt visar inskriptionen på ett mynt att dess vikt och egenskaper är korrekt angivna. Vem skulle då kunna lita på en furste, som minskade vikten eller volymen på ett mynt som bär hans eget sigill? ... Det finns i min uppfattning tre sätt på vilka man kan göra sig vinning medelst pengar, förutom deras naturliga användning. Det första av dessa sätt är att växla pengar, inneha eller spekulera i pengar, det andra är ocker, och det tredje är att förändra pengarnas värde. Det första sättet är lumpet, det andra är gement och det tredje är ännu värre.'

Richard Cantillon, en engelsman, summerade närmare fyra hundra år senare, elegant resultatet för prisernas del av myntdevalveringen: 'Historien visar att när furstar i alla tider devalverat mynten och hållit dem vid samma nominella värde, alla råvaror och alla fabrikat har stigit i pris i förhållande till devalveringen av mynten.'

Ni känner förmodligen till Kopernikus, den store vetenskapsmannen som 1530 var den förste som framlade teorin att det är jorden som cirklar runt solen och inte tvärtom. Men Kopernikus studerade också pengarna och deras funktion. Han var en förespråkare för att myntsystemet i hans land Polen skulle ändras. Han insåg att existensen av många olika myntslag var ett hinder för handeln, och därför föreslog han ett enhetligt myntsystem i stället för att staten tillät alla de olika småbaronerna att själva framställa mynt; och framför allt förklarade han att det inte fick ske myntdevalvering: 'Hur oräkneliga de gissel än är, som vanligen leder till nedgång och fall för kungariket, furstendömen och republikerna, så är enligt min åsikt följande fyra ändå de värsta: inbördes strider, digerdöd, ofruktbar jord och nedgången i pengarnas värde.' Några av de främsta skälen till att dessa vetenskapsmän motsatte sig myntdevalvering hade redan anförts av Oresme: 'Det är skandal och vanära, om en furste låter det inträffa att pengarna i hans rike inte har något bestämt värde, utan växlar i värde från dag till dag ... Resultatet av dessa växlingar blir att folk ofta är oförmögna att säga hur mycket ett guldmynt eller ett silvermynt är värt, vilket gör att de måste köpslå lika mycket om sina pengar som om sina varor, vilket är emot pengarnas natur; och det som borde vara synnerligen klart är i stället synnerligen oklart och förvirrat ... tillgången på guld och silver i kungadömet minskar som resultat av sådana förändringar och devalveringar och trots alla försiktighetsåtgärder utförs de till trakter där man sätter bättre värde på dem ... Sålunda minskar i de länder där man praktiserar myntdevalvering tillgången på det material varav man framställer pengar .. Dessutom upphör köpmännen, till följd av växlingarna och devalveringarna, att komma från främmande länder med sina goda varor ... till länder där de veta att sådana falska mynt är i omlopp ... Vidare inträffar i ett land där sådana växlingar äger rum sådana störningar i handeln att köpmän och hantverkare inte längre veta hur de skola bedriva handel med varandra.'

Kungens rådgivare var oroliga över dessa följder av myntdevalveringen. De ville att handeln skulle blomstra, men de ville inte att det otillräckliga metallförrådet skulle ytterligare minska genom export av guld och silver till andra länder genom köpmännens och bankirernas försorg. Medan den fattige ofta faller offer för prisiväxlingar, därför att han arbetar så tråget att han varken har tid eller råd att skydda sig ser de som känner till vad det rör sig om, nämligen mäklarna, om sin rikedom, och lyckas till och med få den att ge vinst i sådana tider. I flera länder utfärdades den ena lagen efter den andra för att förbjuda utförseln av guld och silver, som var så nödvändiga vid den tiden för handelns tillväxt. 1477 utfärdades en sådan lag i

England: 'Och då det i den stadga som utfärdades under framlidne kung Henrik den sjättes ... andra regeringsår, bland andra ting, förordnades att inget guld och heller inte något silver skulle utföras från detta rike ... inträffar det, i trots av denna stadga och förordning, och varjehanda förordningar i andra sammanhang men med samma ärende ... att guld- och silvermynt, och kärl och tallrikar av guld och silver från detta land utföras och utskickas, vilket i stor utsträckning gör landet fattigare och hotar dess skattkammare med slutlig förstörelse, om icke hjälp hastigt står att få: Det förordnas av nämnda myndighet, att ingen person skall utföra eller låta utföra ur detta rike ... några pengar som myntats i detta land, eller mynt från andra kungariket, länder eller stormannagods och inte heller tallrikar och kärl ... eller guldjuveler ... eller silverjuveler, smycken, utan kungens tillåtelse.'

Kungarna försökte inte bara med alla medel att inom landet behålla det guld och det silver som fanns där, utan också att öka den mängd som fanns, genom att ge gruvdriftens män särskilda privilegier: 'Varje gruvarbetare, mästare eller arbetare som arbetar kontinuerligt vid gruvor som öppnats eller skola öppnas i vårt kungarike ... ha vår tillåtelse, att för egen kostnad och inte på annat sätt, öppna och arbeta i gruvorna fritt och utan avgift, och ingen får störa eller besvära dem eller hindra dem i deras arbete på något sätt, vare sig de andliga eller världsliga herrarna, eller köpmännen, eller ens våra egna ämbetsmän, som säga att de ha rättigheter i nämnda gruvor.'

Vid denna tid, då guld och silver var så nödvändiga för handelns fortsatta expansion, ledde handelsexpansionen själv till att man upptäckte stora förråd av dessa metaller, och det ledde i sin tur till en ytterligare handelsexpansion. I dag kan vi från vårt fyrahundraåriga perspektiv uppskatta det verkliga värdet i Columbus' upptäckt; men för fjortonhundratalets människor var Columbus en ganska misslyckad figur, eftersom han inte hade lyckats finna sjövägen till Indien. Det var först på femtonhundratalet, när inflödet till Spanien av silver från gruvorna i Mexiko och Peru började, som man började sätta värde på hans upptäckt.

Om varor fraktas hundratals mil över berg och genom öknar på kamel, häst och mulåsa; om de under en del av vägen fraktas på människorygg; om det längs vägen är ständig risk för överfall från fientliga stamkrigare; om det på sjön är fara för ödeläggande stormar och mordiska pirater; om det här och var längs handelslederna utkrävs höga tullar av de olika regeringar som har den lokala makten; om i den sista hamnen varorna säljs till en grupp köpmän som har monopol på handeln i den ändan av handelsleden och som därför kan lägga på en kraftig procent på det redan höga priset – då blir kostnaden för dessa varor så stor att kommersen inte lönar sig. Det var vad som inträffade med de eftersökta varorna från Orienten under fjortonhundratalet. När Österns kryddor, ädelstenar, droger, parfymer och siden nådde de hamnar där de venetianska fartygen väntade på att lasta dem, kostade de mycket pengar; efter det venetianarna åter hade sålt dem till köpmännen i de sydtyska städerna, som var de huvudsakliga distributörerna i Europa, hade deras pris skjutit ofantligt i höjden.

Köpmän i andra länder var inte belåtna över att se de stora vinsterna på orienthandeln gå enbart till venetianarna – de ville själva ha sin del. De visste att det fanns pengar att hämta på varorna från Orienten, men de kunde inte bryta det monopol som Venedig hade. Östra Medelhavet var praktiskt taget Venedigs insjö och det fanns ingenting andra köpmän kunde göra – åtminstone inte i östra Medelhavet.

Men köpmännen i andra städer kunde försöka nå till Indien på en annan rutt som inte kontrollerades av Venedig. Nu när kompassen, som först användes av italienska sjöfarare på tolvhundratalet, hade applicerats på en kompasskarta; nu när det hade blivit möjligt att bestämma latituden genom att använda en sextant; nu när italienska sjöfarare hade börjat göra kartor som baserade sig på verkliga observationer i stället för på hörsägen och fantasi; nu var

det till sist inte längre nödvändigt att hålla sig skrämt intill kusten. Kanske kunde man, om det fanns tillräckligt modiga män för den uppgiften, hitta en ny sjöväg till Indien, denna skattkammare med guld och kryddor och ädla stenar.

Skepp seglade modigt i alla riktningar. Columbus' resa västerut var bara en i en lång rad liknande företag. Andra våghalsiga sjöfarare seglade norrut till Ishavet i hoppet om att finna en nordostpassage. Andra begav sig söderut längs Afrikas kust. Slutligen rundade 1497 Vasco da Gama på denna sydostpassage Afrikas kontinent, och 1498 fällde han ankar i hamnen i Calcutta i Indien. Man hade upptäckt sjövägen till Indien.

Innebar det att man upphörde med sökandet i andra riktningar? Inte alls. Columbus försökte gång efter annan – han gjorde ytterligare resor i ansträngning att komma förbi den barriär som den amerikanska kontinenten uppreste. Andra som också sökte sig västerut och mötte samma barriär, seglade norrut, andra söderut – de sökte och sökte ... Så sent som 1609 sökte Henry Hudson fortfarande en väg till Orienten, då han nådde det vi nu kallar Hudson Bay på Kanadas östkust.

De hade all anledning att fortsätta sökandet. Det fanns pengar att hämta – mycket pengar – i en sjöväg till Orienten. På Vasco da Gamas första resa till Indien hade vinsten uppgått till 6000 procent! Det var inte att undra på att andra fartyg gjorde samma farofyllda – men vinstbringande – resa. Handeln växte lavinartat. Medan Venedig hade köpt 420.000 skålpund peppar varje år av sultanen av Egypten, hade nu en enda båt på återvägen till Portugal 200.000 skålpund med sig! Det hade nu inte längre någon betydelse att turkarna hade lagt beslag på den gamla sjövägen till Orienten; det hade inte längre någon betydelse att venetianerna utkrävde enorma priser; sjövägen till Indien via Godahoppsudden gjorde köpmännen oberoende av turkarnas inställning och bröt Venedigs monopol. (1)

---

1. Det faller sig kanske lite svårt för moderna läsare att föreställa sig varför just vanlig peppar vid denna tid var så begärlig handelsvara att den tydligen kunde säljas till vad pris som helst. Likaså är det väl kanske numera svårförståeligt hur den i bokens början nämnda saltskatten kunde ha en så enorm betydelse som den faktiskt hade. Förklaringen är helt enkelt den, att under naturahushållningens tid ordet 'färskvaror' var ett tämligen okänt begrepp. Slakt av nötkreatur och svin skedde i huvudsak en gång om året, i allmänhet sent på hösten, då kreaturen efter sommarens bete var (relativt) välgödda; köttet skulle således kunna lagras under nästan ett års tid. Den enda konserveringsmetod som vid denna tid var allmänt känd, var insaltningen – därav nödvändigheten av salt och därav också den ytterst inbringande saltskatten. Trots insaltningen var emellertid köttet troligen vanligtvis i ett skick som gjorde det närmast oätbart utan tillsats av stora mängder kryddor – vilket förklarar pepparens enorma betydelse och de rikedomar som importörerna kunde kapa åt sig.

Indirekt ger detta också en förklaring åt dem som måhända förvånat sig över att just humle var en så ivrigt odlad gröda under medeltiden (s. 17). Vilka enorma mängder öl måste inte ha gått åt för att skölja ner allt detta saltade, pepprade och halvruvtna kött? (Reds anm.)

Nu gick handeln i en annan riktning. Medan tidigare Venedigs och de sydtyska städernas geografiska läge hade gett dem en fördel gentemot länderna längre västerut, hade numera dessa länder vid atlantkusten övertaget. Venedig och de övriga städer som hade varit bundna till Venedig genom handeln låg nu vid sidan av handelsvägarna. Det som hade varit stora landsvägen var nu en liten biväg. Atlanten blev den nya landsvägen, och Portugal, Spanien, Holland, England och Frankrike fick framskjutna ställningar inom handeln.

Med gott skäl har man kallat denna period i historien 'den kommersiella revolutionen'. Handeln som efter vad vi sett hade vuxit stadigt, tog nu jätteklov. Inte bara den gamla världen i Europa och delar av Asien öppnades nu för företagsamma handelsmän, utan också helt nya

världar i Amerika och Afrika. Handeln begränsades inte längre till floder och landomflutna innanhav som Medelhavet och Östersjön. Medan man tidigare med 'världshandel' hade menat europeisk handel med en del av Asien, gällde det numera ett mycket större område, som omfattade fyra kontinenter, med oceanrutterna som landsvägar.

Upptäckterna inledde en period av storslagen expansion för Västeuropas hela ekonomiska liv. Utvidningen av marknaderna har alltid varit en av den ekonomiska aktivitetens bästa sporrar. Utvidningen av marknaden var vid denna tid större än någonsin förut. Nya länder att bedriva handel med, nya marknader för varorna från ens eget land, nya varor att föra med sig hem – allt detta var mycket smittsamt och stimulerande och inledde en period av intensiv aktivitet inom handeln, en period med nya upptäckter, nya forskningsresor och fortsatt expansion.

Köpmännen bildade kompanier för att utnyttja de farliga men eggande – och högst vinstbringande – möjligheterna. Man behöver bara ta en titt på namnet på ett av de tidigaste och mest berömda kompanierna: 'Mysterie och Companie av Merchant Adventurers för upptäckten av okända regioner, dominions, öar och orter.' Bara detta namn är imponerande. Men namnet berättar inte ens halva historien. För när 'upptäckten' väl gjorts, måste man bygga befästningar, sätta upp en garnison vid 'handelsstationen', nå överenskommelser med infödingarna, bedriva handel, hitta på sätt att hålla utbölingar utanför den handel man bedrev – och då har vi inte sagt någonting om de långa och dyrbara förberedelserna, t.ex. att köpa eller bygga skepp, mönstra på en besättning, och skaffa mat och utrustning för den osäkra och farliga resan.

Allt detta kostade pengar – mycket pengar. Det kostade mer pengar än någon enskild person hade eller vågade riskera på ett så farligt företag.

De gängse handelssammanslutningar som hade vuxit fram för att syssla med den gamla vanliga handeln på de etablerade handelsvägarna var inte lämpade för de nya förhållandena. Handel som bedrevs på stora avstånd i okända länder, med främmande folkslag, på obekanta villkor i obekanta förhållanden, krävde en ny sorts handelssammanslutning – och som alltid kom det en ny sorts sammanslutning som tillmötesgick behovet.

Vad en eller två eller tre individer inte kunde göra, kunde däremot uträttas av flera individer i en grupp som handlade som en enhet och hade samma ledning. Aktiebolaget var under femton- och sextonhundratalet köpmännens lösning på problemet hur man skulle få fram de enorma summor som behövdes för så stora företag som handeln på Amerika, Afrika och Asien. Det första engelska aktiebolaget var Merchant Adventures. Det hade 240 aktieägare, som var och en satsade tjugofem pund – en stor summa på den tiden. Det var genom att sälja aktier till en stor skara människor som det avsevärda kapital som var nödvändigt för de stora handels-, kapar- och kolonialexpeditionerna uppådades. Dessa aktiebolag var föregångare till dagens storbolag. Då som nu kunde vem som helst – bara han hade pengar – bli delägare i ett aktiebolag genom att tillhandla sig aktier. Också piratexpeditioner organiserades som aktiebolag. I en av Francis Drakes expeditioner mot spanjorerna hade drottning Elisabet själv aktier, mot att hon utlånade en del fartyg. Vinsten vid detta enstaka tillfälle uppgick till 4700 procent, varav den goda drottning Bess mottog 250.000 pund som sin andel!

Att drottningens hemliga delägarskap i dessa plundringståg inte var så hemligt när allt kom omkring visas av en notis från Sevilla, daterad den 7 december 1569: 'Och vad som retar en mest i denna affär är att denne Hawkins inte kunde ha fått en så talrik och väl utrustad flotta utan drottningens hjälp och hemliga samtycke. Detta står i strid med den överenskommelse som Konungen skickade extra sändebud till drottningen av England för att nå. Det ligger i denna nations natur och sätt att inte hålla löften, och därför låtsas drottningen att allt har uträttats utan hennes kännedom och mot hennes önskan.'

Namnen på vissa av dessa kompanier som bildades under femton- och sextonhundratalet visar oss var de drev sin handel eller sin kolonisering eller båda dessa verksamheter på en gång. Det fanns sju 'Ostasiatiska kompanier', varav de mest berömda tillhörde britterna och holländarna, det fanns fyra 'Västindiska kompanier', organiserade i Holland, Frankrike, Sverige och Danmark; 'Levant'-kompanier och 'Afrika'-kompanier var också populära; för att kolonisera Amerika fanns 'Plymouth'-kompaniet och 'Virginia'-kompaniet som organiserades i England.

Man kan gissa sig till att ett kompani som bildats för att sköta dessa dyrbara och riskfyllda företag såg till att det från sin regering fick så många handelsprivilegier som möjligt. Ett av de mest betydelsefulla var naturligtvis rätten till handelsmonopol. Kompaniet ville inte att några utomstående köpmän skulle komma och klampa in på deras område. Man har trott att den stora handelsexpansionen till stor del berodde på dessa handelskompaniers våghalsiga pionjärsbedrifter. Men vissa historiker ifrågasätter numera den saken. Så många köpmän befann sig utanför kompanierna och försökte bryta in i handeln, att handelsvolymen om det inte varit för dessa kompanier skulle ha kunnat vara ännu större än den faktiskt var.

Vi vet i varje fall att kompanierna främst bedrev affärer för att ge sina aktieägare utdelning. Om man kunde få större vinst genom att öka produktionen och sälja mera gjorde de det; om man kunde göra stora vinster genom att begränsa produktionen föredrog de i stället den utvägen. Holländarna betalade exempelvis 'pensioner på omkring 3300 pund till infödda härskare för att utrota kryddnejlike- och muskotodlingen på andra öar, och koncentrerade odlingen till Amboina, där de själva kunde kontrollera den. Vad deras handel på Ostindien beträffade, var de inte angelägna att utveckla den, utan föredrog att hålla den inom sådana gränser att de kunde säkerställa en hög vinst.'

Fastän 'den stora vinsten' i detta speciella fall kunde säkerställas genom att begränsa snarare än utveckla handeln, var det i regel stor vinst förknippad med att handeln utvecklades. Detta var handelns guldålder, då de rikedomar grundlades – det kapital ackumulerades – som senare skulle utgöra grunden för sexton- och sjuttonhundratals stora industriella expansion.

Historieböckerna talar mångordigt om den eller den kungens stora ambitioner, hans väldiga erövringar och hans stora krig. Deras tonvikt ligger på fel ämne. De sidor de ägnat anekdoter om dessa kungar skulle de bättre kunna utnyttja till att skildra den verkliga makten bakom kungatronerna – de rika köpmännen och finansmännen under denna period. De var makten bakom tronen, eftersom kungen i varje läge behövde deras ekonomiska stöd. Under femton- och sextonhundratalen, under dessa tvåhundra år var krigen en nästan ständig företeelse. Krig måste betalas. De betalades av män med pengar – köpmännen och bankirerna.

Frågan huruvida Karl V av Spanien eller Frans I av Frankrike skulle bära det heliga romerska imperiets krona avgjordes av en liten tysk bankir, Jakob Fugger, som var chef för det stora bankmannahuset Fugger. Kronan kostade Karl 850.000 floriner, av vilka 543.000 utlånades av Fugger. Vi kan få en liten aning om denne Jakob Fugger, om det inflytande mannen bakom scenen hade av tonen i ett brev han skrev till Karl V, när denne sölade med att betala tillbaka vad han var skyldig. Det var bara för att Jakob Fuggers pengar gav honom sådan makt, som han vågade skriva ett sådant brev: ... 'Vi har dessutom till Eders Majestäts agenter förskotterat en stor summa pengar, som vi själva måst till stor del uppbringa bland Vänner. Det är en känd sak, att Eders Kejsersliga Majestät inte kunde ha vunnit den romerska kronan förutan min hjälp, och jag kan bevisa det sagda genom vad Eders Majestäts agenter själva skrivit. I denna sak har jag inte sökt egen vinning.' (Tro honom inte! Förf:s anm.) 'För om jag hade lämnat det österrikiska huset Habsburg och haft i sinnet att hjälpa Frankrike skulle jag ha fått mycket

pengar och mycken egendom, vilken då erbjöds mig. Vilken stor nackdel detta hade varit för Eders Majestät och huset Habsburg är Eders Kungliga Intelligens väl förtrogen med.'

Det var mycket lite av vikt som skedde under femtonhundratalet utan att Fuggers skugga någonstans var synlig. Fuggers började sin verksamhet under fjortonhundratalet som ett köpmannahus som drev handel med ull och kryddor. Men det var som bankirer Fuggers grundlade sin rikedom. De lånade pengar till andra köpmän, till kungar och furstar, och i gengäld fick de inkomster från gruvor, från handelsföretag, från kronojord, från praktiskt taget varje näringsgren som betydde en god inkomst. När lån inte återbetalades, blev de ägare till godsens, gruvorna, jorden - allt det som hade satts som säkerhet för lånet. Till och med påven var skyldig Fuggers pengar. De hade filialer och agenter överallt. Fuggers böcker från år 1546 visar lån till tyske kejsaren, staden Antwerpen, kungarna i England och Portugal och drottningen av Nederländerna. Deras kapital det året uppgick till fem miljoner gulden. Historieböckerna borde uppkalla denna period inte efter någon kung utan helt enkelt döpa den till Fuggers tid. Det är mycket närmare sanningen.

Fastän Fuggers var det viktigaste finanshuset på denna tid, fanns det andra som var nästan lika stora. Welser, en annan tysk bankir, hade hjälpt Karl V med 143.000 floriner; Welser hade också stora investeringar i handelsföretag, i gruvor och jord. Hochstetter, Haug och Imhof bedrev i mycket samma slags köpmanna-, bankirs- och företagaverksamhet. Bland de italienska finansmännen under denna tid höll Frescobaldis, Gualterottis och Strozzi på att bli mycket stora. Ett par århundraden tidigare hade Peruzzierna och Medicis varit de stora namnen. En av de bästa mätarna på denna enorma ökning av finans- och handelsaktiviteten är jämförelsen mellan rikedomen hos dessa stora bankmannafamiljer med Fluggers':

1300 - hade Peruzzis	800.000 dollar
1440 - „ Medicis	7.500.000 „
1546 - „ Fuggers	40.000.000 „

Centrum för all denna aktivitet inom finans och handel var, Antwerpen. När handeln skiftade från Medelhavet till Atlanten, gick det utför med de en gång så stora namnkunniga italienska städerna och Antwerpen tog deras plats. Det var inte dess invånarantal som gjorde den till stor stad - den hade bara omkring 100.000 invånare. Det var snarare den frihet som rådde där, frihet från restriktioner av alla slag. Medan andra städer under medeltiden gjorde det svårt för utländska köpmän att driva handel innanför stadsportarna tog Antwerpen emot dem med öppna armar. Det var ett verkligt fritt internationellt handelscentrum - vem som helst kunde där bedriva handel, och vem som helst bedrev faktiskt handel där. Dess stadshus, där köpmän, aktiemäklare och bankirer sammanträffade för att göra affärer hade på sina väggar följande motto ingraverat: 'Till nytta för köpmän av alla nationaliteter och alla språk.' Den inviten antogs av köpmän från alla delar av världen. Den engelska klädesindustrin hade sitt centrum i Antwerpen, och det var den mest betydande marknaden för kryddor från Orienten. När Venedig förlorade sitt monopol över kryddhandeln, förlorade de det till portugiserna, och portugiserna bedrev praktiskt taget all sin handel genom Antwerpen. En oerhört betydelsefull praxis kom till där - en praxis som visar vilka jättesteg handel och industri hade gjort. Detta var försäljningen, med prover, av standardvaror, erkända av alla. I stället för att ha med sig alla de varor som man ville sälja till en spekulant, kom den moderne mäklaren och kommissionsförsäljaren in i bilden. Han sålde sina varor uteslutande genom att visa upp prover. Mässarna, som hade varit betydelsefulla framför allt därför att det under dem rådde tillfällig befrielse från de vanliga handelsrestriktionerna, fick sin dödsstöt från en marknad som alltid var fri. Den gamla marknaden hade ersatts av det moderna varuutbytet.

Eftersom Antwerpen var ett så betydande handelscentrum blev det också tidens förnämsta finanscentrum. Här hade de stora tyska och italienska bankmannahusen sina huvudkontor och penningtransaktioner kom att bli ännu viktigare än den reguljära handeln. Det var vid denna tid i Antwerpen som de moderna finansinstrumenten kom till daglig användning. Tidens bankmän uppfann metoder att göra betalningen för varorna till en enkel och snabb historia. När en köpman från låt oss säga England köper varor från en köpman från ett avlägset land, exempelvis Indien, hur skall han då betala för dem? Skall engelsmannen sända guld och silver till italienaren? Det är farligt och dyrt. Något slags kreditsystem måste uppfinnas som gör det onödigt att frakta guld på det viset. Därför kom man överens om att engelsmannen när han betalade sin skuld till italienaren, skulle ge honom en papperslapp på vilken det stod att han var skyldig honom så och så mycket pengar för varorna. Därefter kunde det inträffa att i en annan transaktion en annan italiensk köpman var skyldig en engelsk köpman pengar för varor och på det skickade han på samma sätt till engelsmannen en papperslapp som erkände skulden. Därefter kunde de två skulderna kvittas mot varandra i ett centralt klareringshus – utan att man behövde skicka några pengar den långa vägen från England till Italien och från Italien till England. Ett sådant system uppfanns för många hundra år sedan. Det beskrivs av en författare från femtonhundratalet på följande sätt: ‘Vad gäller betalningarna i nämnda länder bland köpmännen i Lyon (ett finanscentrum i Antwerpens stil) och andra länder och städer, sker större delen på papper, det vill säga: jag är skyldig er pengar och ni är å andra sidan skyldig mig pengar; vi kvittar skulderna mot varann och kompenserar varandra; och man behöver knappast några pengar alls för den sortens betalningar.’

Detta underverk – att sköta sina affärer utan pengar – förklaras också av Cantillon: ‘Om England är skyldigt Frankrike 100.000 uns silver för handelsbalansen, om Frankrike är skyldigt i 00.000 till Holland, och Holland är skyldigt England i 00.000, kan alla dessa skulder kvittas genom växlar mellan de respektive bankirerna i dessa tre stater utan att man behöver skicka något silver mellan dem.’

Allt detta är i och för sig inte så viktiga upplysningar. Det är viktigt mest därför att det visar att det finansiella maskineriet för att möta den expanderande handlens behov hade utarbetats under femtonhundratalet av köpmännen och bankirerna. Naturligtvis har det senare tillkommit nya och bättre metoder för att möta ändrade förhållanden, men grunden lades för flera århundraden sedan.

Nya länder öppnades för exploatering, handeln tog ett stort steg framåt, och köpmän och bankirer blev rika. Man kunde vänta sig att denna Fuggers tid skulle gå till historien som en gyllene tidsålder av framgång och lycka för mänskligheten. Då tror man fel.

9. ... fattig, tiggare, tjuv

Fuggers tidsålder var också tiggarnas tidsålder. Antalet tiggare var under femton- och sextonhundrataleten häpnadsväckande. En fjärdedel av Paris befolkning på 1630-talet var tiggare, och på landsbygden var deras antal lika stort; i England var förhållandena skandalösa; Holland myllrade av tiggare och i femtonhundratalets Schweiz ‘organiserade de rika, när det inte fanns något annat sätt att bli av med de tiggare som belägrade deras hem eller vandrade i följen längs vägarna och genom skogarna, veritabla jakter på dessa eländiga Heimatlosen (hemlösa).’

Vad är förklaringen till detta utbredda elände för massorna i en tidsålder då framgången var så stor för de få? Krig var som ett av orsakerna. Första världskriget 1914-1918 ansågs allmänt ha bragt en rekordnotering av katastrofer och elände till de delar av Europa där striderna härjade. Men krigen under denna Fuggers epok var ännu mera ödeläggande - det är möjligt att

Trettioåriga kriget går utanpå första världskriget i hemskhet. 'Omkring två tredjedelar av den totala befolkningen hade försvunnit, eländet hos dem som överlevt var ytterligt bedrövligt. Fem sjättedelar av byarna i kejsardömet hade förstörts. Vi hörde talas om en by i Pfalz som under loppet av två år hade skövlats tjuguatta gånger. I Sachsen härjade vargflockar, ty i de nordliga delarna hade nästan en tredjedel av jorden upphört att odlas.'

Krig var alltså en orsak till folkets enorma lidande och elände. En annan orsak var Amerika. Den nya världen spelade en indirekt men betydelsefull roll vid tillkomsten av Tiggarnas tidsålder. Hur gick det till?

Medan köpmännen i England, Holland och Frankrike samlade stora rikedomar på hög genom den handel de bedrev, hade spanjorerna funnit en enklare metod att öka penningssummorna i sin skattkammare. Fastän deras upptäcktsresande hade misslyckats med att hitta en väg till Indien som skulle ge dem handelsvinster, hade de snubblat över de nord- och sydamerikanska kontinenterna. Och i Mexiko fanns det guld- och silvergruvor av stort värde - som de kunde lägga sig till med. De spanska gallionerna var lastade inte med varor som man kunde sälja med stor vinst utan med guld och silver - framför allt silver. Gruvorna i Sachsen och Österrike hade levererat stora mängder silver, men de var små i jämförelse med de rikedomar som strömmade in i Spanien från dess besittningar i Nya Världen. Under de femtiofem åren från 1545 till 1600 beräknades det att man fick in ytterligare 200.000 pund varje år från de amerikanska gruvorna. Det verkade, som om man just när man nådde till botten på en fyndighet upptäckte en ny gruva, som om inflödet av guld skulle fortsätta för evigt. Det spanska myntverket myntade från 1500 till 1520 bara 45.000 kilo silver; men under femtonårsperioden från 1545 till 1560 ökade dess produktion sex gånger, till 270.000 kilo; och under tjugofemårsperioden 1580-1600 upplevde man en produktionsökning till 340.000 kilo, nästan åtta gånger mot vad den hade varit år 1520.

Stannade allt detta silver från Amerika i Spanien? Inte alls. Det var i omlopp i hela Europa lika fort som det strömmade in. Spaniens kungar förde den ena raden idiotiska krig efter den andra -- de betalade i reda pengar för förråd och soldater. Spanjorerna köpte mer varor än de sålde -- de kunde inte äta silvret -- och deras pengar gick genom deras fingrar till fickorna på de köpmän som sålde varor till dem.

Vad var effekten av detta aldrig tidigare skådade inflöde av silver till Europa? Det åstadkom en sensationell prisökning. Det rörde sig inte bara om en örtug mer för den eller den varan, utan om en sensationell stegring i priset på allting. Det inträffade en veritabel prisrevolution på ett sätt som inträffat bara tre eller fyra gånger de senaste tusen åren i världshistorien. Varupriserna år 1600 var mer än dubbelt mot vad de varit år 1500, och år 1700 var de ännu högre -- mer än tre och en halv gång mot vad de varit när prisrevolutionen inleddes.

Vi har sett hur myntdevalveringen minskar pengarnas värde eller, om man ser det från en annan utgångspunkt, höjer priserna. Ökningen av den penningmängd som befinner sig i omlopp har samma effekt. Det är med pengar precis som med allt annat som folk vill ha och som inte finns i tillräcklig kvantitet. Vi behöver alla luft men det finns så mycket luft, att den inte har något ekonomiskt värde -- vi behöver inte betala någonting för den. Vi tänker inte heller på att köpa och sälja vatten, men i ett varmt och torrt land, i ökenområden, säljer man vatten därför att tillgången är så liten i förhållande till efterfrågan. Om vinskörden, på den tid man bedrev byteshandel, hade varit god och veteskörden dålig, skulle vi förstå att en man måste betala mera vin än tidigare för att få samma mängd vete. Med pengar förhåller det sig på samma sätt. Om det börjar finnas mycket mer pengar i förhållande till de saker man köper för dem faller deras värde i förhållande till de sakerna -- det vill säga, priserna stiger. Ett fall i fråga om penningvärdet innebär en prisstegring, och en ökning av pengarnas värde innebär att

priserna sjunker. Denna 'förändring beror på hur pass mycket eller hur pass lite pengar det finns i omlopp.

Det var av den anledningen som priserna efter inflödet av dyrbara metaller till Europa gick i höjden – och vilka höjder sedan! – till dess folks favoritsamtalsämne var: 'Jag minns den gamla goda tiden när man kunde få smör för fjärdedelen av priset i dag, och ägg – ja, de gav praktiskt taget bort äggen på den tiden!'

Det amerikanska silvret kom först till Spanien, och det var också där som man först upplevde prisernas hopp uppåt. Nicolas Cleynaerts, en holländare som reste i Spanien och Portugal år 1536, blev slagen av häpnad inför priserna där. Priset för en rakning var så högt att han genast skrev hem: Det var nödvändigt i Salamanca att betala en halv real för en rakning, vilket gör att man upphör att förvåna sig över det stora antalet skäggiga män i Spanien, mycket större här än i Flandern.'

Sedan silvret från Amerika spritt sig från Spanien genom hela Europa, var de höga priserna som så förvånat denne turist från Flandern märkbara i alla länder. Gemene man förstod inte orsaken till detta. Han visste inte att prisrevolutionen var en internationell företeelse, som inte bara begränsades till hans speciella landsända. Han knorrade och såg sig omkring efter en orsak, och skyllde alltsammans på den ena eller den andra näriga personens ondska och elakhet. I *Avhandling om Den Allmänliga Nyttan i detta Kungariket England*, som skrevs under femtonhundratalet, visar författaren hur bonden hävdar att de höga priserna orsakas av de enorma arrenden som jordägarklassen begär, medan riddaren hävdar, att de höga arrendena beror på de enorma priser som bonden begär:

'Lantmannen: Jag tror att det är er skuld, herremän, att denna brist råder, därför att ni stegrar priset på er jord till en sådan grad, att människorna som lever därav nödvändigtvis måste sälja dyrt ... eller också skulle de inte kunna betala arrendet åter.

Riddaren: Och jag säger att det är er skuld, lantmän, att vi tvingas höja arrendet, därför att vi måste köpa allting så dyrt som vi får av eder: sådant som korn, boskap, gäss, gris, kapun, kyckling, smör och ägg. Vad är det av allt detta som ni i dag inte säljer till en och en halv gång det pris ni begärt de senaste VIII åren? Kan inte era grannar i denna stad erinra sig att för VIII år sedan kunde man köpa den bästa gris eller gås som jag kunde sätta mina händer uppå för IV d som nu kostar mig VIII d; och en god kapun för III d eller IV d; en kyckling för en penny, en höna för II d, som nu kostar mig det dubbla; och på samma sätt med större djur som får och oxen.'

Det fanns en del filosofer under denna tid som upphörde med den medeltida vanan att behandla ekonomiska frågor som en undersökning av människans syndfullhet. Män som Jean Bodin och Cantillon anade att det bakom prisstegringarna låg en opersonlig lag, som inte influerades av 'goda' eller 'dåliga' människor. Bodin skrev under femtonhundratalets senare år: 'Jag anser att den dyrtid som vi nu upplever härrör från tre orsaker. Den främsta och den nästan uteslutande orsaken (som ingen hittills har berört) är överflödet av guld och silver, som i detta kungarike i dag är större än det har varit under de senaste 400 åren...'

Att det fanns ett samband mellan högre priser och inflödet av guld och silver, var en tanke som började genomtränga andra hjärnor, strax efter det Bodin skrev sina stora arbeten. I *En Undersökning av Kräftsåret i det engelska väldet* skriven år 1601 av Gerrard De Malynes, en köpman, återfinns följande stycke: '... en myckenhet pengar gör i allmänhet tingen dyra, och brist på pengar gör i allmänhet tingen goda och billiga ... Till följd av överflöd eller brist på pengar blir tingen således i allmänhet dyrare eller billigare, vartill kommer att det överflöd av

pengar och guldtackor, som under senare år kommit från Västindien in i Kristenheten, har gjort alla ting dyrare.’

Det som under sexton- och sjuttonhundratalet var häftigt omdiskuterat, var uppenbart för envar under sjuttonhundratalet, enligt Cantillon: ‘Om man funne gruvor av silver eller guld ... och avsevärda kvantiteter mineralier därifrån utvunnes ... komme alla dessa pengar, vare sig de utlånas eller spenderas i omlopp och kan inte undvika att höja priset på varor och produkter i alla de kanaler där de brukas ... Alla äro ense om att överflöd på pengar ... höjer priset på allting. Den kvantitet pengar som införts från Amerika till Europa under de senaste två århundradena bekräftar denna sanning genom erfarenheten.’

Vad är resultatet av en sådan prishöjning? Vem är det som vinner på den och vem blir lidande? De människor som vann på den var köpmännen. Medan deras utgifter ökade, visade intäkterna från deras handel en större ökning. De betalade mera för vad de köpte, men de begärde också mycket mera än någonsin tidigare för vad de sålde. En annan grupp som tjänade på prishöjningen var de vilkas utgifter förblev desamma men vilkas varor ökade i pris – de människor som hade arrenderat sin jord på lång tid till den gamla jordräntan och som nu var i tillfälle att sälja sitt smör, sina ägg, sitt vete, sin havre o.s.v. till de mycket högre priserna.

Å andra sidan fanns det åtskilliga grupper som drabbades hårt av prisrevolutionen. Regeringarna fann det till exempel allt svårare att få affärerna att gå ihop. Deras intäkter var bestämda en gång för alla, medan deras utgifter ständigt ökade. Detta var en förändringens tid, då nationalstaten kom till – och statens finansiella organisation var gammalmodig och efter sin tid. Den förändrades sakteliga, men under tiden knakade maskineriet på många ställen och prisrevolutionen ökade dess svårigheter. Penningbesvär gjorde kungarna alltmer beroende av den framväxande finansmannaklassen, och många löften och medgivanden pressades fram från kungarna under denna tid. Revolutionerna under denna tid som gav bourgeoisin ökad politisk makt hade alltså ett intimt samband med prisrevolutionen.

Lönearbetarna led också. En tid då priserna går i höjden är nästan alltid också en tid då lönerna ökar, så därför skulle man vänta sig att allting skulle bli bra till slut. Men det finns en viktig hake på det resonemanget, och det är att lönerna aldrig automatiskt stiger i samma utsträckning som priserna. Löneökningar måste man nästan alltid slåss för att få. Man får dem i allmänhet genom medveten massaktion som möter motstånd, medan priserna trissas upp av marknadsoperationerna. Arbetaren körde pannan mot väggen. Medan en fransk arbetardagslön vid slutet av fjortonhundratalet räckte till 4,3 kilo kött, kunde han för samma lön ett århundrade senare bara köpa 1,8 kilo; en hektoliter säd som kostade honom fyra francs under den första perioden, kunde under den senare perioden inte köpas under tjugo francs. J. E. Thorold Rogers beräknar, att en engelsk bonde år 1495 kunde tjäna tillräckligt under femton veckor för att försörja sin familj i ett år, men omkring 1610 kunde han inte tjäna ihop till samma försörjning även om han arbetade varje vecka hela året! Och ‘1610 ... måste en hantverkare i Rutland (England) ... arbeta fyrtiotre veckor för att tjäna vad en hantverkare fick 1495 med tio veckors arbete’. För arbetaren innebar detta att han ständigt fick dra åt svångremmen eller att han fick slåss för högre löner för att möta de stegrade kostnaderna eller att han fick bli tiggare. Alla tre sakerna inträffade som ett resultat av prisrevolutionen.

En annan grupp som blev lidande var de som hade en bestämd penninginkomst, rentiärerna, som levde på pensioner eller inkomsten från värdepapper som hade en fixerad ränta. Här är till exempel en viss Fröken Reynerses, som vid slutet av trettonhundratalet investerade sina pengar för att få årligt underhåll hela livet igenom:

‘Vi rådet, borgmästaren och gillesmästarna i staden Halberstedt göre härmed veterligt att vi till den fromma jungfrun Alheyde Reynerses har sålt en årlig ränta på en halv mark lödig ... för summan fem marker lödig som i laga ordning har betalats till oss.’

Kanske hade jungfru Reynerses räknat med denna årliga avkastning för att ha det bra på sin ålderdom. Det var i så fall gott och väl. Men om hon hade levat i den tid då priserna steg och steg skulle hon ha tvingats gå hungrig eftersom det förhöll sig så att hennes inkomst förblev densamma (i detta fall en halv mark lödig) men de saker hon kunde köpa för sin inkomst hade blivit mycket dyrare. Hennes nominella inkomst var vad den alltid hade varit, men hennes realinkomst hade sjunkit. Detta händer alltid personer som har en fixerad inkomst i en tidsålder då priserna stiger.

På samma sätt drabbades personer som hade en bestämd inkomst från sitt jordinnehav mycket hårt. Man erinrar sig hur betalningen av arrenden i reda pengar hade ersatt den gamla feodala tjänsteplikten. Det fungerade bra för den jordägande adeln till dess prisrevolutionen kom. Därpå fann adelsmännen att de fick in de gamla låga arrendeavgifterna medan de var tvungna att betala de nya höga priserna. De satt fast i en rävsax. Vad kunde de göra åt saken? Vad kunde dessa herremän och rika som antingen hade mottagit eller köpt kyrkans jord som konfiskerats av kungarna göra åt att priserna steg medan arrendena stod och stampade på samma fläck? De kände på sig att de måste få fram mera pengar från sin jord. Men hur skulle det gå till?

Det fanns två sätt – inhägnadssystemet och omänskligt höga arrenden.

Inhägnadssystemet praktiserades i någon utsträckning i hela Europa, men framför allt i England. Vi minns det system med oinhägnade åkrar som beskrevs i första kapitlet. Det var ett dåligt system eftersom det var oekonomiskt. Det var också ett dåligt system, eftersom den framåtsträvande och företagsamme bonden inte kunde gå fram i sin egen takt eller försöka sig på experiment utan måste anpassa sig efter tempot hos de andra som hade jordremsor bredvid hans egen. Några få dumma fantasilösa bönder kunde hindra en hel by från att utvecklas. Det hade därför på en del ställen uppstått en praxis, som gick ut på att man bytte jordremsor, vilket gjorde det möjligt för de olika bönderna att byta sina ägor på kanske trettio tunnland jordremsor utspridda över ett stort område, till fyra eller fem sammanhängande ägor som var och en uppgick till sex eller sju tunnland. En tursam eller klipsk byteshandlare av det slaget kunde rentav lyckas att ‘trassla ut’ alla sina remsor och få ihop dem till en sammanhängande jordbit. Nästa steg var att sätta upp en gårdsgård runt ägorna. Det som en gång var öppen mark blev nu inhägnat. I Småland och Nya England kan man se stenmurarna som inhägnar varje bondes åker; i det gamla England där det fanns rikligt med sten byggde man också murar; och där det inte fanns sten, inhägnade man sina åkrar med häckar. Inhägnader av detta slag, där odlingen av jorden fortsatte var inte till ohögn för någon (!) och ledde till en ökning av produktionen. Ingen gjorde invändningar mot det, och den fattige bonden likaväl som den rike tjänade på förändringen.

Men det fanns en annan sorts inhägnader som betydde stora svårigheter för tusentals människor. Det var inhägnader för fårskötsel. Eftersom priset på ull hade stigit (ull var Englands främsta exportvara) såg många herrar sitt tillfälle att få ut mera pengar från sin jord genom att göra den gamla åkerjorden till betesmarker för fåren. Detta hade inträffat före prisrevolutionen, men nu drev de högre priserna på utvecklingen, och alltfler herremän inhägnade sitt land för att föda upp fler får. Detta innebar mera pengar för herremannen, men det innebar också förlust av arbete och inkomst för de bönder som hade odlat det nu inhägnade området. Det behövs färre människor för att valla får än för att sköta en bondgård – och det överflödiga antalet människor gick det illa för. Ofta fann herremannen att han för att kunna lägga samman

en stor egendom till ett sammanhängande stycke måste avhysa de arrendatorer vilkas jordbitar låg i vägen. Det gjorde han också – och resultatet var att många fattiga gick miste om sin försörjning. Från pamflettörernas bittra protester under denna tid erfar vi vilka lidanden inhägnadssystemet för att få fram betesmarker åsamkade den fattige bonden.

Ibland inhägnade herremannen bara allmänningen. Detta innebar naturligtvis att den fattige bondens boskap inte hade någonstans att beta, vilket i sin tur betydde ruin. Hade arrendatorerna inga rättigheter alls? Kunde de inte gå till domstol i saken? Jo, det kunde de. Men att gå till domstol har alltid varit lättare för den rike som kunnat betala kostnaderna, och av den anledningen hade arrendatorerna i de fall då de vann inför domstolen inte några medel att fortsätta kampen. Herremannen som hade pengar hade råd att hålla processen gående tills arrendatorerna måste ge upp – och då kunde han köpa deras jord och lägga den till sin egendom som han ville låta inhägna. Det är den historien man utläser av följande petition till Underhuset från bönderna i Wootton Bassett 'för återställande av gemene mans rättigheter':

'Att då Borgmästaren och de Fria Arrendatorerna i nämnda stad ... innehade en fri allmänning betesmark för att utfodra alla slags djur ... en Sir Francis Englefield ... lät inhägna nämnda mark ... och detta pågick så länge, eftersom han var alltför mäktig för dem, att de nämnda fria arrendatorerna inte längre kunde göra rättslig sak av fallet; för en John Rous, en av de fria arrendatorerna tvingades därvid att sälja all sin jord (till ett värde av femhundra pund) för att göra rättssak, och många andra blev därvid utfattiga ... Vi har kastats ut ur hela allmänningen som vi hade och har inte ens en fot allmänning kvar ... Vi har härvid blivit så fattiga, försåvitt det inte behagar Gud att beveka hjärtat hos det vördade underhuset och besluta något till vår fördel, så att vi återigen kunna njuta våra rättigheter...'

(Här följer tjugotre namnteckningar.)

'Åtskilliga fler namnteckningar skulle vi ha kunnat få, om det inte varit för att många av bönderna arrenderar från herremannen på slottet och äro rädda att de skola tvingas lämna sina hemman, och sedan veta de inte hur de skola få sin bärgning ... annars skulle de här ha satt sin hand.'

Det var inte alla inhägnader som byggdes för fåravel. Eftersom en större gård var lättare och billigare att sköta än en mängd smågårdar, inhägnade ofta slottsherrar sin jord för att få bättre skördar. De olyckliga arrendatorer som innehade jordrensor som herremannen ville ha befann sig snart bland de växande massorna utan jord och hem.

Fastän många av oss kanske känner till inhägnadssystemet bättre än vi känner till den katastrofala höjningen av arrendena under denna tid, var det den senare som var viktigast. Jordarrendena och de avgifter som erlades då en ny arrendator övertog en jordbit hade befunnit sig på praktiskt taget samma nivå. De hade bestämts av sedvänjan – och i gamla dagar hade sedvänjan laga kraft. Men nu när prisrevolutionen nödvändiggjorde en större inkomst från jordinnehavet, åsidosatte herremannen den sedvänja som utgjort bondens skydd i det förflutna. När ett arrende utlöpte, höjde herremannen arrendet i stället för att förnya det på samma villkor som förut till en sådan grad att arrendatorn ofta fann det omöjligt att betala och tvingades avstå från sin jord. De flesta bönderna under denna tid var frälsebönder. Detta innebar att de innehade sin jord enligt slottets sedvänja 'i följe herremannens vilja i frälsebrevet'. Olyckligtvis för många frälsebönder uttolkade herremannen slottets sedvänja så att den betydde vad han önskade vid den speciella tidpunkten, och vad han framför allt ville ha var antingen mera pengar från sitt jordinnehav eller också själva jorden som kunde hyras ut åt någon annan som kunde betala mera. Man använde varje tänkbart knep för att bli av med en arrendator. När ett frälsehemman bytte ägare – exempelvis vid familjefaderns död – väntade man sig att sonen skulle överta det efter att ha betalat den vanliga blygsamma avgift som det

hörde till att man erlade, men sonen upptäckte att avgiften inte längre var så liten. Herremannen ökade avgiften kraftigt så att bonden inte kunde betala och måste avstå från sin urgamla rätt. Därefter antingen sålde eller arrenderade herremannen ut jorden till någon som ville och kunde betala den nya arrendeskalan.

I en predikan inför Edward VI:s hovmän, hade biskop Latimer kurage att kalla saker och ting vid deras rätta namn: 'Ni jorddrottare, ni arrendehöjare ..., ni ohemula herrar har en alltför stor årlig intäkt av era egendomar. Det som tidigare kostade tjugo eller fyrtio pund om året (vilket är en hederlig andel att gratis få från en annan människas svett och arbete) uthyres nu för femtio eller hundra pund om året.'

Latimer var inte den ende som fördömde de giriga jorddrottarna. Andra talare och författare vid denna tid gjorde också starka uttalanden mot inhägnadssystemet, arrendehöjningen och de högre avgifterna och jorddrottarna, som genom vräkningarna ökade armén av skökor och tiggare. I *Bönen för jorddrottarna* som bads vid denna tid, hittar vi följande passus: 'Vi bedja av hjärtat att de (som besitter marken, betesfälten och bostäderna) icke må höja och öka hyrorna i sina hus och på sin jord eller taga oskäligen avgifter och intäkter ... nådeligen se till att de nöja sig med det som är tillräckligt och inte foga hus till hus eller lägga jordområde till jordområde och därvid göra andra utfattiga ...'

Men trots böner fortsatte herremännen att hägna in jord och kräva högre arrenden. Hela byar lämnades utan jord och dess invånare svalt, stal eller tiggde längs vägarna. Man försökte annat än böner. Lagar utfärdades. Kronan var uppriktigt bekymrad. Den ville hindra avfolkningen av byarna. Den var uppskärnad, eftersom hären av fattiga huvudsakligen rekryterades från bondeklassen. Och dessa bönder vilkas uppehälle nu berövades hade betalt sina skatter och var en god inkomstkälla för Kronan. Dessa vandrande grupper av tiggare innebar också en verklig fara – det hade inträffat mordbränder, anfall mot inhägnaderna, resningar. Därför utfärdades lagar mot inhägnadssystemet. Den första kom 1489, och man fortsatte utfärda andra lagar hela femtonhundratalet igenom. Men det stora antalet lagar visar att de i stor utsträckning negligerades – annars hade det inte funnits något skäl att stifta nya lagar. Fastän vissa av de värsta missförhållandena modifierades, var det självklart, att där de lokala herrarna också var domare i trakten, kunde lagarna inte strikt genomföras. När bönderna reste sig mot inhägnadssystemet, så var det inte *de* som var lagbrytare – det var jorddrottarna som bröt lagen. Men det innebar inte att man inte handlade med största stränghet, mot dessa bondeuppror.

Man bör lägga märke till en betydelsefull förändring under denna tid. Den gamla föreställningen att jorden var värdefull i förhållande till den mängd arbete som utfördes på den, hade försvunnit; handelns och hantverkets utveckling och prisrevolutionen hade gjort pengarna mer värdefulla än människorna, och jorden betraktades nu som en inkomstkälla. Folk hade lärt sig att behandla jorden så som de behandlade andra ägodelar – den blev en leksak för spekulanter som köpte och sålde den i hopp om att göra pengar på kuppen.

Inhägnadssystemet orsakade mycket lidande, men det ökade också möjligheterna att förbättra jordbruket. Och när den kapitalistiska industrin hade behov av arbetare, fann den en del av sin arbetskraft i dessa egendomslösa och avhysta stackare, som nu bara kunde försörja sig genom att sälja sin arbetskraft.

10. 'Arbetskraft anställs – Tvååringar kan ansöka'

Marknadens expansion. Låt det uttrycket rulla över er tunga om och om igen. Lägga det på minnet och glöm det aldrig. Det är en viktig nyckel till förståendet av de krafter som förde med sig den kapitalistiska industrin så som vi känner till den.

Det är en sak att producera varor för en liten stabil marknad, för en marknad där producenten framställer en sak för en kund som kommer till hans arbetsplats och gör en beställning. Det är en helt annan sak att producera varor för en marknad som har vuxit från en stad till en nation och därutöver. Gillet och skråna syftade till att passa en liten lokal marknad; när marknaden blev nationell och internationell, passade inte längre skråsystemet. Den lokale hantverkaren kunde förstå och hantera handeln inom staden men världshandeln var en helt annan sak. Den expanderande marknaden frambragte en mellanhand som gjorde det till sin uppgift att se till att de varor som arbetarna framställde nådde konsumenten, som kanske fanns tiotals, hundratals mil därifrån.

Skråets hantverkarmästare hade varit mer än en framställare av varor. Han hade fyra andra funktioner, var fem människor på en gång. När det gällde att hitta och köpslå om den råvara han använde, var han köpman; eftersom han hade gesäller och lärlingar i sin tjänst var han arbetsgivare; eftersom han hade överuppsyn över deras arbete, var han förman; eftersom han sålde sin slutprodukt över boddissen till konsumenten, var han affärsinnehavare.

Nu inträder mellanhanden på scenen. Därmed reduceras hantverksmästarens fem funktioner till tre – arbetare, arbetsgivare och förman. Köpslåendet och affärsinnehavet är inte längre av vikt för honom. Mellanhanden skaffar råvaran åt honom och hämtar den avslutade produkten. Mellanhanden står nu mellan honom och kunden. Det har blivit hantverkarens uppgift att helt enkelt frambringa färdiga varor i samma takt som råvaran levereras till honom.

Denna metod, varigenom en mellanhand sysselsätter ett antal hantverkare som bearbetar hans råvara i sina hem, kallas i Sverige 'hemsömnads'- eller 'förlagssystemet. Man bör lägga märke till att detta system, vad produktionstekniken beträffar, inte skilde sig från skråväsendet. Hantverkaren och hans medhjälpare stannade kvar i hemmet och arbetade med samma verktyg. Men medan produktionsmetoden förblev densamma, organiserades saluförseln av varorna på ett nytt sätt, med mellanhanden som köpman.

Fastän mellanhanden inte påverkade produktionstekniken, reorganiserade han produktionen för att öka varuframställningen. Han såg snart fördelarna med att specialisera sig. William Petty, en berömd ekonom under sextonhundratalet, förklarade i ord vad mellanhanden omsatte i handling: 'Tyg måste bli billigare, om en person kardar ullen, en annan spinner, en annan väver, en annan bereder och ännu en annan pressar och packar, än om alla dessa sysslor sköts av en och samma person.' När man sysselsätter ett stort antal människor för att framställa en vara, kan man fördela arbetet mellan dem. Varje arbetare har sin särskilda uppgift. Han utför den uppgiften gång på gång, och följderna blir att han utbildas till expert på den. Detta sparar tid och sätter fart på produktionen.' Ytterligare förändringar måste göras för att man skulle kunna möta den expanderande marknadens behov. Det var vad de företagsamma mellanhänderna tänkte.

Men skråmedlemmarna tänkte annorlunda tankar. Man minns hur måna skråna var om monopolet att tillverka och handla med sin särskilda vara. Så vaksamma var de beträffande sina 'rättigheter' att det till och med berättas om Glasgows Mekanikerförening att den försökte förbjuda James Watt att fortsätta sitt arbete på modellen av en ångmaskin – därför att han inte var medlem av skrået. Det är helt tydligt att skråmedlemmar som länge hade vant sig vid att tro att framställningen av en produkt var deras uteslutande privilegium skulle knorra högt och länge när mellanhänderna dristade sig att ändra på den gamla beprövade metoden att framställa varorna. Det var traditionen som styrde skråna. De gamla metoderna, den gamla marknaden, det gamla monopolet, i korthet 'Affärer som Vanligt' – det var vad som passade de gamla skråmedlemmarna. Men det passade inte den företagsamme mellanhanden. Han hade ingen tid för traditioner. Han ville ändra de gamla metoderna, sälja på den nya

marknaden och slåss mot det gamla skråmonopolet. Skråorganisationen var med sina oräkneliga regler och bestämmelser otidsenlig och gammalmodig och stod i vägen för fortsatt utveckling av industrin. Den måste kastas över ända.

Det skedde inte på en gång och det gick inte alltför öppet till. (Skråna avskaffades inte lagligen i Frankrike förrän vid revolutionen; i England var det inte förrän i början av artonhundratalet som skråna förlorade sina sista privilegier, och i Sverige kom det slutgiltiga skråförbudet så sent som 1864.) Mellanhänderna arbetade ofta inom skråsystemets ram. Det verkade som om de godtog systemet, men i själva verket underminerade de det. Ibland blev de rika mästarna inom ett skrå arbetsgivare åt andra mästare inom sina egna skrå; ibland hände det att ett skrå inom ett hantverk undan för undan övertog handelsfunktionen och 'utportionerade' arbete till andra skrå inom samma hantverk. Sedan länge hade den gamla jämlikheten mellan mästarna försvunnit, den som hade varit grundläggande för skråsystemet.

Överallt där det var nödvändigt kringgick mellanhanden de hindersamma skråförskriftena genom att flytta sin industri utanför skråets område, ut ur städerna till de kringliggande socknarna, där man kunde utföra arbetet med de metoder som passade en utan att man behövde bekymra sig om skråbestämmelser, om löner, antal lärlingar o.s.v. Sålunda flyttade Ambrose Crowley, som var järnhandlare i Greenwich i England, till Durham och organiserade produktion i stor skala av smidesvaror med hjälp av förlagssystemet. 'I vad som tidigare varit en liten by byggde Crowley upp en blomstrande industristad på 1500 invånare, och företog sig att organisera framställningen av spikar, lås, bultar, mejslar, spadar och andra verktyg av stål. Husen ägdes av allt att döma av Crowley, och materialet och verktygen utlånades av honom till arbetarna, efter det de hade deponerat "pant för en stor summa pengar". Denna pant förde med sig rättighet att inneha en verkstad i egenskap av hantverksmästare som arbetade tillsammans med sin egen familj och som i sin tur anställde en eller ett par gesäller och en lärling. Arbetsplatsen var hantverkarens verkstad, och han betalades styckevis för det arbete som utförts ... Ambrose Crowley dubbades 1706 till riddare och blev som Sir Ambrose Crowley senare parlamentsmedlem från Andover, och vid den tidpunkten ägde han en förmögenhet på 200.000 pund.'

Naturligtvis protesterade skråmedlemmarna mot denna förändring i hantverkets organisation. De kämpade för att få behålla sina gamla monopol. Men skrånas storhetstid var förbi. De befann sig på defensiven. Marknadens expansion hade gjort deras system antikverat, oförmöget att möta den ökande efterfrågan på varor. 'I ett besvär daterat 4 februari 1646, görs invändningar mot tillväxten av bandframställningen på landsbygden ... "Förläggarna" förklarade därpå, att situationen fullständigt hade förändrats sedan 1612. Handeln hade ökat en hel del ... antalet skråmedlemmar var för litet för att förse ens en "förläggare" med tillräcklig mängd varor för hela året.'

Inom klädesförsäljningen var mellanhänderna speciellt angelägna om att öka produktionen ty under lång tid var tyger Europas främsta exportartikel till Orienten. Fler och fler arbetare behövdes för att möta den ökade efterfrågan, och därför levererade mellanhänderna sina råvaror inte bara till de skråmedlemmar i städerna som var villiga att arbeta med dem, utan också till män, kvinnor och barn i byarna.

De bönder som blivit lidande på inhägnadssystemet fick genom denna spridning av hantverket en möjlighet att lägga några få shilling till sin minskade inkomst. Många som annars skulle ha tvingats lämna sin by kunde fortsätta leva där eftersom köpmannen gav dem arbete att utföra. Daniel Defoe, författaren till Robinson Crusoe, skrev år 1724 ännu en berömd bok som hette En resa genom Storbritannien. Han beskriver en del av dessa byar i verksamhet med den uppgift som mellanhänderna hade förelagt dem. 'Mellan Fabrikörernas hus ligger också spridda

ett oändligt Antal Stugor eller små Boningar för de anställda arbetarna, vilkas Kvinnor och Barn alltid är sysselsatta med att karda, spinna o.s.v., så att ingen hand är sysslolös och alla kunna tjäna sitt levebröd från den yngste till den äldste; knappast någon över fyra år är överksam. Detta är också skälet till att vi såg så få personer utomhus; men om vi knackade på dörren till någon av manufakturmästarna, såg vi genast ett hus fyllt med glada sällar, en del vid färgarkaret, andra i färd med att bereda tyget, vissa vid vävstolen ... alla stadda i hårt arbete, och fullt sysselsatta med manufakturen och alla syntes ha tillräckligt att göra ...'

Och på samma sätt som Crowley, smidesjärnsfabrikören, blev rik eftersom han lyckades förse den expanderande marknaden med de varor den krävde, blev också mellanhänderna inom tyghanteringen rika. Defoe upplyser vidare sina läsare:

'Man sade mig i *Bradford*, att det inte var något ovanligt att finna Klädeshandlare i det området, som var goda för från tiotusen till upp till fyrtiotusen pund per person, och många av de stora Familjerna ... ha ursprungligen kommit sig upp från denna i sanning ädla Manufaktur ... Men för att återgå till Newbery, den berömde *Jack Newbery*, som var en så stor Klädeshandlare att Kung James när han mötte Vagnar lastade med Kläder på väg till London och frågade vem de tillhörde, av alla fick svaret, att de tillhörde *Jack Newbery*, och därvid genmälde, om historien nu är sann, att denne *Jack Newbery* var rikare än han.'

Denne berömde Jack of Newbery var en viktig gestalt eftersom han till skillnad från de flesta andra mellanhänder som försåg hantverkarna med råvaror som skulle bearbetas i deras hem, byggde en fabrikslokal med över tvåhundra vävstolar vid vilka omkring sexhundra män, kvinnor och barn arbetade. Detta var i början av femtonhundratalet. Det var föregångaren till fabriksystemet tre århundraden senare.

Newbery och mellanhänderna som försåg hantverkarna med material, som skulle kardas, spinnas och vävas deras hem, var kapitalister. De ägde tyget; de saluförde det; de behöll förtjänsten. Hantverksmästaren och gesällerna under dem var löntagare. De arbetade i sina egna hem; de förfogade över sin tid. De ägde sina verktyg (fast inte alltid). Men de var inte längre oberoende; de ägde inte längre materialet – detta försågs de med av mellanhänderna, företagarna (det fanns undantag också härvidlag – det fanns en del som framställde sitt eget råmaterial). De var numera bara ackordsarbetare som framställde varor, och de drev inte längre handel direkt med konsumenten; deras funktion inom handeln hade övertagits av kapitalistiska företagare och de hade blivit manufaktörer i ordets egentliga bemärkelse (*manu*: för hand, *factura*: av *facere*, göra – alltså göra för hand).

Inom skråväsendet som hade vuxit upp samtidigt med städerna, spelade kapitalet bara en liten roll; inom förläggarsystemet som uppstod samtidigt med att näringslivet utvecklades i nationell skala, spelade kapitalet en betydande roll. Det behövdes mycket pengar för att skaffa råvaror åt många arbetare; det behövdes mycket pengar för att organisera distributionen av dessa råvaror och för försäljningen av de färdiga varorna. Det var mannen som hade pengar, kapitalisten, som blev den ledande bakom systemet.

Ökad efterfrågan innebar att man på kapitalistisk grundval omorganiserade den tunga industri som behövde en dyrbar utrustning. Ett bra exempel på den saken var kolbrytningen i femtonhundratalets England. Ytförekomsterna av kol hade uttömts, och det var nödvändigt att gå på djupet. Detta innebar att man måste investera stora summor pengar. Det betydde att kapitalisten gjorde sitt inträde på scenen.

På samma sätt var det med brytningen av metaller. Man behövde stora summor pengar för att möta behovet av järn, mässing, koppar o.s.v. inom industrin lika väl som för att förse de krigande arméerna. Så stort var behovet av kapital inom metallnäringsen att grupper av

kapitalister bildade aktiebolag för att få ihop de summor som behövdes. Detta hade man tidigare gjort för handelsföretag – nu började man med det inom manufakturen.

Med upptäckten av dittills okända länder var det naturligt att helt nya näringsgrenar som sockerframställning, tobaksindustri o.s.v. uppkom. Regeringarna gav monopolprivilegier åt de personer som riskerade pengar på dessa nya företag. De nya industrierna organiserades från första stund på kapitalistisk grundval.

Från femtonhundratalet till sjuttonhundratalet visar de oberoende hantverkarna från medeltiden tecken till att försvinna, och i deras ställe kommer en löntagarklass som blir allt mer beroende av kapitalisten-köpmannen-mellanhanden-företagaren.

Det är kanske på sin plats med en översikt av de på varandra följande stadierna i industrins utveckling:

I. Hushålls- eller familjesystemet: medlemmarna av ett hushåll producerade varor för eget bruk, inte för att sälja dem. Arbete utfördes inte för att förse en marknad. Tidig medeltid.

II. Skråsystemet: produktionen utfördes av oberoende mästare, som i sin tjänst hade två eller tre män och som producerade för en liten stabil marknad. Arbetarna ägde både de råvaror de bearbetade och de verktyg de arbetade med. De sålde inte sin arbetskraft utan produkten av sitt arbete. Hela medeltiden.

III. Förlagssystemet: produktionen utfördes i hemmen för en växande marknad, av hantverksmästare och deras medhjälpare precis som under skråsystemet, men med följande viktiga skillnad – mästarna var inte längre oberoende; 4 ägde fortfarande sina verktyg men för att få råvaror måste de lita på en entreprenör, en företagare som kommit mellan dem och kunden; de var nu helt enkelt i löntagare som arbetade på ackord. Femtonhundratalet fram till sjuttonhundratalet.

IV. Fabrikssystemet: produktion för en allt större och mera fluktuerande marknad. Produktionen utfördes utanför hemmet, i arbetsgivarens hus och under noggrann översyn. Arbetarna har totalt förlorat sitt oberoende; de äger varken råvaran som de gjorde under skråsystemet eller sina verktyg som de gjorde under förlagssystemet. Yrkesskickligheten är inte längre så viktig som tidigare eftersom man alltmer använder maskiner. Kapitalet viktigare än någonsin förut. Artonhundratalet till den dag som i dag är.

Ett varningsord

Stopp

Se Upp

och

Hör på:

Schemat ovan är avsett som vägledning, inte som evangelium. Det är farligt att acceptera det som hela sanningen. Om man accepterar det med reservationer kan det vara till stor hjälp. Om man accepterar det helt och hållet kan man komma in på många felaktiga spår.

Det är till exempel fel att tro, som schemat verkar antyda, att all industri gick genom fyra successiva stadier. Det gällde bara en del av industrin, inte på något vis hela industrin. Det uppstod nya industrier som började i tredje stadiet. Det fanns andra som hel och hållet hoppade över flera stadier.

Tidsavsnitten som antyds är bara skisserade. Det förhöll sig genomgående så, att när ett stadium dominerade överallt, såg man redan tecken på dess förfall, och nästa stadium sköt redan skott. Sålunda hade det redan på tolvhundratalet, när skråna stod i sitt flor, dykt upp

exempel på förlagssystemet i norra Italien. På samma sätt fanns det exempel på fabrikssystemet nästan i samma stil som det vi känner till i våra dagar, under den period som schemat kallar förläggarsystemet. Kom ihåg Jack of Newbery under femtonhundratalet.

Det motsatta gäller också. Att ett stadium inom den industriella utvecklingen dominerar betyder inte att föregående stadium helt och hållet försvinner. Skråsystemet fortfor att existera långt efter det schemat antyder att förlagssystemet hade gjort sitt inträde i historien. Det kanske bästa beviset på att ett stadium fortsätter parallellt med följande stadium finns i följande citat om 'hemarbete' – d.v.s. förlagssystemet:

'Översikt av hemarbete inom metallindustrin'.

'De färdiga varorna innefattar hyskor, knäppen och spännen, säkerhetsnålar, hårnålar och knappar. Sätta på snören eller ståltråd på lappar är ett annat handgrepp som utförts av en del av de hemarbetare som studerats ...

Fördelning av hemarbetare efter
genomsnittlig timförtjänst

Mellan 1	och 2 cent	Antal familjer
2	3	5
4	5	9
5	6	9
6	7	14
7	8	8
8	9	5
11	12	15
12	13	5
13	14	2
14	15	5
15	mer	3
		7
		Sammanlagt 129

'...genomsnittsfamiljen arbetar följaktligen sammanlagt trettiofem arbetstimmar i veckan, och får för detta arbete i dollar sjuttiofem cent...

Överfyllda, ohälsosamma och förfallna hus, utnötta kläder och ständigt återkommande klagomål över matens otillräcklighet, både i kvantitet och kvalitet, var typiska för de hem som undersöktes.

Barn under sexton år arbetade i 96 av de 129 familjer som studerades ... Hälften av dessa barn var under tolv år gamla. Trettiofem av dem var åtta år eller därunder, tolv var mindre än fem år gamla ...

Fördelning av barnen efter ålder:	Antal barn sysselsatta inom hanteringen
Ålder	
2-3 år	2
3-4	2
4-5	8

5-6	2
6-7	7
7-8	13
8-9	15
9-10	19
10-11	23
II-12	21
12-13	40
13-14	26
14-15	29
15-16	35
Ålder obekant	4

Sammanlagt 246

Är det chockerande med två- och treåringar i arbete? Men det är ju en rapport om förlagssystemet på femtonhundralet eller sjuttonhundralet.

Nej! Tid och plats för de förhållanden som beskrivs i citatet är: Augusti 1934 i Connecticut, USA.

11. 'Guld, storhet och ära'

Vad gör ett land rikt? Har ni några förslag? Gör för skojs skull en lista på era idéer och se hur de utfaller i jämförelse med de förslag som kloka män under sjutton- och artonhundralet kom med. De var mycket intresserade av ämnet eftersom detta att tänka med en nationalstat som utgångspunkt, laborera i tankarna med ett helt land i stället för bara en stad, ställde dem inför nya problem. De måste nu bedöma inte vad som var bäst för staden Southampton eller staden Lyon eller staden Amsterdam utan snarare vad som var bäst för landet England eller landet Frankrike eller landet Holland. De intresserade sig för hur man på nationen skulle kunna tillämpa de principer som hade gjort städerna rika och betydelsefulla. Allt de skrev och alla lagar de stiftade utgick från iden om landet i dess helhet. Regeringarna stiftade lagar som de trodde skulle ge makt och rikedom åt hela nationen; för att uppnå det målet iakttog de varje fas i det dagliga livet och förändrade och omformade och reglerade med avsikt alla sina undersåtars aktiviteter. De teorier som uttrycktes och de lagar som stiftades har av historikerna kallats 'merkantilsystemet'. Men det var i själva verket inte något system alls. Merkantilismen var inte något system ide bemärkelse vi använder ordet, utan snarare en rad förhärskande ekonomiska teorier som praktiserades av staten för att uppnå malm och rikedom,. Statsmännen var intresserade av detta problem inte därför att de gillade att sitta och grubbla på olika saker, utan därför att deras regeringar alltid var utan pengar och ständigt behövde mycket pengar. Vad som gör ett land rikt, var alltså inte någon fåfäng fråga. Den var verklig. Och man måste besvara den.

Spanien var under femtonhundralet det kanske rikaste och mäktigaste landet i världen. När de kloka männen i andra länder frågade sig vad skälet var till detta, trodde de att de funnit

svaret i de skatter som välldes in i Spanien från dess kolonier. Guld och silver. Ju mer det fanns av de varorna i ett land, desto rikare blev landet - det verkade gälla nationer lika mycket som det gällde individer. Vad var det som fick industrin och handeln att öka takten, hjulen att rulla allt snabbare? Guld och silver. Vad var det som gjorde det möjligt för en monark att leja en här som slogs mot hans lands fiender? Guld och silver. Varmed köpte man det stabila virke som gick till framställningen av fartyg, och varmed köpte man det korn som gick till hungriga gap eller det ylletyg som folket skylde sig med? Guld och silver. Vad var det som gjorde ett land så starkt att det kunde erövra fiendeland – vad utgjorde muskelstyrkan i krig? Guld och silver. Innehavet av guld och silver, antalet guldtackor inom landet var alltså en mätare av dess rikedom och makt.

De flesta författare malde på den tiden på samma ide, nämligen att 'ett rikt land, på samma sätt som en rik människa, måste vara ett land som har gränslöst med pengar; och att ha mycket guld och silver i ett land, anses vara det lättaste sättet att göra det rikt'.

Så sent som 1757 skrev Joseph Harris i *Essä Rörande Pengar och Mynt*: 'Guld och silver är av många skäl de för lagring lämpligaste metaller som hittills upptäckts: de är varaktiga; kan utan någon skada förvandlas till annan form; är av stort värde i förhållande till sin volym; och eftersom de är internationell valuta är de det enklaste, lättast tillgängliga bytesmedlet, och det som snabbast och säkrast får alla sorters tjänster utförda.'

Om regeringarna trodde på denna teori att ett land blir allt rikare ju mer guld och silver det har, då var det uppenbart vilket deras nästa steg skulle bli. Först utfärda lagar som förbjöd folk att utföra dessa metaller ur rikets. Det var precis vad den ena regeringen efter den andra gjorde, och 'Lagar mot Utförelse av Guld och Silver' blev en vanlig företeelse. Här är en från England: 'Det har av parlamentet ... utfärdats en förordning att ingen person skall utföra eller föranstalta att ur detta kungarike eller ur Wales utföres några av detta kungarikes mynt eller andra kungarikens, länders eller läns mynt lika litet som utsirade eller icke utsirade smycken av guld eller silver, försåvitt det ej sker med Konungens tillstånd.'

Nyhetsrapporterna från Fuggers agenter till deras centralbank kan jämföras med Associated Press och TT av i dag. På varje viktig ort fanns korrespondenter utstationerade som skickade in rapporter om viktiga händelser så snart de fick nys om dem. Här är några glimtar ur Fuggers nyhetsrapporter:

'Venedig, 13 december 1596. Kungen av Spanien har bestämt att intet guld eller silver må exporteras ur kungariket eller användas för utrikes handel.'

'Rom, 29 januari 1600. Påvens skattmästare ... har gjort en omvärdering av alla inrikes och utländska silvermynt och har gjort vederligt att ingen i framtiden må ta med sig härifrån mer än fem kronor.'

Sådana åtgärder kunde kanske hålla kvar inom ett land det guld och silver det redan ägde. Och länder som hade gruvor inom sina egna gränser eller länder som Spanien, som tursamt nog hade egna kolonier vilka var rika på guld och silver, kunde ständigt öka sitt metallförråd. Men hur gick det för de länder som inte hade någondera möjligheten? Hur kunde de bli rika – om det nu var så, som många merkantilister antog, att pengar innebar rikedom?

För dessa länder erbjöd merkantilisterna en lycklig lösning. En gynnsam handelsbalans' var deras utväg. Vad innebar en gynnsam handelsbalans?

I *Åtgärder för att göra kungariket England framgångsrikt och välmående*, skrivna 1549, finner vi svaret: 9e enda sättet att från andra riken skaffa mycket guld till kungens myntverk är att se till att en stor myckenhet av våra varor årligen skeppas över haven och att en mindre

kvantitet utländska varor skeppas tillbaka hit ... Om sådana åtgärder vidtagas, vilket jag försäkrar Eders nåd varken är omöjligt eller otroligt, varmed man årligen över haven kunde skeppa varor till ett värde av elva hundra tusen pund och i gengäld få alla slags varor till ett värde av bara sex hundra tusen pund: följer det då inte nödvändigtvis att vi därefter måste få i utbyte för de övriga femhundra tusen punden antingen guld eller engelskt mynt?’

Länder kunde öka sitt förråd av guld, menade merkantilisterna, genom att ge sig in på utrikeshandel – och alltid se noga till att man sålde mera till andra länder än man köpte från dem. Skillnaden i värde mellan export och import måste betalas i ädel metall.

Engelska Ostindiska kompaniet hade en passus i sin stadga som gav det rätt att exportera guldtackor. När många pamflettister under sextonhundratalet angrep detta bolag därför att de utförde pengar ur England, försvarade Thomas Mun, en av bolagets direktörer, sitt bolag i en berömd bok som hette *Englands vinster av Utrikeshandeln*. Titeln på hans bok ger en antydning om hur han försvarade sig. Mun förklarade, att medan Ostindiska kompaniet faktiskt skickade guld och silver till Orienten för att köpa varor där, exporterades dessa varor från England till andra länder eller förädlades i England varpå de i sin förädlade form såldes till andra länder. I båda fallen kom mer pengar tillbaka till England, vilket rättfärdigade den tidigare utförseln av de dyrbara metallerna. Mun förklarade att det viktigaste sättet att öka statens rikedomar var att sälja till utlandet mer än man köpte, för att behålla en gynnsam handelsbalans. ‘Det vanliga sättet att öka våra rikedomar är därför genom Utrikeshandeln, varvid vi ständigt måste iaktta följande regel: att årligen sälja mer till utlänningar än vi förbrukar av deras varor ... eftersom den del av vår handel som inte återgår till oss i varor nödvändigtvis måste återgå i form av vinst ... Vilken kurs vi än slår in på för att skaffa pengar till Kungariket är det bara vad vi vinner genom vår handelsbalans som kommer att återstå.’

Kneppet var alltså att exportera värdefulla varor, importera bara vad man behövde och få överskottet i reda pengar. Detta förde med sig att man på allt sätt uppmuntrade industrin, eftersom industriprodukterna var så mycket mer värdefulla än jordbruksprodukterna och alltså inbringade mera på den utländska marknaden. Och lika viktigt var att man behövde köpa mindre från utlänningar om man hade industri i sitt eget land och därmed själv kunde förfärdiga de varor ens folk behövde. Detta var ett steg i riktning mot den gynnsamma handelsbalansen samtidigt som man gjorde sitt land ekonomiskt oberoende av andra länder.

Det ena landet efter det andra ägnade sig alltså åt det viktiga problemet hur man skulle bäst kunna få sina gamla näringar att blomstra och hur man skulle sätta fart på nya. I Maximilian I:s Bayern utnämndes 1616 en särskild hjärntrust för att beakta frågan: ‘Härmed beslutas, att särskilda personer må utnämnas, vilka på bestämda dagar varje vecka skola träffa samman och idogt diskutera och bedöma ... hurusom fler hanteringar och hantverk skola utövas i landet och hur de på ett nyttigt sätt kunna vidareutvecklas.’

Vad hittade dessa hjärntruster och deras motsvarigheter i andra länder på för sätt att bygga upp sin industri?

Det fanns till exempel de subsidier som regeringarna gav för fabriksvaror som exporterades. Om man var knivfabrikör och fick ett peng av staten för varje dussin knivar man exporterade var det troligt att man försökte framställa fler och fler knivar. Hattmakarna, yllefabrikörerna, ammunitions- och linneframställarna resonerade på ungefär samma sätt. Statliga subsidier för produktionen var avsedda att stimulera manufakturerna.

En annan metod var skyddstullarna. Skyddstullar för att uppmuntra industrin ‘i dess linda’ var en metod som var lika gammal som merkantilismen själv, förmodligen ännu äldre. Här är en begäran om hjälp till en nyfödd industri, som skrevs i England långt innan sentida protek-

tionister var födda: 'Jag har nu, vågar jag hoppas, Ers Höghet, visat att linnemanufacturen ... bara är i sin linda i England och Irland och att det därför är omöjligt för oss att sälja så billigt ... som de som länge haft denna manufaktur etablerad i sina länder, och av detta Skäl, kan vi inte lova någon stor och snabb frammarsch i denna Manufaktur utan uppmuntran från det Allmänna.'

Den uppmuntran från det allmänna som denne fabrikör ville ha kom i form av skydd mot utländsk konkurrens, genom höga tullar på importerade manufakturvaror. I vissa fall utfärdade regeringarna till och med generellt förbud mot import av vissa varor.

Det var inte bara genom skyddstullar och subsidier som man främjade industrin. Man uppmuntrade också skickliga utländska yrkesmän att införa nya näringar eller nya metoder genom att helt enkelt slå sig ned i riket, och man uppmuntrade dem med alla medel. Utländska hantverkare lockades av frestande privilegier som exempelvis skattefrihet, fri bostad, monopol under ett antal år på framställningen av en vara, eller lån av kapital som de kunde använda för att skaffa sig sin nödvändiga utrustning. När de inte kunde förmås att komma av egen fri vilja, gick regeringarna ibland så långt att de formligen kidnappade dem. Colbert, som hade så många kabinettsposter i sextonhundralets Frankrike, var speciellt angelägen att få utländska hantverkare att bygga och verka i Frankrike. Han placerade ut agenter i andra länder, som hade till sin uteslutande uppgift att skaffa arbetskraft – med alla till buds stående metoder. Den 28 juni 1669 skrev han till Monsieur Chassan, den franske ministern i Dresden: 'Fortsätt att hjälpa honom (rekryteringsagenten) på allt sätt ni kan för att ge honom framgång i uppdraget, och var förvissad om att den goda behandling som de järnarbetare röner vilka han redan bragt till Frankrike skall göra det möjligt för honom att rekrytera andra för våra fabrikörers räkning.'

Strikta försiktighetsmått vidtogs för att hindra dessa människor från att återvända hem. I lika stor utsträckning vidtog man sina mått och steg för att hindra det egna landets hantverkare från att resa till andra länder och ge bort eller sälja sina yrkeshemligheter. (Men på ett dramatiskt sätt motarbetades samtidigt dessa strävanden när man deporterade människor av religiösa skäl. Den religiösa intoleransen drabbade hela grupper av människor som var flitiga, skickliga och kompetenta hantverkare. Å ena sidan gjorde Frankrike allt för att till Frankrike skaffa utbildade arbetare, å den andra gjorde man under sextonhundralet sig av med många av sina bästa hantverkare och arbetare genom att kasta ut hugenotterna.)

Ett intressant bevis för att regeringarna verkligen lade sig vinn om sina utländska hantverkares välfärd ser vi i ett brev från drottning Elisabet skrivet 1566 till domarna i Cumberland och Westmoreland. I en tid då det var vanligt att brännmärka, hugga av öron, ben eller armar på folk och att hänga dem för mycket små förseelser, i en tid då livet var en tämligen billig vara, är det anmärkningsvärt hur bekymrad drottningen blir över mordet på en enstaka tysk: 'Eftersom vissa Alemanner som fått vårt privilegiebrev med vårt Engelska Sigill och som med sitt storslagna arbete, stor skicklighet och stora penningutlägg på senare tid ur bergen och klipporna i våra grevskap Westmoreland och Cumberland utvunnit en stor myckenhet Mineralier, och varit i den fulla avsikten att fortsätta med Detsamma, på senare tid hå antastats på ett sätt som går stick i stäv med Våra Lagar av en stor myckenhet löst folk i dessa våra grevskap, varpå har följt dråp och mord uppå en av nämnda Alemanner, vilket lätteligen kan avskräcka deras landsmän från att kvarstanna i Riket, uppmanar ... och befaller Vi ... eder att arresteras och i förvar hålla upphovsmännen till nämnda tumult och mord ... Men ävenledes att vaksamt och noga se till, att nämnda Alemanner hädanefter alltid må behandlas vänsällt och fridsamt och må ni icke svika Oss härvidlag, ty underlåtelse att handla i enlighet med Vår vädjan sker på er egen risk.'

På samma sätt som man skyddade utlänningarna, vilkas yrkesskicklighet skulle komma industrin tillgodo, gav staten också uppfinnarna hjälp. När Jehan de Bras de Fer i Frankrike år 1611 uppfann ett nytt slags kvarn, gav regeringen honom ett monopol på tjugo år, i stil med våra dagars patent:

‘Vi ha tillåtit att ... han och hans kompanjoner ... bygga och konstruera kvarnar i enlighet med denna hans uppfinning ... i alla städer och byar inom vårt kungarike ... Vi förbjuder alla, av vilken ställning de vara månde, att bygga kvarnar i enlighet med nämnda uppfinning ... utan uttrycklig tillåtelse från denne man, vid vite av böter på 10.000 livres och konfiskering av nämnda kvarnar.’

Det var inte bara uppfinnarna som fick monopolprivilegier. I vissa länder gav man också belöningar till dem som ägnade sin tankeverksamhet åt att bygga upp sitt lands industri med nya och bättre metoder. I Frankrike etablerade Colbert statliga institut för den tekniska utbildningen, och dessutom fabriker som drevs av staten själv. I Bayern sysselsatte vid slutet av sextonhundratalet de statliga klädesfabrikerna 2000 personer. Dessa statliga fabriker var avsedda att fungera som modeller, som inspiration och som experimentverkstäder. Det var inom dessa företag i stor skala, undantagna alla slags skrårestriktioner, som man fritt kunde experimentera och göra tekniska framsteg och detta var något som ofta tedde sig svårt för enstaka företagsamma hantverkare.

Men fastän det var svårt var det inte omöjligt. Staten var alltid villig att uppmuntra industrin genom direkta subsidier. De franska textilindustrierna mottog, medan Colbert satt vid rodret, åtta miljoner livres i subsidier av ett eller annat slag. Till några personer, som tänkte etablera en fabrik för att framställa siden och guld- och silvertyg i sextonhundratalets Frankrike, gav regeringen många värdefulla privilegier likaväl som direkt hjälp i kontanter: ‘Ett av de viktigaste sätten att uppnå detta mål (våra undersåtars allmänna välfärd) är att upprätta manufakturer, både på grund av de förhoppningar de inger att detta kungarike skall bli rikare och bättre, så att vi inte längre behöva gå till våra grannar och tigga ... och söka i främmande land vad vi icke besitta själva, och dessutom därför att det är ett enkelt och bra sätt att befria kungadömet från laster som framkallas av sysslösheten, och det enda sätt varpå vi icke längre skola behöva exportera ur kungariket guld och silver som gör våra grannar rikare ..

Därefter uppräknas namnen på privilegieinnehavarna, och det förklaras att ‘dessa personer skola åtnjuta privilegiet under tolv år ... under vilken tid ingen annan må i ... Paris etablera sidenfabriker ... försåvitt det ej sker med dessa mäns tillåtelse och samtycke ... och för att bistå dem i de stora utgifter som äro nödvändiga för detta etablisseman, giva vi till nämnda entreprenörer ... en summa stor 180.000 livres, vilken kommer att till dem utgivas ... utan dröjsmål, och som de skola behålla under tolv år utan att därpå betala ränta, och som de, vid utgången av denna tid, skola återbetala till oss endast 150.000 livres av, och de 30.000 som återstå, skola vi skänka dem som erkänsla för de utomordentliga utgifter vilka vi inse bli nödvändiga och de skulder de måste ådraga sig för att etablera nämnda företag.’

Denna kungörelse visar också ännu en fördel som merkantilisterna betonade i sin argumentering för att bygga upp industrin. De påpekade ständigt att industrins tillväxt inte bara innebar en tillväxt av exporten, vilket i sin tur hjälpte fram en gynnsam handelsbalans, utan också åstadkom en ökning av arbetstillfällena. Mr T. Manley förklarade år 1677 att ‘ett pund ull som Manufaktureras och Exporteras är av större nytta för oss, därigenom att vårt folk därigenom får arbete, än tio pund exporterad råull som betalas dubbelt upp mot dagens notering.’ I en tid då tiggare och arbetslösa skapade oro, samtidigt som de kostade stora summor pengar i fattigvård, vägde ett sådant argument mycket tungt. För monarken som bekymrade sig om sitt folks väl, och för de merkantilistiska filosoferna som framför allt var

intresserade att skaffa nationen makt och rikedom, framstod det som en nödvändig sak att hålla sina landsmän – kanonmaten – i god kondition. Därför uppmuntrade man industri som skapade arbetstillfällen åt arbetarna. Och man ägnade också spannmålsproduktionen stor uppmärksamhet för att skaffa tillräckligt med mat åt folket – så att de kunde stå rycken när kriget kom. Eftersom det stod klart för alla att en ordentlig livsmedelsförsörjning var av avgörande betydelse i krigstid, gav man i England subsidier för att stimulera spannmålsproduktionen. En nation som var självförsörjande i fråga om mat i krigstid och som utgjordes av starka, välfödda kämpar – det målet syftade man att uppnå genom de olika spannmålslagar som stiftades i Europas länder under denna tid.

Krigsmän. Krigstid. Under denna epok bekymrade man sig naturligtvis också om antalet och kvaliteten på sina fartyg. Både för att försvara hemlandet och för att anfälla fiendelandet behövde man ju fartyg. Merkantilisterna ville uppmuntra industrin som ett livsviktigt steg, för att få en gynnsam handelsbalans. På samma sätt såg de också uppbyggandet av en handelsflotta som en väsentlig sak. I samma utsträckning som regeringarna intresserade sig för utrikeshandel lade de vikt vid att ha ordentliga möjligheter att skeppa sina industriprodukter till andra länder. De uppmuntrade därför skeppsfarten med samma glöd som de tidigare, uppmuntrat industrin. Och de metoder man använde var i viss mån desamma. Skeppbyggaren fick regeringssubsidier; de produkter som behövdes i skeppsindustrin, tjära, beck, virke, släpptes in tullfritt; människor tvingades in i flottan – i Frankrike fick domarna uppmaningen att så ofta de kunde döma brottslingar till galärerna, i England främjades fisket, därför att det var en god skola för sjömän; folk uppmuntrades att äta mer fisk, och utan tvivel sattes den tidens propagandaapparat i arbete för att försöka övertyga folk om att fisk innehöll en del ämnen som inte bara var bra för hälsan utan också absolut nödvändiga för att man skulle nå en hög ålder.

Efter Spaniens nedgång i slutet av femtonhundratalet uppsteg det lilla landet Holland som sin tids främsta sjömakt. Holland var litet, men det var rikt och mäktigt, och ett av de främsta skälen härför var dess koncentration på sjöfarten. Hollands invånare tvingades genom sin geografiska belägenhet i likhet med Venedigs att lära sig allting om båtar; Nordsjön med, sin rikedom på fisk lockade ständigt holländarna; i strömmen av produkter från norr mot Medelhavet och vice versa befann sig Holland nästan exakt i centrum – och naturligtvis utnyttjade de företagsamma holländarna denna chans. De begav sig ut på sjön och blev fraktfarare i en värld på tillväxt. Holländska båtar skyndade åt alla håll – och fraktade allas varor överallt.

Men England och Frankrike var inte glada över att se engelska eller franska varor fraktas bort på holländska kölar. Deras planering för självförsörjning gick bland annat ut på att bygga egna flottor. De tyckte inte om att behöva betala goda pengar till holländska sjöfarare för att dessa skulle frakta deras varor. De engelska Navigationsakterna hade som ett av sina främsta syften att beröva holländarna deras kontroll av fraktfarten på haven. Den avsikten framgår fullt tydligt av en av akterna, daterad 1660, som lyder: För att öka skeppsfarten och uppmuntra denna nations segelfart ... stadfästes ... att från och med första dagen i december 1660... varor av intet slag skola utföras eller införas från eller till något av de länder, öar, plantager eller territorier som tillhöra hans Majestät... i Asien, Afrika eller Amerika, i något annat skepp eller på annan köl än sådana som verkligen tillhöra endast det engelska eller irländska folket (eller) ... byggs i och tillhör något av nämnda länder, öar, plantager eller territorier och varpå kaptenen och åtminstone tre fjärdedelar av besättningen är engelsmän.'

Det bildades en imperiemur. I praktiken sa man åt holländarna: 'Håll er borta!' Härvidlag förenades moderland och kolonier i gemensam kamp mot den utländske inkräktaren. Det var en stor fördel för kolonisterna i Amerika att de hade detta försvar mot de starkare holländska

sjöfartsintressena. Dessa paragrafer i de brittiska navigationsakterna hjälpte amerikanerna att bygga upp sin egen handelsflotta, så att yankee-båtar snart var en bekant syn i varje hamn i hela världen. De blev delaktiga i det växande brittiska imperiets sjöfartsmonopol och det bragte rikedom till amerikanska skeppsbyggare, redare och sjömän.

Men det fanns andra paragrafer i navigationsakterna som inte var så förmånliga för kolonierna. Dessa avspeglade den merkantilistiska föreställningen att kolonierna bara var ytterligare en inkomstkälla för Moderlandet.

Därför stiftade man lagar som förbjöd kolonisterna att börja någon hantering som kunde konkurrera med industrin i moderlandet. Kolonisterna var förbjudna att framställa mössor, hattar eller varor av ylle eller järn. Alla råvaror för sådana produkter fanns i Amerika; ändå förväntades det av kolonisterna att de skulle skicka dessa råvaror till England och sedan köpa tillbaka de färdiga produkterna därifrån.

Detta var Englands inställning inte bara gentemot Amerika utan mot alla sina kolonier. Irland var exempelvis en engelsk koloni. När irländarna tog sin ull och gjorde tyg av den, stiftade engelsmännen lagar som krossade Irlands ylleindustri. Kunde då irländarna exportera sin råull fritt? Nej, den fick bara säljas till England, och England utnyttjade vad man behövde, och sålde resten till andra kunder. Eftersom England på det viset kunde diktera priset, blev irländare i stora mängder utfattiga på kuppen. På det viset spelade merkantilisternas politik sin roll för den irländska befrielsekampen från brittisk dominans på samma sätt som den gjorde det för amerikanarnas kamp.

På enahanda sätt fick amerikanska produkter som exempelvis tobak, ris, indigo, master, terpentin, tjära, beck, bäverhudar, järntackor (listan utökades med tiden) bara skickas till England. Engelsmännen ville ha detta för sig själva, för sina egna fabriker. Och det de inte själva kunde förbruka exporterade de i sin tur – med vinst.

De motsättningar som uppstod mellan moderlandet och dess kolonier kan enkelt uttryckas så: Moderlandet trodde att kolonierna existerade för dess skull, medan kolonierna trodde att de existerade för sin egen skull. Sir Francis Bernard, den kunglige guvernören av Massachusetts, uttryckte klart den merkantilistiska föreställningen om förhållandet mellan moderlandet och kolonierna: 'Storbritanniens två huvudmålsättningar beträffande den amerikanska handeln måste vara (1) att tvinga sina amerikanska undersåtar att uteslutande från Storbritannien införskaffa alla de manufakturer och europeiska varor som Storbritannien kan förse dem med; (2) att reglera amerikanernas utrikeshandel så, att vinsterna därav till sist hamnar i Storbritannien eller används för att stärka dess imperium.'

Här uttrycktes utan omsvep uppfattningen att kolonierna existerade uteslutande som ett stöd för moderlandet i dess strid för nationellt välstånd och makt. Detta gällde inte bara England utan också Frankrike, Spanien och alla andra länder under merkantilismens tid. Det är viktigt att komma ihåg den saken.

Det är också viktigt att komma ihåg att 'det nationella välståndet' och 'den nationella makten' är lösliga fraser. Det som många författare föreslog som det bästa sättet att göra 'vårt land' rikt var också bästa sättet att göra dem själva eller deras sociala klass rik. Det innebär dock inte att de hycklade. Inte alls. Det var en naturlig sak för dem att identifiera sina egna intressen med hela landets intressen. Det är möjligt att sambandet mellan ekonomiska intressen och nationell politik aldrig någonsin varit så tydligt.

Man erinrar sig vilka problem kungarna hade med att få fram pengar. Så länge det inte fanns ett väl utvecklat beskattningssystem var de aldrig säkra på att få tillräckligt med pengar när de behövde dem. Skattkammaren kunde aldrig räkna med en stadig ström intäkter. Det var därför

som kungen hade överlåtit skatteindrivningen till skattmasar som betalade honom i förskott (och som sedan kramade ut varje öre de kunde få ur de stackars skattebetalarna). Det var därför som kungen hade sålt ämbeten till högstbjudande person och utdelat monopol mot stora summor. Det var också därför som han, hur mycket han än avskydde detta, hade tvingats sälja kronans jord. Det var därför som han hade tvingats vända sig till bankirer och köpmän för att få lån. Det var därför att regeringarna alltid var så hårt trängda som man lade så stor vikt vid att samla ädla metaller på hög. Och eftersom man också ansåg att det var handeln som gjorde staten rik låg det nära till hands att man betraktade statens intressen och köpmannaklassens intressen som identiska. Därför såg staten det som sin främsta uppgift att stödja och uppmuntra handeln och allting som hade med den att göra. Merkantilismen förtjänar sitt namn – merkator betyder köpman.

Merkantilisterna trodde att, vad handeln beträffade, det ena landets förlust betydde vinning för det andra landet – d.v.s. ett land kunde bara öka sin handel på ett annat lands bekostnad. De uppfattade inte handeln som något som gav ömsesidig vinst – en fördelaktig byteshandel – utan som en bestämd kvantitet som alla försökte få mest av. Författaren av den franska sjuttonhundratals-skriften *Universellt handelslexikon* uttryckte saken på följande sätt: ‘Det tycks bara finnas en begränsad handel i Europa. Antag att inom handeln med yllemanufaktur ... England exporterar för femton miljoner; om det något år skulle exportera för tjugo miljoner, måste det ske på andras bekostnad och orsaka en nedgång i deras försäljning.’

Colbert skrev till Monsieur Pomponne, den franske ministern i Haag år 1670: ‘Eftersom handeln och manufakturen inte kan minska för Hollands del utan att den går över i händerna på något annat land ... finns det ingenting så viktigt för statsnyttan som att vi samtidigt som vår handel och manufaktur öka inom kungariket, också försäkra oss om dess reella och effektiva minskning i de holländska staterna.’

Tron på ‘att det inte finns någonting så viktigt och nödvändigt för nyttan’ som att handel och industri i en rivaliserande stat gick tillbaka, kunde bara leda till en sak: Krig. Resultatet av den merkantilistiska politiken var krig. Klappjakten efter marknader, den ursinniga konkurrensen om handeln, kampen för att få fler kolonier – allt detta störtade de rivaliserande nationerna in i det ena kriget efter det andra. Vissa av dessa krig fick öppet en etikett som visade vad det rörde sig om – handelskrig. Syftet med andra krig doldes bakom vackert klingande namn, så som det inträffar till och med i våra dagar. Men vi har ärkebiskopens av Canterbury ord, år 1690, på att ‘I alla Strider och Dispyter som under senare år drabbat detta hörn av världen har jag funnit att fastän förevändningen var fin och Andlig, det yttersta syftemålet och den verkliga strävan var efter Guld och Storhet och Världslig Ära.’

Låt oss låna ärkebiskopens sista formulering. Guld, Storhet och Världslig Ära – det är tämligen exakt vad merkantilisterna syftade till.

12. Låt oss vara i fred!

År 1776 var ett upprorens år. Det var ett minnesrikt år. Amerikanerna minns att det är året för Oavhängighetsförklaringen, revolten mot Englands merkantilistiska kolonialpolitik; nationalekonomer i alla länder minns att det året publicerades Adam Smiths *Wealth of Nations*, sammanfattningen av den stigande revoltstämningen mot merkantilisternas restriktions- och regleringspolitik. Det fanns ett växande antal människor under sjuttonhundratalet som inte var överens med merkantilisterna vare sig i teori eller praktik. Köpmännen ville ha en del av de privilegierade monopolkompaniernas jättelika vinster. När de försökte få en del av kakan uteslöts de som ‘inkräktare’. Folk som hade pengar ville använda pengarna på det sätt, vid den tidpunkt och på den plats de själva önskade. De ville

dra fördel av de möjligheter som den expanderande handeln och industrin erbjöd. De kände den makt som kapitalet gav dem och de ville utöva den makten utan inskränkningar. De var trötta på regler som sa: 'Ni måste göra A men, ni får inte göra B.' De var utleda på 'Akter mot', 'Avgifter på', 'Subsidier för'. De ville ha fri handel.

De olika nationalstaterna ville stödja industrin. Det var gott och väl. Men det verkade som om de inte kunde hjälpa en klass människor utan att skada en annan klass. Och den klass som kom i kläm protesterade. I sjuttonhundratalets Preussen tilläts inte ullproducenterna att exportera sin ull. Man ville stimulera den inhemska textilindustrin genom att tillförsäkra fabriköerna tillräckligt med råmaterial – till billigt pris. Fabriköerna var förtjusta över förbudet mot ullexport. Men ullproducenterna protesterade mot det. 1721 skrev de en petition till kungen och bad att lagen måtte upphävas: '... efter vad de själva medge ... ha fabrikenna ett överflöd av ull i lager ... Det är också tydligt att inte ens hälften av detta års ull ... kommer att säljas. Eders Kungliga Majestäts välvilliga avsikt att se till att brist på ull icke råder för fabrikanternas del, så att industrin därmed må kunna utvidgas ... har därmed till fullo förverkligats; å andra sidan växer däremot nackdelarna för fåruppfödarna ... ty man har överallt lagrat till övermått, och de måste nu sälja sin ull till det pris som passar köparen ... Landet i dess helhet lider mycket av denna nedgång i ullpriserna (som kommer att nedgå ytterligare om förbudet mot export fortsätter) ... fåren kosta mera än de inbringa, och många får-skötare kan komma på iden att låta sina hjordar dö ut.'

Men kung Fredrik Wilhelm I höll fast vid sin restriktionspolitik. Detta är hans svar på petitionen: 'Hans Majestät Konungen av Preussen ... anser det nödvändigt att bibehålla förbudet mot export av ull ... eftersom erfarenheten visar att andra makter, och framför allt England, som inte heller tillåta export av ull vunnit mycket därpå och sett sina länder bli rika.'

Kanske kungen av Preussen hade rätt när han sa att England blev rikare. Men många engelska köpmän skulle ha grälat våldsamt med honom beträffande orsakerna därtill. Vi vet att också de tyckte illa om merkantilisternas restriktioner. De ville ha fram förändringar som kunde hjälpa dem i deras affärer. De lånade den merkantilistiska metoden att lägga fram sin sak – de argumenterade för vad som på bästa sätt skulle bringa landet i dess helhet rikedom och blomstring. Det är ett gammalt och förlåtligt misstag detta, att identifiera sina egna intressen med landets. I Underhusets protokoll för den 8 maj 1820 hittar vi köpmännens argument för frihandel: 'En petition från ... köpmännen i Londons stad presenterades; vilken förklarade, Att utrikeshandel på ett eminent vis befrämjar ett lands rikedom och blomstring genom att tillåta att det importerar varor för vilkas produktion jord, klimat, kapital och industri i andra länder är bäst lämpade, och att det i betalning därför exporterar de varor, vilka det är självt bättre rustat att framställa; att frihet från tvång är ägnat att ge det största omfång å utrikeshandeln och är den bästa ledstjärnan för kapital och industri i landet; att maximen att köpa på den billigaste marknaden och sälja på den dyraste utgör den bästa regeln för hela nationens handel; att en politik som baserar sig på dessa principer skulle göra världshandeln till ett växelspel av ömsesidiga fördelar och öka välstånd och välbefinnande bland invånarna i de skilda staterna ... att de rådande fördomarna till förmån för protektionism eller det restriktiva systemet kan spåras tillbaka till det felaktiga antagandet att varje import av Utländska varor orsakar en nedgång i vår egen produktion i samma utsträckning – så att om det resonemang på vilket ... dessa regleringar grundar sig skulle konsekvent följas, den logiska slutsatsen vore att helt och hållet avstänga oss från all Utrikes handel.'

Adam Smiths *Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* var en av de böcker som fångar allmänhetens fantasi och går som en löpeld genom det ena landet efter det andra. Till skillnad från tidigare författare, som förklarade att en stat måste följa den ena eller den andra politiken för att bli mäktig, ägnade sig Adam Smith mera åt att studera de

bakomliggande orsakerna till rikedomarnas uppkomst och fördelning. Medan många av merkantilisterna hade en sjuk mor att be för – och bad för henne genom att dölja sina avsikter bakom påståendet att landet skulle kunna öka sin makt – var Smith mer intresserad av analys än av advokatur och han angrep ämnet på ett vetenskapligt sätt. En del av hans berömda bok var ägnad den merkantilistiska teorin. Han visade vad den gick för.

Det hade funnits andra före honom som också hade visat vad merkantilismen gick för. Under merkantilismens storhetstid fanns det några filosofer som anföll dess principer. Varje merkantilistisk åtgärd stötte på kritik.

Ta till exempel tullen på och förbudet mot import av utländska varor. Så tidigt som år 1690 hade Nicholas Barbon, i *A Discourse of Trade*, skrivit: 'Förbudet mot handel är orsaken till dess Nedgång; för alla Utländska Varor inbekommes i Utbyte mot inhemska (varor): så att om man Förbjuder någon Utländsk Vara, hindrar detta framställningen och exporten av en lika stor kvantitet av den inhemska varan som man tidigare plögade framställa och utbyta för den utländska. Hantverkare och Köpmän som handlar med sådana varor förlora sitt näringsfång ...'

Eller ta som exempel det välkända argumentet om handelsbalansen. Dudley North angrep det så tidigt som 1691 i en berömd bok med titeln *Discourses upon Trade*: 'Det är inte länge sedan det var stort bråk beträffande balansen mellan export och import, alltså beträffande handelsbalansen, som man kallade den. Man föreställde sig att om vi införde mera varor än vi utförde var vi på väg mot ruinens brant ... Nu låter det kanske egendomligt att höra att hela världen vad handeln anbelangar är en nation och ett folk och att nationerna därutinnan äro såsom personer ... Att det inte kan finnas någon handel som inte är vinstbringande för Allmänheten, ty om någon handelsgren visar sig oprofitabel, då upphör människorna med den ... Att inga lagar kan bestämma priserna för handeln, vilka priser måste och komma att sättas av sig själva. Men när sådana lagar råka få verklig kraft, då är de ett hinder för handeln och därför till nackdel.'

På samma sätt angrep Joseph Tucker år 1749 merkantilisternas politik att lämna monopolkoncessioner: 'Våra monopolier, publika kompanier och korporativa stadgor äro den fria handelns fördömelse och fall ... hela nationen måste bli lidande i sin handel och hindras från att handla med mer än tre fjärdedelar av Klotet för att göra några få giriga direktörer rika. De blir rika i exakt samma utsträckning som Allmänheten blir fattig.'

Tucker gjorde också ett utfall mot den merkantilistiska kolonialpolitiken: 'Vår illa uttänkta politik och onaturliga avundsjuka, som visar sig genom att hindra handel och manufakturer på Irland, är ett annat stort hinder för att vår handel skall expandera. Om Irland blir rikt, vad är följden? England kommer också att bli rikt; och det är Frankrike som kommer att bli fattigare. Den ull, som nu smugglas från Irland till Frankrike och som där manufaktureras och skickas till marknaden för att konkurrera med våra varor, skulle då förädlas i Irland ... Inkomsterna från de irländska herrarnas egendomar skulle stiga; och därpå skulle pengarna snart leta sig till England.'

Hur var det med den merkantilistiska föreställningen att det var väsentligt att ett land hade mycket guld och silver? David Hume, som var god vän till Adam Smith, stack håll på den myten år 1742. Han påpekade att en större skattkista inte ger ett land några beständiga fördelar. Hans teori var att varje land med metallvaluta i den internationella handeln skulle få precis så mycket guld att dess priser skulle bli precis så höga att importen balanserade exporten. Hur gick det till?

Vi vet att det länge hade erkänts som ett faktum att priserna stiger och sjunker i förhållande till den kvantitet pengar som är i omlopp. Hume fortsatte från den utgångspunkten. 'Om vi betraktar ett enstaka kungarike är det tydligt att det inte är av någon betydelse huruvida landet har en större eller mindre mängd pengar, eftersom priset på varorna alltid anpassar sig i förhållande till penningmängden.'

Men hur går det nu med handeln i ett land om priserna stiger? Uppenbarligen kommer folk i andra länder att köpa mindre av dess varor, eftersom de har blivit dyrare. Det betyder att landet kommer att exportera mindre. Därför kommer dess export inte att uppväga importen. Det kommer att köpa en större mängd varor från andra länder i förhållande till de varor andra länder köper från det. Men på något vis måste skillnaden betalas. Om exporten av varor inte kompenserar importen måste landet erlägga skillnaden i reda pengar. Det betyder att det land där priserna har stigit kommer att förlora mycket guld. Men denna guldförlust kommer att minska penningmängden i omlopp, och priserna kommer därför att falla igen; därefter upptäcker de övriga länderna att de återigen kan köpa varorna billigt, och därför stiger exporten igen tills den återigen väger jämnt mot importen. Det motsatta inträffar naturligtvis också. Landet kommer då att exportera mera än det importerar, och skillnaden kommer att betalas i reda pengar. Denna ökning av guld tillgången i ett land kommer att få priserna att återigen skjuta i höjden. Det kommer att förlora det överläge i exporthandeln som det fick genom de låga priserna. Exporten kommer att gå ned, och en balans kommer till sist att återställas mellan landets export och import.

Detta är naturligtvis bara en enkel skiss av förhållandet. I praktiken fungerar det inte alls så smidigt, och det tar ganska lång tid – det fungerar bara 'på lång sikt'. Men Humes förklaring tog effektivt död på den merkantilistiska idén att det viktiga var att man hade en stor mängd ädla metaller.

Den ena efter den andra av merkantilismens teorier hade angripits av författare just vid den tidpunkt då de började omsättas i praktiken. Frihandelns talan hade framför allt förts av fysiokraterna i Frankrike.

Man kunde vänta sig att oppositionen till de merkantilistiska restriktionerna och det merkantilistiska krånglet först skulle uppstå i Frankrike, ty det var i Frankrike som statens kontroll av industrin nådde sin höjdpunkt. Industrin i Frankrike omgavs av ett nät av påbud och förbud, och en armé av inspektörer lade sig i överallt och genomdrev de besvärliga föreskrifterna i sådan utsträckning att det är svårt att förstå hur någonting över huvud taget alls blev gjort. Skrånas regler och föreskrifter var illa nog. De fortsatte att vara gällande, och om de inte gjorde det kom i deras ställe statliga föreskrifter som gick ännu mer i detalj. Dessa bestämmelser var avsedda att hjälpa och skydda industrin i Frankrike. I vissa avseenden gjorde de det. Men också när bestämmelserna var kloka irriterade de fabriköerna. Kunde exempelvis en tygfabrikör få göra vilka tyger han ville? Nej, det fick han inte. Tyget måste ha den och den kvaliteten och vara precis så och så långt. Kunde en hattfabrikör ta hänsyn till allmänhetens efterfrågan och producera hattar som gjordes av en blandning av bäver, päls och ull? Det kunde han inte. Han kunde antingen göra hattar helt av bäverskinn eller hattar helt och hållet av ull, men ingenting däremellan. Kunde en fabrikör använda ett nytt och kanske bättre verktyg vid produktionen av sina varor? Det kunde han inte. Verktyg måste ha en viss storlek och en viss form och inspektörerna kom till fabriken för att se till att de såg ut i enlighet med föreskrifterna.

Det naturliga resultatet av denna överdrift i en riktning var en rörelse som gick lika långt i andra riktningen. Alltför mycket kontroll av industrin skapade ett krav på att man inte skulle ha någon kontroll alls av industrin. En av de tidigaste förespråkarna för att man inte skulle ha

någon kontroll alls var en fransk affärsman som hette de Gournay. Om honom har Turgot, en berömd fransk finansminister, skrivit: 'Han var förvånad över att upptäcka att en medborgare varken kunde förfärdiga någonting eller sälja någonting utan att ha köpt rätten därtill genom att till stor kostnad vinna inträde i en korporation ... Inte heller hade han föreställt sig att i ett kungarike där successionsordningen bara bestämdes av sedvänjan ... regeringen skulle nedlåtit sig till att i uttryckliga lagar ha bestämt längden och bredden på varje tygstycke och antalet trådar med vilka det måste vara sammansatt och att med den lagstiftande församlingens sigill försegla fyra kvartovolymer fulla med dessa viktiga detaljer; och ävenledes att utfärda oräkneliga statuter som dikterades av monopolandan ... Han var inte mindre förvånad över att se regeringen reglera priset på varje vara och att förbjuda ett slags industri för att därigenom en annan skulle blomstra ... och se den inbilla sig att man kunde försäkra sig om ett överflöd på spannmål genom att göra odlarens villkor mera ovissa och mera olyckliga än någon annan medborgares.'

de Gournay var mer än förvånad över denna bestämmelsemani. Han ville att Frankrike skulle göra sig kvitt regleringarna. Han myntade det uttryck som sedan dess har blivit deras stridsrop som motsätter sig restriktioner av vilket slag det vara må: '*Laissez-faire*'. Det betyder, fritt översatt, 'Låt oss vara i fred'.

Laissez-faire blev stridsropet för de franska fysiokraterna, som var samtida med de Gournay. De är en viktig grupp eftersom de utgjorde den första nationalekonomiska 'skolan'. De var en grupp människor som med början 1757 regelbundet sammanträffade under Francois Quesnays ledning för att diskutera ekonomiska problem. Medlemmarna av denna skola skrev böcker och artiklar och krävde frihet från restriktioner, krävde frihandel, krävde *Laissez-faire*. När Mirabeau, en berömd fysiokrat, år 1770 tillfrågade av Karl Fredrik, härskaren av Baden, om råd att sköta kungariket, svarade han i brev: 'O, Monseigneur, bli den förste som ger era stater fördelen av en fri hamn och en fri marknad; låt de första ord man kan läsa när man sätter foten på ert territorium vara ert älskade och beundrade namn och därunder dessa ädla ord: Frihet Och Immunitet! ... Era stater kommer snabbt att bli en gynnad tillflyktsort för alla människor, handelns naturliga allfartsväg, universums mötesplats.'

Fysiokraterna kom fram till sin tro på frihandeln på en genväg. De trodde först och främst på den privata äganderättens okränkbarhet, framför allt när det gällde jordegendomen. Eftersom de trodde på rätten till egendom trodde de på frihet – rätten för en individ att förfara med sin egendom som han ville så länge han inte därmed skadade andra. Bakom fysiokraternas argumentering för frihandeln låg deras övertygelse att jordbrukaren borde tillåtas producera vad han ville och sälja det var han ville. Vid den tiden var det inte bara omöjligt att exportera vete från Frankrike utan att betala tull, men också om man forslade vete från en del av landet till en annan drabbades man av tullar. Det var samma sak som när en sörmländsk bonde inte kunde skicka sina grönsaker till Stockholm utan att betala en tullavgift vid Skanstull. Fysiokraterna var mot detta. Mercier de la Rivière, som bäst redogjort för fysiokraternas filosofi, påpekade att fullständig frihet var outhärlig för att man skulle åtnjuta rätten till egendom: 'Det kan inte förekomma någon vidlyftig produktion utan frihet ... Är det inte sant, att en rättighet som man inte har frihet att bruka, inte är någon rättighet. Det är därför omöjligt att tänka sig egendomsrätt utan frihet ... Människan företar sig ingenting om hon inte därtill sporras genom sin strävan till njutning; men denna strävan till njutning kan inte påverka oss om den skils från friheten till njutning.'

Fysiokraterna närmade sig alla problem med utgångspunkt från jordbruket. De ansåg att jorden var den enda källan till rikedom, och arbete på jorden, med jorden, var den enda produktiva formen av arbete. I sin korrespondens med Karl Fredrik förklarade Mirabeau: 'Vår bonde ägnar sig i sin egenskap av odlare åt produktivt arbete och det är enbart från detta

arbete som vi får någon vinst, efter det att utgifterna subtraherats; som vävare gör han ett sterilt arbete – han är nyttig därigenom att han utför tjänster åt oss, men han producerar ingenting.’

Det är uteslutande jordbruket, förklarade fysiokraterna, som framställer de råvaror som är nödvändiga för industri och handel. Medan hantverkare kunde göra ett nyttigt arbete genom att förvandla råvaran till en färdig produkt, lade han inte till något till människans rikedomar. Sedan hantverkaren hade bearbetat råvaran var den värd mera, men ökningen av varans värde motsvarade bara det belopp man använde för att betala hantverkaren för hans arbete. Men så var det inte med jordbruket, förklarade fysiokraterna. Medan industrin var steril var jordbruket fruktbart. Utöver kostnaderna för jordbrukets arbetskraft och vinsten till jordägaren fanns det en nettoprodukt – tack vare Naturens godhet – som innebar en verklig ökning av rikedomen. Detta jordbrukets överskott utöver utgifterna, denna *produit net*, kunde, förklarade fysiokraterna, variera år från år. Den var stor eller liten beroende på årstiderna.

Fastän nationalekonomer i våra dagar skulle finna många av fysiokraternas teorier diskutabla erkänner de att fysiokraterna var de första att påpeka att en nations rikedom inte kan anses som något fixerat och bestämt, en mängd ackumulerande varor, utan snarare som en inkomst, inte som ett upplag utan som ett flöde.

Adam Smith sade följande om fysiokraterna: Detta system är trots sina brister det som kommer närmast sanningen bland allt som publicerats uti den politiska ekonomien ... Fastän de föreställningar den ger upphov till då den framställer arbetet i jordbruket som det enda verkligt produktiva arbetet kanske är alltför trånga och begränsade, synes dess doktrin, i det den framställer nationernas rikedom såsom bestående icke av penningrikedomar som icke kunna konsumeras utan i konsumtionsvaror som årligen åter produceras genom samhällets arbete och i det den framställer den fullständiga friheten som den enda effektiva metoden att få den årliga produktionen att bli den största möjliga att i alla avseenden vara lika rättfärdig som generös och liberal.’

Fastän fysiokraterna föregrep Adam Smith genom att kräva ‘fullständig frihet’ var Smiths inflytande mycket större. Hans ‘Nationernas Välstånd’ gick ut i den ena upplagan efter den andra. Man läste honom allmänt både i hans livstid och efter hans död. När merkantilisternas teori slogs ut var det han som delade ut knockouten. Han avfärdade guldtackornas anhängare på följande sätt: ‘Ett land som inte har några egna gruvor måste otvivelaktigt skaffa guld och silver från utlandet, på samma sätt som ett land som inte har egna vinstockar måste skaffa sig vin. Men det förefaller inte nödvändigt att regeringens uppmärksamhet mera skulle riktas åt det ena syftmålet än åt det andra. Ett land som har pengar att köpa vin kommer alltid att få det vin det behöver; och ett land som har resurser att köpa guld och silver kommer aldrig att sakna dessa metaller. Man kan köpa dem till ett visst pris på samma sätt som man kan köpa alla andra varor.’

Hans synpunkter på merkantilisternas kolonialpolitik summerades i följande mening: ‘Monopolet på kolonialhandeln håller därför, i likhet med alla andra skadliga och småaktiga metoder inom merkantilsystemet, alla övriga länders industri nere, men drabbar framför allt den industri som finns i kolonierna, vilket inte på något vis ökar utan fastmer minskar industrin i det land till vars förmån monolet har etablerats.’

Från första meningen i Smiths bok pläderas det för frihandel. Först får vi veta att ‘den största förbättringen i fråga om produktiviteten förefaller att ha varit ett resultat av arbetsfördelningen’. Med arbetsfördelning menade Smith redan 1776 vad vi i dag menar med det uttrycket. Han menade specialisering – att ge en arbetare en enda arbetsuppgift tills han blir expert på den: ‘Ta ett exempel från en synnerligen betydelösa manufaktur men tillika en

i vilken arbetsfördelningen ofta uppmärksammats, förfärdigandet av knappnålar; en arbetare som inte är van vid denna verksamhet – och som inte heller är van vid det maskineri som används – skulle knappast ens med yttersta idoghet kunna förfärdiga en nål per dag, och kunde förvisso inte göra tjugo. Men så som denna verksamhet i dag utföres är det inte bara ett speciellt hantverk utan det har även uppdelats i ett antal grenar, av vilka största delen likaledes är särskilda hantverk. En man drar ut tråden, en annan rätar den, en tredje skär till den, en fjärde spetsar den, en femte vässar den upptill för att huvudet ska kunna sitta där; för att framställa nålhuvudet fordras två eller tre skilda operationer; att sätta på det är ett särskilt hantverk, att måla nålarna vita är ett annat; det är till och med ett särskilt hantverk att lägga dem i papper; och det viktiga företaget att tillverka en knappnål är på detta sätt uppdelat i omkring arton klart avskilda led, vilka i vissa manufakturer samtliga utföres av skilda personer, fastän i andra en och samma man ibland utför två eller tre av dem. Jag har sett en liten fabrik av detta slag, där man bara hade tio män anställda och där vissa av dem följaktligen utförde två eller tre olika arbetsuppgifter ... De kunde när de verkligen bjöd till tillsammans förfärdiga uppåt tolv skålpund nålar om dagen. Det finns i ett skålpund omkring fyratusen av medelstorlek. Dessa tio personer kunde därför tillsammans förfärdiga mer än fyrtioåttatusen knappnålar om dagen. Varje person som förfärdigar en tiondel av fyrtioåttatusen nålar, skulle alltså kunna anses ha förfärdigat fyratusen åttahundra nålar om dagen. Men om de alla hade arbetat skilda åt och oberoende av varandra och utan att någon av dem speciellt hade utbildats för denna sortens verksamhet, skulle de förvisso inte var och en ha tillverkat tjugo, kanske inte ens en nål om dagen; vilket betyder att de inte ens kunde ha gjort en tvåhundrafyrtiondedel, kanske inte ens en fyratusenåttahundradedel av vad de nu kan framställa, till följd av en lämplig fördelning av arbetet och kombination av deras olika uppgifter.’

Än sen då? Anta att vi är ense med Adam Smith om att arbetsfördelningen på grund av större arbetsskicklighet, förnuftigt använd tid och allmän effektivitet, verkligen ökar arbetsproduktionen. Vad har det att göra med frihandeln?

Det har en hel del att göra med frihandeln. Ty, förklarade Adam Smith, arbetsfördelningen beror till stor del på marknaden: ‘I lika hög grad som det är möjligheten till varuutbyte som ger upphov till arbetsfördelningen, så måste graden av denna fördelning alltid begränsas av hur pass stor denna möjlighet är, med andra ord hur stor marknaden är. När marknaden är mycket liten kan en person inte känna någon drivkraft att ägna sig helt och hållet åt en sysselsättning, eftersom han saknar möjlighet att sälja överskottsprodukten från sitt arbete, d.v.s. allt utöver det han själv konsumerar, i utbyte mot den överskottsprodukt av andra människors arbete som han har behov av.’

Om produktionsökning åstadkommes genom arbetsfördelning och arbetsfördelningen begränsas av marknadens storlek, då följer att ju större marknaden är desto större måste arbetsfördelningen bli och ju större blir ökningen av produktiviteten – d.v.s. ju större blir nationens rikedom. Eftersom man med frihandel uppnår största möjliga marknad får man också en så stor arbetsfördelning som möjligt och därför ökar man produktiviteten så mycket som möjligt. Därför är frihandel något önskvärt.

Det är ganska invecklat. Här är ett enklare sätt att se saken på:

1. Ökad produktivitet följer av arbetsfördelning.
2. Arbetsfördelningen ökar eller minskar beroende på marknadens storlek.
3. Marknaden utökas till sitt största omfång genom frihandeln. Därför ger frihandeln ökad produktivitet.

Ytterligare en anmärkning. Frihandel mellan länderna är arbetsfördelning i sin prydno. Samma fördelar uppnås då i internationell skala som genom arbetsfördelningen inom Adam Smiths knappålsfabrik. Det gör det möjligt för varje land att specialisera sig på de varor det kan producera billigast, och därmed ökar den totala rikedom i världen.

Men det var som upprorsman mot merkantilismens regleringar och tvång som vi presenterade Adam Smith i början av detta kapitel. Vad menade han om regleringarna inom industrin? I följande citat fördömer han statens inblandning och kräver frihet: 'Varje system som försöker att antingen genom särskild uppmuntran söker att till en viss del av industrin dra en större del av samhällets kapital än som naturligen skulle gå till den eller genom något särskilt tvång tvingar bort från en viss del av industrin en del av det kapital som annars skulle utnyttjas däri, undergräver i själva verket det stora mål som det avsett att befämja. Det bromsar upp i stället för att accelerera samhällets frammarsch mot verklig rikedom och verklig storhet; och minskar i stället för att öka det verkliga värdet av dess årliga produkt.

Alla system som bygger på speciella fördelar eller på tvång bör helt avskaffas, och därefter kommer den naturliga friheten i sin enkelhet och tydlighet att uppstå av sig själv. Varje människa lämnas, så länge hon inte bryter mot rättvisans lagar, fullständigt fri att söka lyckan på sitt eget sätt och att med sin flit och sitt kapital konkurrera med alla andra människor.

Om den gode läsaren tittar på den sista meningen ännu en gång inser han snabbt varför Nationernas Västland blev affärsmannens Bibel i en tid när näringslivet vart det än vände sig hindrades av besvärliga regleringar.

13. 'Ej kan evigt bli det gamla

Vad skulle ni anse om en regering som beskattade de fattiga men lät de rika slippa undan? Vanvett skulle vara er första tanke och sedan skulle ni kanske vid närmare eftertanke komma att tänka på att det i viss utsträckning är vad många regeringar gör i dag. I ännu högre grad gjorde den franska regeringen det under sjuttonhundratalet.

De privilegierade klasserna erkände själva att de undantogs från praktiskt taget alla skatter på den tiden. Prästerskapet och adeln ansåg att det skulle betyda slutet för Frankrike, om de liksom det vanliga folket tvingades betala skatt. När franska regeringen hade besvär med sina finanser och dess utgifter steg allt snabbare och snabbare så att inkomsterna inte ens kom i närheten av de allt hastigare ökande utgifterna, föll det en del fransmän in att det enda sättet att ta sig ur svårigheterna var att beskatta de privilegierade likaväl som dem som inte hade några privilegier. Turgot, som var finansminister 1776, försökte att omsätta några välbehövliga skattereformer i praktiken. Men de privilegierade ville alls inte veta av dem. De samlades kring riksdagen i Paris, som uttryckte deras inställning på detta öppenhjärtiga sätt: 'Rättvisans första regel är att åt var och en bevara vad som är hans: denna regel innebär inte bara att man slår vakt om den privata äganderättens men fastmer att man bevarar de rättigheter vilka hos en person härröra sig från födsel och ställning ... Av denna riktiga och billiga regel följer att varje system som under sken av humanitet och välgörenhet tenderar att införa jämlikhet i fråga om skatter och upphäva nödvändiga ståndsskillnader snarligen skulle leda till oordning (det oundvikliga resultatet av jämlikhet) och till det civiliserade samhällets fall. Den franska monarkin är enligt sin konstitution sammansatt av flera klart åtskilda stånd. Prästerskapets åliggande är att fylla alla funktioner som ha att göra med utbildning och religion. Adelsmännen viger sitt blod åt Statens försvar och bistår suveränen med råd. Den lägsta klassen inom nationen som inte kan giva Konungen samma utmärkta tjänster skiljer sig från sin plikt mot honom genom skatter, sin flit och sitt arbete. Att utsudda dessa distinktioner är att kullkasta hela den franska konstitutionen.'

Prästerskapet och adeln var de privilegierade klasserna. De kallades Första och Andra Ståndet. Prästerskapet räknade omkring 130.000 personer och adeln omkring 140.000. Fast detta var de privilegierade klasserna innebar det inte att de alla var rika eller att de samtliga var sysslösa. Det fanns fattiga präster och fattiga adelsmän. Det fanns mycket rika biskopar och mycket rika adelsmän. Det fanns hårt arbetande präster och hårt arbetande adelsmän. Det fanns lättingar inom kyrkan och bland adeln. Och det fanns också de som befann sig mitt emellan dessa ytterligheter.

Gemene man tillhörde den klass som inte hade privilegier. De kallades Tredje ståndet. Av Frankrikes 25 miljoner invånare räknades över 95 procent till Tredje ståndet. På samma sätt som det fanns skillnad i rikedom och levnadssätt mellan de privilegierade klasserna, fanns det skillnader mellan dem som inga privilegier hade. Omkring 250.000 bland dem, den övre medelklassen eller bourgeoisin om man så vill, hade det i jämförelse med de övriga medlemmarna av det Tredje ståndet ganska bra. En annan grupp bestod av hantverkarna som bodde i städerna. De utgjorde omkring 2.500.000. Alla de övriga, omkring 22 miljoner människor, var bönder som odlade jorden. De betalade skatter till staten, tionde till prästerskapet och feodala avgifter till adeln.

Vi vanliga människor försöker i görligaste mån rätta munnen efter matsäcken. Stater och regeringar försöker i stort sett göra samma sak. Men den franska regeringen betedde sig under sjuttonhundratalet på helt motsatt vis. Den spenderade pengar på ett dåraktigt, slösaktigt, osystematiskt och korrumperat vis. Ett exempel räcker för att bevisa den saken. Livre Rouge kallades en röd kalender, som innehöll namnet på alla som får statspension. På dess lista fanns Ducrest, en barberare. Varför hade han rätt till en pension på 1700 livres årligen? Jo, därför att han hade varit frisör åt greve d'Artois dotter. Att dottern hade dött vid späda ålder innan hon hade något hår som frisören kunde frisera, det gjorde ingen skillnad. Ducrest fick sin pension.

Detta är ett exempel på det vansinniga sätt på vilket de franska finanserna sköttes. Det finns tusentals andra exempel. I stället för att låta inkomsterna bestämma utgifternas storlek gjorde man tvärtom. Ett slösaktigt och ansvarslöst sätt att använda pengarna betydde att man måste skaffa en större summa pengar i skatter. Och eftersom de privilegierade klasserna vägrade att betala sin del (i stället pålade de egna skatter på de privilegierlösa) och eftersom de rikare medlemmarna av Tredje ståndet på omvägar lyckades undandra sig direkt uttaxering, föll hela bördan på de fattiga. Det var en tung börda. En sann bild från denna tid skulle ha visat bonden stående på alla fyra med kungen, prästen och adelsmannen ridande på hans rygg.

En berömd fransman, de Tocqueville, visade vad denna skattebörda innebar i de hårt arbetande böndernas dagliga liv: 'Föreställ er en fransk bonde under sjuttonhundratalet ... så passionerat trollbunden av jorden att han använder alla sina besparingar för att köpa den ... För att fullfölja detta köp måste han först betala en skatt ... Han äger till sist jorden; han begraver sitt hjärta i jorden för varje sädeskorn han sår ... Men återigen kallar dessa grannar honom från hans torva och tvingar honom att arbeta åt dem utan lön. Han försöker freda sin spirande gröda från deras jaktpartier; återigen hindrar de honom. När han korsar floden väntar de på att han ska passera för att avkräva honom en avgift. Han finner dem vid marknaden där de säljer honom rätten att sälja sina egna varor och när han vill använda återstoden av sitt vete för sitt eget uppehälle ... kan han inte röra vid det förrän han har malt det i deras kvarn och bakat det i deras bageri.

Vad han än gör är dessa besvärliga grannar ständigt i hans väg ... och när de drar sig undan uppträder andra, klädda i kyrkans svarta skrud, och bär bort bästparten av hans skörd ... Att man förstörde en del av medeltidens institutioner gjorde hundrafalt mer förhatlig den del av institutionerna som överlevde.'

Men detta låter ju som en beskrivning av feodalsystemet under elvahundratalet! Hade det inte skett några förändringar under de sex århundraden som följde sedan? Jo, det hade det. Av de 22 miljonerna bönder i Frankrike under sjuttonhundratalet var bara en miljon livegna i den gamla bemärkelsen. De andra hade avancerat i olika stadier från livegenskap till fullständig frihet. Men det innebar inte att alla de gamla feodala avgifterna och plikterna hade sopats bort. Vissa hade försvunnit, men andra fortlevde. De fortlevde trots att den ursprungliga orsaken till att de en gång kommit till för länge sedan hade försvunnit. Adelsmännen, som hade mottagit feodala tjänster och plikter eftersom de gav militärt skydd, utgjorde inte längre kungens armé – deras militära funktion hade försvunnit. De medverkade inte som grupp vid landets styrelse – bara som individer – de hade ingen administrativ politisk funktion. De odlade inte jorden, och inte heller ägnade de sig åt affärer – de hade ingen ekonomisk funktion. De tog utan att ge. Alltför ofta hade de blivit lättingar, parasiter, som fördrev sin tid vid hovet, långt borta från sina egendomar. Inte desto mindre krävde de och fick fortfarande avgifter och tjänster från bönderna. Det var en kvarleva som bönderna med all rätt hatade. Som de Tocqueville påpekar i sista meningen av ovanstående citat innebar just omständigheten att en del av de gängse avgifterna hade avskaffats att de som ännu fanns kvar var desto mer förhatliga.

Exakt hur mycket av sin inkomst betalade bonden i skatt? Svaret kommer att förvåna er. Det har uppskattats att upp till åttio procent av hans förtjänster utbetalades till de olika skatteindrivarna. På de tjugo procent som återstod måste han ge sin familj mat, kläder och bostad. Det var föga underligt att bonden knorrade. Det var föga underligt att en dålig skörd betydde svält för honom. Det var föga underligt att vid den tiden en stor del av hans grannar luffade på vägarna som hungriga och trasiga tiggare.

Franska revolutionen utbröt år 1789. Men man bör inte av den omständigheten sluta sig till att bönderna hade det värre under sjuttonhundratalet än de hade haft det under sextonhundratalet. Så förhöll det sig inte. De kanske till och med hade det bättre. Faktiskt hade bönderna på ett eller annat sätt lyckats spara ihop tillräckligt på den lilla del av sin inkomst som de fick kvar efter att de många skatterna drivits in för att de skulle kunna köpa sin jord. I hundra års tid eller mer före revolutionen hade bönderna sakta men säkert köpt upp jorden, så att när 1789 kom omkring en tredjedel av jorden i Frankrike befann sig i deras händer. Men detta gjorde dem ännu mer missnöjda än förut. Varför?

De var hungriga efter jord. De hade varit i stånd att något lite tillfredsställa sin hunger. Vad stod nu i vägen för deras fortsatta frammarsch? Jo, den förkrossande börda som pålagts dem av staten och de privilegierade klasserna. Nu insåg de tydligare än någonsin förut att de om de sluppe denna tunga börda skulle kunna stå mera upprätt – resa sig från sin ställning som djur till att bli människor. Just den omständigheten att deras ställning förbättrats en smula öppnade ögonen på dem för vad den skulle kunna bli om bara ...

Det var inte så att det aldrig förut fallit bönderna i Frankrike (och i de andra västeuropeiska länderna) in att feodala avgifter och restriktioner borde avskaffas. Det hade utbrutit bonderevolter förut; fastän dessa revolter inte lyckats göra rent hus med alla de feodala regleringarna hade de i alla fall förbättrat bondens situation. Men för att göra fullständigt rent hus måste bönderna ha hjälp och ledning.

Detta fann de hos medelklassen.

Det var denna medelklass på uppåtgående, bourgeoisin, som satte i gång franska revolutionen och som vann mest på den. Bourgeoisin satte i gång revolutionen eftersom den måste göra det. Om den inte hade lyckats med att kasta av sig sina förtryckare skulle den själv ha krossats. Den var i samma belägenhet som kycklingen i sitt ägg som till sist blir så stor att den måste bryta igenom skalet eller kvävas. För den växande bourgeoisin utgjordes skalet som

måste brytas igenom av regleringarna och restriktionerna inom handel och industri, av regeringens monopolkoncessioner och privilegieutdelningar till små grupper, av de ständiga hindren mot framsteg genom de stagnerade, föråldrade skråna, av den ojämnt fördelade och ständigt växande skattebördan, av existensen av gamla lagar och stiftandet av nya lagar beträffande vilka de hade föga eller inget inflytande, av det ökande antalet regerings-tjänstemän som lade sig i allting, och av den ständigt tilltagande statskulden – hela detta förruttnande och korrumperade feodala samhälle stannade i upplösning – det var det som måste genombrytas. Eftersom bourgeoisin inte ville dö kvävningsskörden, såg denna växande medelklass till att skalet bröts igenom.

Vilka utgjorde denna bourgeoisie? Det var författare, läkare, lärare, advokater, domare, tjänstemän – den bildade klassen; det var köpmännen, fabrikerarna, bankirerna – den penningägande klassen som redan hade stora pengar och som ville ha mera. Framför allt ville de – eller snarare behövde de – kasta av sig den feodala lagen i ett samhälle som i själva verket inte längre var feodalt. De behövde skaka av sig sin trånga feodala jacka och ersätta den med en löst sittande kapitalistisk rock. De fann sina behov på det ekonomiska området klart uttrycka i vad fysiokraterna och Adam Smith hade skrivit; på det sociala området fann de sina behov uttryckta av vad Voltaire, Diderot och encyklopedisterna hade skrivit. *Laissez-faire* inom handeln och industrin hade sin motsvarighet i 'förnuftets styre' inom religionen och vetenskapen.

Det finns ingenting som retar en mer än att se en person som inte är lika skicklig som en själv och inte heller har ens egen arbetsförmåga lägga sig till med hela konfekten bara därför att han har försänkningar av något slag. Bourgeoisin befann sig i viss mån i den situationen. Dess medlemmar hade talang. De var högt bildade. De hade pengar. Men de hade inte den lagstadgade ställning inom samhället som allt detta borde ha tillförsäkrat dem. 'Barnave blev verklig revolutionär den dag då hans mor avvisades från den loge hon hade på teatern i Grenoble av en adelsman. Mme Roland säger att när man bad henne stanna till middag vid Château de Fontenay tillsammans med sin mor serverade de bland tjänstefolket. Hur många fiender fick inte den gamla regimen för den sårade självkänslans skull!'

Bourgeoisin ägde inte mycket jord, men den hade kapital. Borgarna hade lånat pengar till staten. De ville ha tillbaka dem. De visste tillräckligt om statens affärer för att inse att det idiotiska och slösaktiga sättet på vilket man skötte allmänhetens pengar gick käpprätt mot bankrutt. De oroade sig för sina besparingar.

Bourgeoisin ville att dess politiska makt skulle mäta sig med dess ekonomiska. De hade egendom – de ville ha privilegier. De ville att deras egendom skulle befrias från de besvärliga restriktionerna i detta feodala samhälle på nedgång. De ville vara säkra på att deras lån till staten återbetalades. För att bli helt säkra på att allt detta skulle ske måste de skaffa sig inte bara en röst inom regeringen – utan bli regeringen. Deras chans yppade sig – och de grep den.

Deras chans yppade sig därför att Frankrike befann sig i en så tilltrasslad situation att det inte längre var möjligt att fortsätta på det gamla beprövade viset. Detta erkändes av greve de Calonne, som själv var medlem av adeln. Hans nyckelposition i finansdepartementet gav honom större möjlighet att se det mene tekel som skrivits på väggen: 'Frankrike är ert kungarike som består av skilda stater och länder med blandad styrelse, vilkas provinser inte vet något om varandra, där vissa områden är helt fria från bördor som uteslutande drabbar andra, där den rikaste klassen är den som betalar minst skatter, där privilegierna har rubbat all jämvikt, där det är omöjligt att ha något beständigt styrelseskick; det är med nödvändighet ett högt ofullkomligt kungarike, där missförhållandena är legio och som det under förhandenvarande omständigheter är omöjligt att regera.'

Lägg märke till detta. En medlem av den styrande klassen medger att det är omöjligt att regera längre; lägg därtill de missnöjda massorna; håll i en begåvad samhällsklass som är på väg uppåt och som är angelägen att få makten, rör om i blandningen, och – ni har en revolution. Den kom 1789. Den kallas Franska revolutionen.

En kort sammanfattning av revolutionärernas avsikter gavs av en av deras ledare, abbé Sieyès, i en populär broschyr som hette *Vad är tredje ståndet?*: 'Vi måste ställa oss tre frågor:

Först: Vad är det tredje ståndet? Allt.

Andra frågan: Vad har det hittills utgjort i vårt politiska system? Ingenting.

Tredje frågan: Vad begär det? Att få bli någonting.'

Medan det var riktigt att alla medlemmar av tredje ståndet, hantverkarna, bönderna och bourgeoisin, försökte 'bli någonting', var det framför allt den sistnämnda gruppen som fick vad den ville ha. Bourgeoisin stod för ledningen, medan de övriga grupperna slogs. Och det var bourgeoisin som vann mest. Under revolutionens förlopp fann bourgeoisin den ena möjligheten efter den andra att bli rikare och starkare. Borgarna spekulerade i den jord som togs från kyrkan och adeln, och skaffade sig stora förmögenheter genom bedrägliga kontrakt med armén.

Marat, som var talesman för den fattigare arbetarklassen, beskrev vad som skedde under revolutionen i följande ord: 'I upprorsögonblicket slog folket sig fram genom varje hinder tack vare sin blotta massa; men hur mycket makt de än till en början får, besegras de till sist av överklassens intrigörer, som är skickliga, kunniga och förslagna. De bildade och förfinade intrigörerna inom överklassen var till en början despoternas motståndare: men så fort de nästlat sig till folkets förtroende och utnyttjat dess makt och placerat sig själva i samma privilegierade ställning från vilken despoterna störtats, vände de sig mot folket. Revolutioner blir verklighet tack vare samhällets lägsta skikt av arbetare, hantverkare, små affärsmän, bönder, av pöbeln, av de olyckliga som skamlösa personer kallar *canaille*, kanaljer, och som romarna oblygt kallade proletariatet. Men vad överklassen ständigt sökte fördölja var att revolutionen kom uteslutande jordägarna, advokaterna och lurendrejarna till gagn.'

Detta ger en rättvis bild av vad som skedde. När revolutionen var över var det bourgeoisin som hade vunnit politisk makt i Frankrike. Bördsprivilegierna hade avskaffats, men affärsprivilegierna tog deras plats. 'Frihet, jämlikhet, broderskap' var en populär slogan som alla revolutionärer ropade, men friheten, jämlikheten, broderskapet kom framför allt bourgeoisin till del.

Om man närmare studerar *Code Napoléon*, Napoleons lag, framstår den saken mycket tydligt. Den är klart avsedd att utgöra ett skydd för privategendom – inte godsägarnas utan borgerskapens egendom. Lagen har omkring 2000 paragrafer, av vilka bara sju har att göra med arbetet och dess organisation och närmare 800 handlar om äganderätt. Fackföreningar och strejker förbjuds, men det är helt tillåtligt att ha arbetsgivarföreningar. Vid rättegång som har att göra med lönesättningen säger Lagen att det är arbetsgivarens och inte arbetarens vittnesmål som man ska lita till. Lagen stiftades av bourgeoisin för bourgeoisins räkning; den stiftades av egendomsägarna för att skydda deras egendom.

När stridsröken hade blåst bort såg man att bourgeoisin hade vunnit rätten att köpa och sälja vad den ville, hur den ville, när den ville och var den ville. Feodalismen var död.

Den var död inte bara i Frankrike utan i varje land som Napoleons arméer besegrade. Napoleon tog den fria marknaden (och Code Napoléons principer) med sig på sina segertåg.

Det var inte underligt att han välkomnades av bourgeoisin i de erövrade länderna! I dessa länder avskaffades livegenskapen, de feodala avgifterna och betalningsskyldigheterna sopades undan, och man etablerade slutgiltigt rätten för självägande bönder, köpmän och fabriksägare att köpa och sälja utan regleringar, restriktioner och tvång.

En utmärkt sammanfattning av denna fas av franska revolutionen gjordes 1852 av Karl Marx i Louis Bonapartes Adertonde Brumaire: 'Desmoulin, Danton, Robespierre, Saint-Just, Napoleon, hjältarna likaväl som massorna i den stora franska revolutionen ... uppnådde det stora målet för sin tid – nämligen att befria bourgeoisin och etablera det moderna borgerliga samhället. Jakobinerna bröt upp den grund i vilken feodalismen rotat sig och slog av huvudet på de feodala magnaterna. Napoleon genomförde i hela Frankrike de förutsättningar som gjorde det möjligt för den fria konkurrensen att utvecklas, att utnyttja jordegendomen efter att ha delat upp de stora ägorna, och att i full utsträckning utnyttja nationens industriella kapacitet. Tvärs över gränserna gjorde han överallt rent hus med de feodala institutionerna ...'

Revolutioner är en blodig historia. Många människor upprördes över våldsamheten och terrorn hos den franska förebilden. Det är intressant att notera att den franska revolutionens mäktigaste motståndare var engelsmännen. Det är särskilt intressant eftersom den engelska bourgeoisins kamp att vinna politisk makt i proportion till sitt ekonomiska inflytande hade inträffat i England över ett århundrade före den franska revolutionen, och man hade nu mycket lägligt hunnit glömma de våldshandlingar som förknippats med den.

Det fanns en avgörande skillnad. Medan affärsmännen i Frankrike hade gett börsaristokratin en verklig knockout från vilken den aldrig helt återhämtade sig, gick segern i England till affärsmännen snarare på poängseger än genom en knockout. Det förefaller som om i England affärsmännen och börsaristokraterna kände varann ganska väl och av den anledningen tålde varandra bättre än i andra länder. Den engelska bourgeoisin hade lyckats bli jordägande aristokrati, och den jordägande aristokratin å sin sida ägnade sig ofta åt affärer utan att alltför mycket bekymra sig över att 'den stod över allt sådant där'. Inte desto mindre pågick verkliga strider i Englands historia mellan 1640 och 1688 – strider som upphörde först då det avgjordes att bourgeoisin skulle få inflytande på regeringen.

Ni erinrar er kanske namnet Edmund Burke, den store brittiske statsmannen som försvarade de amerikanska kolonisterna när de beklagade sig över att de beskattades utan att vara representerade i regeringen. När han skrev en rad uppsatser var han bittert fördömde de franska revolutionärernas påminde han av en annan engelsk författare, Ralph Broome, om Englands egen Ärorika revolution ett hundra år tidigare: 'I mänsklighetens namn, i det sunda förnuftets namn ... vad är det för en ohjälplig försyndelse, vad är det för ett brott som aldrig kan sonas, som det franska folket begått mot vårt land? Är det att man ändrar på rikets styrelse genom revolutionen år 1789? De skiljer sig från oss i detta avseende endast därigenom att de ligger ett århundrade efter oss. Består brottet i att man lät kungens huvud falla för bilan? Den brittiska nationen satte ju exemplet.'

I England 1689 och i Frankrike efter 1789 hade alltså kampen för en fri marknad fört med sig en seger för medelklassen. Året 1789 markerar, kan man säga, slutet på medeltiden, så tillvida som franska revolutionen gav feodalismen dess dödsstöt. Inom den feodala samhällsstrukturen bestående av bedjare, stridsmän och arbetare hade uppstått en medelklass. Under årens lopp hade den vuxit i styrka. Den hade kämpat hårt och länge med feodalismen, och den kampen hade markerats av tre avgörande slag. Det första var den protestantiska reformationen, det andra var den ärorika revolutionen i England, och det tredje var franska revolutionen. Vid slutet av sjuttonhundratalet var medelklassen till sist tillräckligt stark för att krossa den gamla feodala ordningen. I stället för feodalismen införde bourgeoisin ett annat

socialt system, som grundade sig på ett fritt utbyte av varor och som hade som främsta mål att tjäna pengar.

Vi kallar det systemet kapitalismen.

Andra delen

14. Varifrån kom pengarna? ANDRA DELEN

Två personer står i kö för att få biljetter till den stora fotbollsmatchen. Var och en betalar 15 kronor för tre biljetter ganska långt fram för fem kronor styck. När den ene lämnar biljettkassan, träffar han sina två vänner som han köpt biljetter åt. De går in på stadion, sätter sig och väntar på att matchen ska börja. Den andre lämnar biljettkassan, ställer sig vid ingången till stadion och med biljetterna i handen antastar han förbipasserande. 'Jag säljer tre plåtar till matchen', säger han. Till sist lyckas han kanske sälja dem (för sju kronor styck), men kanske lyckas han inte. Det betyder ingenting.

Är det någon skillnad mellan denne persons femton kronor och de femton kronor som den förre betalade i kassan? Ja, han som spekulerade i biljetterna *använde sina pengar som kapital*.

Pengar blir kapital bara då de används för att köpa varor eller arbetskraft som man sedan avser att återigen sälja med vinst. Spekulanter ville inte se fotbollsmatchen. Han betalade sina 15 kronor i hopp om att få tillbaka pengarna – och lite därutöver. Därför fungerade hans pengar som kapital. Han som bara gick på matchen betalade däremot 15 kronor utan tanke på att få tillbaka dem – han ville helt enkelt se matchen. Hans pengar fungerade inte som kapital.

På liknande sätt använde fåraherden, när han sålde ull för pengar för att få bröd att äta, inte de pengarna som kapital. Men när köpmannen betalade pengar för ullen och hoppades att kunna sälja ullen till högre pris, då använde han sina pengar som kapital. När pengar används för ett företag eller en transaktion som avkastar (eller ser ut att avkasta) vinst då blir de pengarna kapital. Detta är skillnaden mellan att sälja för att köpa och dra nytta av varorna för eget bruk (förkapitalistiskt) och köpa för att sälja och tjäna pengar (kapitalistiskt).

Men vad är det för något som den typiske kapitalisten köper för att sälja och göra vinst på? Är det biljetter till fotbollsmatcher? Ull? Bilar? Hattar? Hus? Nej. Det är inget av allt detta, och ändå, på samma gång, en del av det. Tala med en industriarbetare. Han kommer att säga er att vad hans chef betalar honom lön för är hans förmåga att arbeta. Det är arbetarens arbetskraft som kapitalisten köper för att återigen sälja och göra vinst på, men det är tydligt att det inte är just arbetskraften som kapitalisten då säljer. Vad han verkligen säljer – och med förtjänst – det är de varor som arbetaren genom sitt arbete har förvandlat från råmaterial till en avslutad produkt. Vinsten kommer sig av att arbetaren i lön mottar mindre än värdet av det som han har producerat.

Kapitalisten äger produktionsmedlen – byggnader, maskiner, råmaterial o.s.v. Han köper arbetskraft. Det är genom kombinationen av dessa saker som kapitalisten bygger upp sin produktion.

Lägg märke till att pengar inte är den enda form i vilken kapital förekommer. En industrialist i våra dagar kan ha mycket lite pengar eller vara helt utan dem och ändå förfoga över en hel del kapital. Han äger kanske produktionsmedlen. Detta, hans kapital, växer när han köper arbetskraft.

När den moderna industrin väl har fått sin start gör den egna vinster och ackumulerar sitt eget kapital mycket snabbt. Men varifrån kom kapitalet till att börja med – innan den moderna industrin hade startat? Det är en viktig fråga, eftersom den industriella kapitalismen, så som vi känner till den, inte skulle ha varit möjlig om det inte existerat ackumulerat kapital. Inte heller skulle det ha varit möjligt om det inte funnits en fri, egendomslös arbetarklass – folk som var tvungna att arbeta åt andra för att livnära sig. Hur skapades dessa båda villkor?

Man skulle kunna svara att det nödvändiga kapitalet för att sätta i gång en kapitalistisk produktion kom från de flitiga personer som arbetade hårt, inte hade några utgifter i onödan, och som undan för undan byggde upp sina besparingar. Folk sparade naturligtvis, men det var inte på det viset som den stora mängden kapital först ackumulerades. Det låter så vackert detta att folk sparade ihop startkapital. Den verkliga historien är inte tillnärmelsevis lika vacker.

Före den kapitalistiska epoken ackumulerades kapital huvudsakligen genom handel – en elastisk term som inte bara betyder handelsutbyte utan innefattar också erövringar, piratdåd, plundring och exploatering.

Det var inte för inte som de italienska stadsrepublikerna hade försäkrat sig om hjälp från västra Europa under korstågen. När de 'religiösa' krigen på den tiden var över ägde Venedig, Genua och Pisa kontrollen över ett rikt imperium. De italienska erövrarna gjorde det mesta av sitt stora kap. En ström av rikedomar flöt från Orienten till väntande köpmän och bankirer. En av de bästa auktoriteterna i ämnet, John A. Hobson, säger om denna italienska handel med Orienten: 'Sålunda lades grunden till den inkomstbringande handel som gav västra Europa de ackumulerade rikedomar som behövdes för den senare utvecklingen av kapitalistiska produktionsmetoder i hemlandet.'

Om Mr Hobson har rätt måste vi leta på den italienska halvön efter första början till en kapitalistisk organisation. Och det är just där, under tolv- och trettonhundratalet, och även tidigare, som vi hittar dessa första spår.

Men hur stora dessa rikedomar än var som kom från Östern så var de inte tillräckliga. Ett nytt och större kapitaltillflöde fordrades för att den kapitalistiska produktionen verkligen skulle komma i gång på allvar. Det var från femtonhundratalet och framåt som kapital började ackumuleras i tillräcklig omfattning för att tillfredsställa det behovet. Karl Marx, en annan framstående auktoritet på den moderna kapitalismens utveckling, sammanfattar saken på följande sätt: 'Upptäckten av guld och silver i Amerika, utrotandet och förslavandet av den ursprungliga befolkningen, som förpassades till gruvorna, början till erövringen och plundringen av Ostindien, förvandlingen av Afrika till ett reservat för den kommersialiserade jakten på svarta, utmärkte gryningen till den kapitalistiska produktionens era. Dessa idylliska förhållanden är huvudmomenten i den ursprungliga kapitalackumuleringen.'

Har ni lust att höra på en historia om grymhet, mord och tortyr, som skulle få Al Capones och John Dillingers förhållanden att låta som en söndagsskoleutflykt? Be då en mexikansk eller peruansk indian att berätta historien om hans förfäders första kontakt med den vite mannen under femtonhundratalet. Infödingarna fick kristendomen – och med den fick de tvångsarbete i gruvorna, misshandel och död. Men en fantastisk mängd guld och silver grävde de fram ur marken att skickas till Gamla Världen – och där slutligen leta sig till köpmän och bankirer! (Och guld och silver i dessas händer låg inte orörligt; det användes för att ge krediter; det användes antingen som lån till fabriker eller i handeln för att få in ännu mer pengar. Kort sagt, det användes som kapital.)

Det är sant att Cortez och Pizarro, Mexikos och Perus erövrare, var spanjorer, och spanjorena har länge haft notoriskt dåligt rykte för behandlingen av sina kolonier. Men hur var det med holländarna? Deras metoder var väl ändå annorlunda?

Sir T. S. Raffles, som en gång var vice guvernör på Java, beskriver den holländska koloniala administrationens historia som 'den mest häpnadsväckande berättelse om förräderi, mutor, massaker och gemenhet'. Han beräknade att vinsten för Holländska Ostindiekompaniet från 1613 till 1653 var omkring 640.000 gulden om året.

Här är några exempel på holländarnas metoder att ackumulera det kapitalet. 'För att vinna Malacka mutade holländarna den portugisiska guvernören. Han lät dem komma in i staden år 1641. De skyndade genast till hans hus och mördade honom så att de slapp betala 21.875 pund, vilket var priset för hans förräderi. Var de än satte sin fot, följde förödelse och avfolkning. Banjuwangu, en provins på Java, hade 1750 över 80.000 invånare, 1811 bara 18.000. Ljuv handel!'

På det viset samlade Holland ihop de pengar det behövde för att bli den kapitalstarkaste nationen under sextonhundratalet.

England övertog Hollands krona som mest betydande kapitalistiska nation. Var och på vilket vis skaffade sig Holland det nödvändiga kapitalet? Medelst hårt arbete, ett aktsamt leverne, och sina sammanlagda besparingar? Tro inte ett ögonblick på något sådant.

I *Colonization and Christianity*, som publicerades i London år 1838, citerar W. Howitt en skribent i *Oriental Herald*, som har följande att berätta om engelsmännen i Indien: 'I vårt imperium råder varken en fri opinion eller lagar; det har tillkommit, det styrs alltfört ... genom våldets direkta inflytande. Det finns inte någon del av landet som frivilligt har uppgivits ... vi tilläts först att landa på kusten för att sälja våra varor ... till dess vi gradvis, ibland med våld och ibland med list ... ha kuvat landets gamla härskare, berövat adeln all dess makt, och genom att ständigt åderlåta industri och resurser hos detta folk tagit från dem hela deras överflöd och alla rikedomar som kunde utnyttjas.'

Det låter ilsket, inte sant? Ja, men man kanske blev ilsken om man levde i Indien åren 1769-70. På den tiden skulle man ha sett tusentals infödda svälta till döds. Därför att det inte fanns tillräckligt med ris? Icke så. Det fanns mycket ris. Men varav kom sig då hungersnöden? Helt enkelt därav att engelsmännen hade köpt upp allt ris och vägrade sälja det igen – utom till sagolika priser som de stackars indierna inte kunde betala.

Handeln med kolonierna gav moderlandet stor rikedom. Det byggde tidigt upp förmögenheterna hos Europas köpmän. Speciellt intressant för kapitalackumuleringen var handeln med mänskliga varelser, Afrikas svarta invånare. 1840 höll professor H. Merivale en föreläsningsserie vid Oxford om Kolonisering och kolonier. Under en av dessa föreläsningar ställde han två viktiga frågor och besvarade dem: 'Vad byggde upp Liverpool och Manchester från provinsstäder till jättestäder? Vad, är det som nu uppehåller deras alltmer aktiva industri och deras snabba ökning av rikedomerna? ... Deras överflöd beror i lika hög grad på negerns arbete och lidande som om hans händer hade grävt deras hamnar och byggt deras ångfartyg.'

Talade professor Merivale i nattmössan? Knappast. Han hade förmodligen läst den petition till underhuset som köpmännen i Liverpool skickade 1788 som svar till vissa missledda personer som hade den dåliga smaken att antyda att den fruktansvärda handeln med levande mänskliga varelser inte passade ett Civiliserat Land. 'Era petitionärer betraktar därför med verklig oro de försök som nu göres ... för att uppnå ett totalt avskaffande av den afrikanska slavhandeln, vilken ... under en lång följd av år har utgjort och fortfarande utgör en mycket stor och viktig

gren av handeln i Liverpool ... Edra petitionärer be ödmjukt att bönhöras ... mot avskaffandet av denna källa till rikedom.’

Portugiserna inledde slavhandeln med negrer i början av femtonhundratalet. De övriga civiliserade nationerna i det kristna Europa följde omedelbart efter. (De första neger-slavarna som kom till Förenta staterna anlände dit på ett holländskt skepp år 1619.) Den förste engelsman som kom på iden att det fanns mycket pengar att hämta genom att gripa intet ont anande negrer i Afrika och sälja dem som ‘råvara’ till plantager i Nya världen, där de snabbt arbetades ihjäl, var John Hawkins. Den goda drottning Elisabeth uppskattade denne mördare och kidnappare till den grad att hon dubbade honom till riddare efter hans andra slavhandelsexpedition. Det var som Sir John Hawkins, vilken hade valt som sitt vapen bilden av en neger i kedjor, som senare stolt skrävade inför Richard Hakluyt om sina bedrifter i denna omänskliga trafik. Detta är Hakluyts charmerande återberättelse av Hawkins redogörelse för sin första resa 1562-1563: ‘Och eftersom det bland annat försäkrades att Negrer var en mycket god handelsvara i Hispaniola (nuvarande Haiti) och att man på Guineas kust lätteligen kunde få tag på en stor mängd Negrer, beslöt [Hawkins] sig för att söka sin lycka därpå, och meddelade denna sin avsikt till sina dyra vänner i London ... Alla dessa personer gillade hans avsikt till den grad, att de blev frikostiga kontributörer och delägare i företaget. För detta företag försågs han omedelbart med tre goda skepp ... Därifrån seglade han till Sierra Leone på Guineakusten ... där han stannade en god tid och delvis med svärdets hjälp, delvis med andra metoder införskaffade ett antal av åtminstone 300 Negrer, utöver andra handelsvaror som det landet frambringar. Med detta byte seglade han över Oceanen ... och [sålde] hela antalet av Negrer; för vilket han mottog ... i utbyte en sådan myckenhet varor, att han icke endast lastade sina 3 skepp med hudar, ingefära, socker och en del pärlor, utan fyllde ytterligare två skepp ... Och med sådan framgång och stor vinst för sig själv och tidigare nämnda risktagare kom han tillbaka hem.’

Drottning Elisabeth var imponerad över ‘hans stora framgång och stora vinst’. Han ville få del av alla vinster i framtiden. Och därför lånade Drottningen ett skepp till slavhandlare Hawkins för hans andra slavexpedition. Skeppets namn var Jesus.

Handel – erövringar, piratdåd, plundring och exploatering – på detta sätt ackumulerades det nödvändiga kapitalet för att starta den kapitalistiska produktionen. Det var inte utan skäl som Marx skrev: ‘Om pengarna ... kommer till världen med ett födelsemärke av blod på vardera kinden, så kommer kapitalet drypande, från topp till tå och ur varje por, av blod och smuts.’ Handel – erövringar, piratdåd, plundring och exploatering – var effektiva metoder. De inbringade väldiga profiter, sagolika summor pengar – ett växande kapital.

Men man behövde mer än det ackumulerade kapitalet för att kunna sätta i gång den kapitalistiska produktionen i stor skala. Kapital kan inte användas som kapital – d.v.s. ge vinst – förrän det finns arbetskraft som frambringar den vinsten. Därför var det också nödvändigt att man fick fram en tillräcklig arbetsstyrka.

Det är kanske svårt för oss att föreställa oss att det en gång i tiden var svårt att få arbetare som ville arbeta inom industrin. Det förefaller oss naturligt att det ska existera en klass människor som är villiga att komma till en fabrik och arbeta för en avlöning. Men det är inte alls ‘naturligt’. En människa arbetar åt en annan människa bara så länge hon behöver göra det. Så länge människan har tillgång till jord hon kan producera för egen räkning arbetar hon inte åt någon annan. Förenta staternas historia bevisar den saken. Så länge som det fanns öppet land längre västerut flyttade också alla de människor som ville ha jord västerut, och det betydde att det var knappt om arbetskraft i öster. Samma sak inträffade i Australien: ‘När kolonin vid Swan River bildades ... tog Mr Peel ... med sig ... 50.000 pund och 300 individer ur de

arbetande klasserna; men de fascinerades alla av möjligheten av att skaffa sig jord ... och inom kort stod han där utan ens en tjänare som kunde bädda hans säng eller skaffa honom vatten ur floden.' Fäll en tår för Mr Peel, som var tvungen att själv bädda sin säng helt enkelt därför att han inte insåg att arbetare så länge de har tillgång till sina egna produktionsmedel – i detta fall jorden – inte kommer att arbeta för någon annan.

Det som gäller arbetare med jorden som sitt produktionsmedel gäller lika mycket de arbetare vilkas produktionsmedel är deras verkstad och verktyg. Så länge dessa arbetare kan använda sina verktyg och producera saker som kan säljas för tillräckligt mycket pengar så att de livnär sig, kommer de inte att arbeta åt någon annan. Varför skulle de göra det?

Det är bara när arbetarna inte äger jorden och verktygen – det är bara när de skilts från dessa produktionsmedel – som de söker anställning hos någon annan person. De gör det inte därför att de vill göra det, utan därför att de måste göra det för att köpa mat, kläder och husrum som de behöver för att leva. Utan sina egna produktionsmedel har arbetarna inget val; de måste sälja det enda som finns kvar för deras del, vilket är deras förmåga att arbeta – deras arbetskraft.

Historien om hur den arbetskraft som behövdes för kapitalistisk produktion blev tillgänglig måste därför sammanfalla med historien om hur arbetarna berövades sina produktionsmedel: 'Den process, som bereder vägen för det kapitalistiska systemet, kan därför inte vara något annat än den process som tar ifrån arbetaren hans produktionsmedel; en process som å ena sidan förvandlar de tidigare försörjnings- och produktionsmedlen till kapital och som å andra sidan förvandlar de direkta producenterna till lönearbetare ... Den direkte producenten, arbetaren, disponerade bara över sin egen person när han hade upphört att vara bunden till jorden och upphörde att vara en annan mans slav, träl eller borgensman. För att fritt kunna sälja sin arbetskraft och kunna föra sin vara varhelst det fanns en marknad, måste han vidare ha undkommit skråsystemet, dess regler för lärlingar och gesäller och de hinder som dess arbetskraftsbestämmelser skapade ... Dessa människor, som så nyligen befriats, kunde sälja sig själva först sedan de hade bestulits på alla sina egna produktionsmedel och på alla de garantier för sin existens som stod till buds i det gamla feodala samhället. Historien om detta, om exproprieringen av dessa människor, har skrivits i mänsklighetens annaler med bokstäver av blod och eld.' (1)

---

1. Karl Marx: Kapitalet, del I, s. 758 i den eng. uppl. 1918.

Det var i England som kapitalismen i stor skala först utvecklades, och därför är det lättast att finna dess spår där. Vi har i tidigare kapitel sett hur inhägnadssystemet och katastrofhöjningen av arrendena under femtonhundratalet drev bort många bönder från deras mark, ut på vägarna, där de blev tiggare, luffare, tjuvar. På det viset skapades tidigt en fri arbetarklass utan egendom.

Inhägnadssystemet kom åter under sjuttonhundratalet och under det tidiga artonhundratalet. Då var det mycket större i omfattning och alltså ökades i oerhörd grad antalet av olyckliga jordproletärer som måste sälja sin arbetskraft mot lön. Medan inhägnaderna under femtonhundratalet mötte stort motstånd inte bara från dem som avhystes utan också från staten, som var rädd för att massorna skulle gripa till våld, genomfördes inhägnadsverksamheten under sjuttonhundratalet i laga ordning.

'Inhägnads-akter' som utfärdades av en godsägarregering för godsägarnas räkning tillhörde ordningen för dagen. Arbetaren med jord blev arbetare utan jord – och därför redo att gå in i industrin som löntagare.

Fastän inhägnadssystemet är mera typiskt för England, skedde det i viss utsträckning också på kontinenten att områden inhägnades för adelns exklusiva bruk. Bevis på detta finns i följande klagomål från bönderna i Cheffes i Frankrike till sina deputerade år 1790: 'Församlingsmedlemmarna i Cheffes, i Anjou, dristar sig att till eder framföra ... sina önsknings, önskemål, krav och klagomål beträffande allmänningarna i sin församling, vilka orättmätigt beslagtogs av vissa individer, som är rika och mäktiga eller helt enkelt giriga ... Vår församling ... har berövats sina allmänningar genom ett domstolsutslag till herrarnas förmån ... de äger dessa områden blott för att deras boskap skall kunna beta däruppå, och då de nu berövats dem är de utan hjälp och hänvisade till yttersta fattigdom. Ekonomerna försöker få folket att tro att allmänningarna inte är bra för jordbruket; mäktiga herrar, män med pengar, har själva skott sig på landsbygdsförsamlingarna genom att invadera deras gemensamma jordstycken ... Ingenting är mera värdefullt för vissa församlingar än betesmarkerna; utan dem kan odlarna inte hålla någon boskap, utan boskap har de ingen gödsel, och hur kan de hoppas på goda skördar utan gödsel?'

Förlusten av allmänningsrätten, som dessa franska bönder beklagat sig över, drabbade också de engelska bönderna mycket hårt. För att framgångsrikt bedriva jordbruk måste man hålla kreatur. När bönderna miste rätten till allmänningarna blev resultatet katastrof. Naturligtvis blev de förbittrade på godsägarna som berövade dem deras gamla rättigheter och på regeringen som verkställde de åtgärder varmed de avhystes från sin jord.

Tro nu inte att herremännen drev bort bönderna från jorden för att förse industrin med arbetskraft. Det föll dem aldrig in. De var bara intresserade av att få så mycket vinst som möjligt av jorden. Om de kunde fått mera pengar genom att avstå från att inhägnat allmänningar skulle de inte ha gjort det. Men det fanns mera pengar i att inhägnat än i att låta jorden ligga öppen. Arthur Young påpekade detta efter sin resa genom Shropshire år 1776: 'Genom inhägnadssystemet har arrendena i allmänhet fördubblats ... Tre miles från Daventry kom jag till en inhägnad som bara var ett år gammal ... När jorden låg öppen, inbringade området ett årligt arrende av 6 till 10 shilling per tunnland; men nu 20 till 30 shilling.'

Det kanske hemskaste exemplet på hur man sopade bort de olyckliga arbetare som alltid vistats på jordområdena handlar om Hertiginnan av Sutherland i Skottland. Historien berättas av Marx: 'Där det inte finns några fler självägande bönder som man kan bli av med börjar man rensa bort stugor, så att jordbruksarbetarna på den mark som de odlar inte finner tillräcklig plats för egna hus ... Som exempel på vilka metoder man använder under nittonde århundradet kan hertiginnans av Sutherland "rensning" tjäna. Denna person, som är väl insatt i ekonomiska ting, beslöt ... att utnyttja hela området, varse befolkning redan på liknande sätt hade reducerats till 15.000 personer, till fåravel. Från 1814 till 1820 fördrev man dessa 15.000 invånare, omkring 3000 familjer. Alla deras byar förstördes och brändes, alla deras åkrar förvandlades till betesmark. Brittiska soldater genomförde avhysningen och kom i slagsmål med befolkningen. En gammal kvinna brändes ihjäl i lågorna när hon vägrade lämna sin koja. På detta vis tillägnade sig den ädla damen 794.000 tunnland jord som i mannaminne hade tillhört klanen.'

Från femtonhundratalet till början av artonhundratalet fortsatte i England den utveckling genom vilken bonden berövades sin jord. I Frankrike växte den lilla självägande bondeklassen, men i England där den industriella kapitalismen utvecklades mycket snabbare än någon annanstans, sopades bondeklassen nästan fullständigt bort. Dr R. Price, en engelsk författare på sjuttonhundratalet, berättar hur det gick för dem: 'När denna jord kommer i händerna på några få storbönder, måste resultatet bli att småbönderna förvandlas till en grupp människor som tjänar sitt uppehälle genom att arbeta åt andra ... Städer och fabriker kommer att växa i antal och omfång eftersom fler kommer att tvingas dit i sitt sökande efter bostäder

och anställning ... På det hela taget förändras de lägre ståndens villkor i nästan varje avseende till det värre. Från att ha varit små jordägare reduceras de till dagsverkare och legohjon.’

Borttvingade från jorden måste ‘de lägre stånden’ bli dagsverkare. Inhägnadssystemet var sålunda en av de främsta metoderna för att frigöra nödvändig arbetskraft.

Det fanns andra metoder. En av dem var inte tillnärmelsevis så drastisk som den förra eller lika uppenbar, men den drabbade många fler människor. Det var själva fabrikkssystemet som till sist skilde arbetaren från produktionsmedlen inom hantverket, på samma sätt som han redan förlorat kontrollen över dem på landsbygden.

I Underhusets protokoll för 1806 hävdas, i rapporten från det utskott som tillsats att ‘bedöma Yllemanufakturens tillstånd i England’, att ‘det har länge funnits en del Fabriker i området ... Dessa ha under någon tid varit föremål för stor avund från klädesframställarna i hemmen. De allvarligaste farhågor ha uttryckts ... från den att fabrikkssystemet gradvis skulle konkurrera ut framställningen i hemmen, till dess att den oberoende manufakturisten som arbetar för egen räkning skulle komma att bli Gesäll som arbetar för lön.’

Det som var ‘allvarliga farhågor’ i rapporten från 1806 blev senare verklighet. Man inser lätteligen varför. Fabrikkssystemet med sitt ångkraftsdrivna maskineri och sin långt uppdrivna arbetsfördelning kunde framställa varor mycket fortare och mycket billigare än de arbetare som arbetade för hand. I konkurrensen mellan maskinarbete och manuellt arbete måste maskinen vinna. Den vann – och tusentals ‘oberoende små manufakturister’ (oberoende därför att de hade ägt verktygen, sina produktionsmedel) sjönk ned till att bli ‘Gesäller som arbetade för lön’. Många av dem gick hungriga under lång tid innan de underkastade sig utvecklingen, men till sist måste de ändå ge tappt.

En annan rapport till underhuset, denna gång från handvävarnas delegation år 1840 visar hur meningslöst det var för vävarna att fortsätta med sitt gammalmodiga sätt att producera: ‘Konkurrensen, som är den verkliga anledningen till att lönerna gått ned, har ... i sitt försök att sälja till lägre priser än alla andra, frambringat stora förändringar. Vävarn, vilken med hjälp av sin familj och andra framställde endast några få artiklar, har sett sin uppgift övertas av de stora manufakturisterna. Många av de tidigare hantverksmästarna har reducerats till gesäller; fattigdomen har gjort dem utblottade.’

Hur den manuelle arbetaren konkurrerades ut av maskinerna, framgår av Philip Gaskells berömda bok *Hantverkare och maskiner*, som publicerades 1836: ‘Sedan ångkraften infördes, har en ytterst smärtsam förändring drabbat handvävstolsvävarna, vilka rätteligen kan sägas ha krossats under ångmaskinen ... De priser som betalas för ett stycke tyg visar som man ser av följande tablå den enorma nedgång i priserna som ägt rum:

1795	39 shilling 9 pence
1810	15 shilling
1830	5 shilling

Detta är inte ett enstaka fall; det är ett exempel som gäller för hela handväveriet.’

Handvävarn kunde inte längre tjäna sitt uppehälle, och därför sålde han (om han kunde) sin vävstol, sitt produktionsmedel. Nästa steg blev att han ställde sig i kön vid anställningskontoret på en fabrik. Där träffade han andra arbetare inom andra yrken, som hade haft samma erfarenhet. Maskinproduktionen som behöver en stor arbetsstyrka ruinerade de manuella arbetarna genom att konkurrera, och skaffade sig därigenom arbetskraft.

På det viset skapades den egendomslösa arbetarklass, som tillsammans med ackumuleringen av kapital var livsnödvändig för den industriella kapitalismen.

När den revolution beträffande produktionsmedlen och handeln ägde rum, som förändringen från feodalism till kapitalism innebar, hur gick det då med vetenskaperna, lagstiftningen, undervisningen, statsstyrelsen, religionen från äldre tid? De förändrades också. Det var nödvändigt. Lagen av år 1800 e.Kr. var helt olik lagen från år 1200 e.Kr. På samma sätt var det med de religiösa läroverken. En värld som dominerades av köpmän, fabrikköpare och bankirer krävde andra religiösa föreskrifter än en värld som dominerades av bedjare och stridsmän. I ett samhälle, där syftet med en persons arbete uteslutande var att skaffa uppehälle för sig själv och sin familj kunde kyrkan fördöma profitörerna; men i ett samhälle, i vilket det främsta syftet med arbetet var att tjäna pengar, måste kyrkan stämma om sin ton. Och om den katolska kyrkan, som inrättat sig efter en feodal hantverksekonomi där hantverkaren arbetade uteslutande för att försörja sig, inte kunde ändra sina läror fort nog för att passa en kapitalistisk ekonomi där kapitalismen arbetade för att göra en grov förtjänst – då kunde kanske den protestantiska kyrkan ingripa. Och det gjorde den också. Den protestantiska kyrkan splittrades i många sekter, men inom allihop kunde kapitalisten som ville tillägna sig saker och pengar få hagsvalse om han angreps av samvetsqual.

Medan de katolska lagstiftarna hade förklarat att vägen till rikedom kunde gå käpprätt till helvetet, förklarade puritanen Baxter för sina trogna att de inte tjänade Gud, om de inte tog vara på sina möjligheter att skaffa sig rikedomar. 'Om Gud visar er ett sätt på vilket ni lagligen kan skaffa er mera pengar än på ett annat sätt (utan Men för er själ eller någon annans själ) och ni vägrar göra detta och i stället väljer den mindre vinstbringande vägen, då vägrar ni att vara Guds förvaltare och motta hans gåvor och använda dem till Hans ära när han så begär; ni må arbeta för att bli rika inför Gud, fastän inte för köttet och synden.'

Wesley, metodisternas berömde ledare, kunde skriva: 'Vi borde inte hindra folk från att vara flitiga och förnöjsamma; vi måste uppmuntra alla kristna att förtjäna allt de kan och spara allt de kan; det vill säga att bli rika.'

Den protestantiska reformationen kom under femtonhundratalet, den period då tillfällena till kapitalackumulering, så nödvändig för senare tiders kapitalistiska storproduktion, var större än någonsin förut. I synnerhet Calvins läror var i den kapitalistiska företagsamhetens anda. Medan den katolska kyrkan med misstänksamhet betraktat köpmannen vars 'vinningslystnad' var synd, kunde protestanten Calvin skriva: 'Varför skulle inte vinsten från köpenskap vara större än vinsten från jordinnehav? Varifrån kommer köpmannens vinst, om inte från hans egen skicklighet och flit?' Det är inget under att kalvinismen blev den nya bourgeoisins tro.

De amerikanska historieböckerna prisar puritanerna, Calvins efterföljare, som slog sig ned i Nya England. Detta hårda följe hade som sitt mål i livet Guds ära. De förde ett disciplinerat liv i vilket det var önskvärt att man iakttog flit och hårt arbete, och i vilket lyx, slöseri och sysslolöshet icke var önskvärda. Vilka egenskaper kunde vara mer passande för ett ekonomiskt system vars grund utgjordes av ackumuleringen av rikedom och regelbundna arbetsvanor än dessa religiösa ideal som varje dag praktiserades av Calvins efterföljare? Bäst och frommast var den vars hela aktivitet var inriktad på att skaffa rikedom – i kapitalismens anda. Det var en perfekt kombination.

Benjamin Franklin är ett lysande exempel på den andan. I sin *Den Fattige Richards Almanack* uttryckte han i enkla flärdlösa meningar puritanernas nyckel till den bästa sortens liv för de rättrådiga; och i *Råd till Unga Köpmän* förklarade han:

‘Kort och gott, vägen till rikedom är om man så önskar lika lätt att gå som vägen till marknaden. Den beror framför allt på två ting, flit och sparsamhet; det vill säga, slösa varken tid eller pengar ... Den som skaffar sig allt på hederligt sätt och sparar allt han får, kommer säkerligen att bli rik.’

Detta är den kapitalistiska andan. För kalvinisten var detta inte råd i vanlig mening, det var ett ideal för kristen livsföring. Det bästa sättet att arbeta till Guds ära var att omsätta detta ideal i praktiken.

Nästa gång någon talar om vinningslystnad i den ‘mänskliga naturen’ kan ni visa honom att sparande och investeringar, som var en praktiskt okänd sak i det feodala samhället, långsamt men säkert i det kapitalistiska samhället blev vad man borde ägna sig åt till Guds ära.

Nationalekonomen John Maynard Keynes skriver: ‘Att spara och investera blev under 1800-talet på en gång en plikt och ett nöje för en stor klass människor. Besparingarna förbrukades sällan och allteftersom de ackumulerade, med ränta på ränta, möjliggjorde de de materiella triumfer som vi i dag tar för givna.’

Moralreglerna, politiken, litteraturen och religionen ingick under denna epok en stor sammansvärjning för att befrämja sparandet. Gud och Mammon försonades. Frid på jorden till välbärgade människor. En rik man kunde när allt kom omkring komma in i himmelriket – bara han sparade.’

Akkumuleringen av kapital som härrörde från den tidiga handeln plus existensen av en egendomslös arbetarklass var startskottet för den industriella kapitalismen. Fabrikssystemet självt gjorde det möjligt att ackumulera större rikedomar. Ägarna till denna nya rikedom, som uppfostras att tro att himmelriket var deras om de bara sparade och återinvesterade sina besparingar, satte återigen in sina pengar i fabriker. På så vis kom det moderna samhället till.

15. Revolution – inom industri, jordbruk, samfärdsel

Den 11 mars 1776 publicerade Birmingham Gazette följande häpnadsväckande nyhet: ‘Sistlidne Fredag sattes vid Bloomfields kolgruva en ångmaskin konstruerad efter Mr Watts nya Principer i arbete ... i närvaro av en rad vetenskapliga Gentlemän vilkas nyfikenhet eggades av att få se igångsättandet av en så märklig och kraftfull Maskin ... genom detta exempel har tvivlen hos de oerfarna skingrats, och Vikten och Nyttan av Uppfinningen har slutligen avgjorts ... (Den) uppfanns av Mr Watt ... efter många års studier och en rad olika dyra och mödosamma Experimenten.’

1800 hade ‘Vikten och Nyttan av Uppfinningen’ blivit så uppenbar för engelsmännen, att den var i bruk i 30 kolgruvor, 22 koppargruvor, 28 gjuterier, 17 bryggerier och 84 bomullsfabriker.

Sedan urminnes tider hade man upfunnit maskiner för att utträtta människans arbete. Men med ångmaskinen kom en viktig förändring i produktionsmetoden. Tillkomsten av maskineri som drevs med ångkraft innebar att man kunde bygga fabriker i stor skala. Man kunde ha fabriker utan maskiner men man kunde inte ha ångkraftsdrivna maskiner utan fabriker.

Fabrikssystemet med dess effektiva organisation och arbetsfördelning innebar en enorm ökning av produktionen. Varor strömmade ut ur fabriker i snabb takt. Denna produktionsökning var till en del följden av att kapitalet tryckte på och ville ha utdelning. Till en del var det svaret på ökad efterfrågan. Att man öppnade nya marknader i nyupptäckta länder var en viktig orsak till den ökade efterfrågan. Det fanns ännu en anledning.

Fabriksframställda varor fann en hemmamarknad likaväl som en marknad i utlandet. Detta berodde på befolkningsökningen inom själva England.

Historikerna har länge grälat om huruvida den påtagliga befolkningstillväxten i England under sjuttonhundratalet var en följd av en ökning i födelsetalet eller en minskning av antalet dödsfall.

Fast båda dessa saker inträffade, tror man nu att minskningen av dödstalet var den viktigare orsaken. Men varför minskade dödstalet? Möjligen därför att läkarna hade lärt sig mera om sin verksamhet, vilket bland annat betydde att folk som tidigare skulle ha dött hölls vid liv. Barnbördshuset i London visar an hart när otrolig minskning av dödligheten hos mödrar och barn som togs in där:

Dödlighet	1749-1758	1799-1800
Kvinnor	1 på 42	1 på 914
Barn	1 på 15	1 på 113

Dessa siffror berättar hela historien. Före 1700 var befolkningsökningen i England omkring en miljon per århundrade; mellan 1700 och 1800 var ökningen däremot 3.000.000!

Ännu en orsak till befolkningsökningen var kanske också det förhållandet att människor åt bättre beroende på slående förbättringar inom jordbruket. (Dessa förbättringar var själva i viss utsträckning ett resultat av befolkningsökningen.) Lika mycket som det var en industriell revolution, kan man säga att en revolution inom jordbruket ägde rum.

Säg '1649' till en engelsk skolpojke och han kommer att svara 'Karl I:s död på schavotten'. Han skulle inte drömma om att svara 'Det är då man införde rovor och andra rotfrukter från Holland'. Och varför skulle han göra det? Varför var rovor så viktiga?

Man behöver bara titta på figuren på sid. 16 som visar treskiftes- bruket. Att en tredjedel av jorden låg i träda innebar ett enormt slöseri. Införandet av rovor och klöver innebar att man löste problemet att få jorden att ge avkastning. Nu införde man följande växelbruk:

Första året – vete
Andra året – rovor
Tredje året – korn
Fjärde året – klöver

Detta var en välbehövlig förbättring. Det betydde att jorden inte längre behövde 'tröttas ut' genom att man sådde brödsäd två år i rad; det betydde också att man undvek slöseriet med att låta jorden ligga i träda.

Införandet av rovor och klöver löste också problemet med att skaffa vinterfoder för boskapen. Tidigare slaktade man och saltade ned mycket boskap för att ha som mat under hela vintern – nu kunde fler kreatur hållas vid liv.

Vid denna tid började man också experimentera med att förbättra kvaliteten på boskapen. Att det var framgångsrika experiment visas av följande tablå som ger genomsnittliga vikten på djur som såldes på marknaden vid Smithfield före och efter införandet av vetenskaplig avel.

	Början av 1700-talet	Slutet på 1700-talet
Oxar	370 skålpund	800 skålpund
Kalvar	50 skålpund	148 skålpund
Får	28 skålpund	80 skålpund

Och på samma sätt som det uppträdde förbättringar i fråga om verktyg och maskiner inom industrin, så såg man under sjuttonhundratalet också prov på nya och bättre plogar, hackor o.s.v. inom jordbruket.

Det var inhägnadssystemet, som hade så fruktansvärda följder för de avhysta, som gjorde det möjligt att införa alla dessa förbättringar inom jordbrukstekniken. Det gamla arrangemanget med öppna åkrar och allmanningar skulle ha gjort förbättringar omöjliga.

Befolkningstillväxten betydde att det lönade sig med jordbruk. Storgodsägare som ville ha goda vinster gjorde under denna tid stora investeringar, och ett av resultaten var mera mat och bättre mat – vilket i sin tur ledde till ytterligare befolkningsökning.

Revolutionen inom industri och jordbruk åtföljdes av en revolution inom transportväsendet. Att producera fler varor, göra det snabbare och få fram större och rikare skördar är inte till någon nytta om man inte kan transportera resultatet till de människor som behöver det. Vägarna var dåliga. De var så dåliga att Markisen av Downshire vid mitten av sjuttonhundratalet var tvungen att ta med sig arbetare för att göra nödvändiga vägarbeten under själva resan och lyfta upp hans vagn ur sörjan så att han kunde fortsätta sin resa. Det som var obehagligt för markisens del blev outhärdligt för fabriksidkaren som var angelägen att förse en växande marknad med varor. Billig och snabb och regelbunden transport var nödvändig. Den var också nödvändig för de fabrikörer som ville utnyttja de fördelar som följde med att koncentrera produktionen till ett speciellt lämpligt område – till exempel Lancashire, där det var speciellt lämpligt att spinna bomull och väva bomullstyger.

Det var därför under sjuttonhundratalet som man började förbättra vägarna och bygga kanaler. Makadamvägen (John McAdam, ingenjör) som vi väl känner till, kom till i början av artonhundratalet, och följdes av järnvägar och ångbåtar. Under tiden hade flodbäddarna muddrats upp och kanaler grävts. Revolutionen inom transportväsendet gjorde det inte bara möjligt för hemmamarknaden att breda ut sig i alla riktningar; den gjorde det också möjligt för världsmarknaden att bli hemmamarknad.

Befolkningstillväxten, revolutionerna inom transportväsendet, jordbruket och industrin – allt detta berodde av och orsakade varannat. De utgjorde de krafter som förberedde en ny värld.

16. 'Den säd I sån skall en annan skörda

Det är allmänt bekant att man kan bevisa vad som helst med statistik. Aldrig gav statistiken en falskare bild av vad som verkligen skedde än under den industriella revolutionens barndomstid i England. Varje tablå visade enorma framsteg. Produktionen av bomullsvaror, järn, kol och alla andra varor, ökade tiofalt. Försäljningsvolymen, siffrorna för försäljningen, vinsterna för ägarna – allt gick himmelsvitt i höjden. England, det måste ni känna på er, måste ha varit det paradiset som alla schlagerförfattare kvittrar om. Det var det också – för ett litet fåtal människor.

För den stora massan var England under denna tid långtifrån ett paradiset. När det kom till arbetarnas lycka och välstånd blev den glättiga statistiken till ohygglig lögn. En författare påpekade detta i en bok som publicerades år 1836: 'Inemot en miljon mänskliga varelser svälter bokstavligen, och deras antal växer ständigt. Det är en ny epok inom handelns historia att en aktiv och ständigt ökande handel skall vara tecknet inte på förbättrade villkor för de arbetande massorna utan på deras fattigdom och degradering men dit har Storbritannien nått.'

En människa från Mars skulle om han släppts ned på den idoga ön England under 1800-talet tro att alla jordvarer är dårar. För han skulle å ena sidan ha sett hur den stora massan av människor arbetade länge och mödosamt och kom tillbaka om natten till eländiga, ohälsosamma skjul som inte var lämpliga för svin en gång; å andar sidan fanns några få människor som aldrig lät sina händer smutsas av arbete, men som inte desto mindre utfärdade lagar som styrde massornas liv, och levde likt kungar i sina palats.

England var i själva verket två länder. Disraeli påpekade den saken i sin *Sybil*: 'Två nationer, mellan vilka det inte finns någon kontakt och ingen sympati, vilka är lika okunniga om varandras vanor, tankar och känslor som om de dvaldes i olika zoner eller vore invånare på olika planeter; vilka formats av olika uppfostran, uppföds på olika mat, ha olika seder och inte styrs av samma lagar.

– Du talar om ... sade Egremont, tveksamt.

– DE RIKA OCH DE FATTIGA.'

Denna uppdelning var inte ny. Men med maskinernas och fabriksystemets tillkomst kom gränslinjen att bli ännu mer markerad än förut. De rika blev rikare och de fattiga, som avskurits från produktionsmedlen, allt fattigare. Speciellt drabbades de hantverkare, som hade levt relativt väl och som nu genom konkurrensen från de maskinframställda varorna, hade ruinerats. Vi får en föreställning om hur förtvivlad deras ställning var från ett vittnesmål av en av dem, vid namn Thomas Heath, en handvävare:

'Fråga: Har ni några barn?

Svar: Nej; jag hade två men de är bägge döda, pris vare Gud.

Fråga: Uttrycker ni tillfredsställelse över era barns död?

Svar: Det gör jag verkligen. Jag tackar Gud för den sakens skull. Jag har befriats från bördan att försörja dem, och de är, stackars älskade varer, befriade från detta livs bekymmer.'

Man måste hålla med om att man måste vara ordentligt på dekis för att tala på detta sätt.

Hur gick det för dem som inte längre kunde hålla stånd mot maskinen och slutligen kom till fabriken? Hurdana var förhållandena i dessa tidiga fabriker?

De nya maskinerna som skulle ha kunnat göra arbetet lättare gjorde det i själva verket värre. De var så effektiva att de måste få utföra sitt trolleri så länge som möjligt. För fabriksägarna representerade maskinerna en stor mängd kapital som inte fick lämnas överksamt – det måste hållas i omlopp, ständigt i omlopp. Dessutom visste den klipske fabriksägaren att det var väsentligt att han fick allt han kunde ur maskinen så fort som möjligt ty maskinen kunde snart nog vara föråldrad. Därför var sexton timmars arbetsdag inte någon ovanlig företeelse. När man till sist lyckades få två tolvtimmarsskift betraktade arbetarna denna förändring som en välsignelse.

Den långa arbetstiden var arbetarna vana vid. I sina egna hem, under hemarbetssystemet, hade de arbetat på det viset. De verkliga påfrestningarna kom när man försökte lära dem disciplinen på fabriken. Att börja arbeta vid en bestämd tidpunkt, att upphöra med arbetet vid en bestämd tidpunkt, att sätta i gång, att hålla jämna steg med maskinens rörelser – ständigt under en alltid närvarande uppsyningsmans order och kontroll – det var någonting nytt. Och det var svårt.

Spinneriarbetarna vid en fabrik nära Manchester var tvungna att arbeta fjorton timmar om dagen i en temperatur på 27-29 grader utan tillåtelse att dricka vatten. De underkastades följande bestraffningar:

	shilling	pence
Spinneriarbetare som påträffas med fönstret öppet	1	0

Spinneriarbetare som befinnes vara smutsig i arbetet	1	0
Spinneriarbetare som ertappas med att tvätta sig	1	0
Spinneriarbetare som har gasljuset på för länge om morgonen	2	0
Spinneriarbetare som ertappas med att vissla	1	0

Detta förefaller fantastiskt, men det förhöll sig på det viset. Kapitalisterna trodde att de kunde förfara som de ville med vad som tillhörde dem. De gjorde ingen skillnad på sina arbetare och sina maskiner. Eftersom man hade betalt reda pengar för maskinerna men inte för människorna, lade sig fabriksägarna snarare mera vinn om sina maskiners välfärd än om sina arbetares välbefinnande.

Man betalade så lite som möjligt i löner. Fabriksägarna köpte på arbetsmarknaden den arbetskraft som de hade användning för till lägsta möjliga pris. Eftersom kvinnor och barn kunde sköta maskinerna och fick mindre lön än männen var det ofta kvinnorna och barnen som fick arbeta medan mannen i huset gick arbetslös. Till att börja med köpte fabriksägarna fattiga barnarbetare från fattighuset; senare blev de barn som bodde hos sina föräldrar tvungna att börja i fabriken och gruvorna, eftersom deras arbetande fäder och mödrar inte tjänade tillräckligt för att försörja familjen. Industrialismens färd kom ingenstädes bättre till uttryck än i vittnesmålen om barnarbete under dessa tidiga dagar.

Inför ett parlamentsutskott avgav Mr John Moss, som en gång varit förman för lärlingarna på en bomullsfabrik, följande vittnesmål beträffande de barn från fattighuset som tvingades in i fabriksarbetet:

- Var de från fattighuset? – Allihop var från fattighuset.
- Vid vilken ålder tog man dem till fabriken? – De som kom från London var mellan sju och elva år. De som kom från Liverpool var mellan åtta och femton år gamla.
- Till vilken ålder fick de sin utbildning? – Till tjuogoett.
- Vad var det för arbetstider? – Från fem om morgonen till åtta på kvällen.
- Var femton timmar om dagen den regelbundna arbetstiden? – Ja.
- När man stannade maskinen därför att man måste reparera inom fabriken eller därför att det inte fanns bomull tillräckligt, måste då barnen efteråt arbeta in den förlorade tiden? – Ja.
- Satt eller stod barnen när de arbetade? – De stod.
- Hela tiden? – Ja.
- Fanns det några sittplatser på fabriken? – Inga alls ... Jag fann ofta barnen på fabriksgolvet, långt efter det de borde varit i säng.
- Skadades några barn av maskinerna? – Mycket ofta.

Hans Majestäts kommission utfärdade återigen, år 1833, en rapport om Anställningen av Barn i Fabriker. I den rapporten finns vittnesmålet från elvaårige Thomas Clarke, som tjänade 4 shilling i veckan (med sin broders hjälp) på en fabrik. Detta är hans berättelse: 'De piskade oss alltid om vi somnade ... Castles brukade ta ett rep som var lika tjockt som min tumme, och han la det dubbelt och knöt knutar på det ... Jag brukade gå till fabriken lite före sex och ibland klockan fem och arbeta till nio på kvällen ... En gång arbetade jag hela natten ... Vi föredrog att arbeta på det viset. Vi ville ha lite pengar att använda för oss själva. Dagen innan hade vi arbetat från sex om morgonen. Vi fortsatte arbeta till klockan nio följande kväll ... Jag kan tjäna omkring 4 shilling ... Min bror hjälper mig! Han är bara sju år. Jag ger honom ingenting. Om han inte vore min bror, skulle jag behöva ge honom en shilling i veckan ... Jag tar med mig honom klockan sex, och han stannar på jobbet till klockan åtta.'

Man bör minnas att barnarbete inte var någonting nytt. Man erinrar sig Defoes beskrivning av hemarbetssystemet (sid. 108). Men medan barnens arbete tidigare var en del av föräldrarnas arbete var det numera grundvalen för det nya systemet. Medan barn tidigare arbetade i

hemmet under sina föräldrars uppsikt, och med arbetstid och arbetsförhållanden som dessa bestämde, arbetade de nu i fabriker under en uppsyningsmans kontroll. Dennes eget arbete berodde på hur mycket arbete han kunde tvinga ur dessa små kroppar och det var en vinstgirig fabriksägare som bestämde arbetstid och arbetsförhållanden. Till och med en västindisk slavägare kunde bli indignerad över barnens långa arbetstid. En av dem uppges i ett samtal med tre fabriksägare i Bradford ha sagt: 'Jag har alltid trott att jag gjort mig utskämd genom att vara slavägare, men aldrig trodde vi i Västindien att det var möjligt för en mänsklig varelse att vara så grym att han begär att ett barn på nio år ska arbeta tolv och en halv timme om dagen, och det säger ni är vad ni kräver.'

Denne slavägare kunde ha gjort ännu en jämförelse. Hur eländiga slavkvarteren ändå var, både i Västindien och i den amerikanska Södern, kunde man dock säga att de i en del avseenden inte var värre än arbetarhemmen i de nya fabriksstäderna. I och med ångkraften var det inte längre nödvändigt att fabriker låg på orter där det fanns vattenkraft. Industrin flyttade närmare kolgruvorna och nästan över en natt blev orter, som förut varit helt obetydliga, stora städer. År 1770 utgjorde landsbygdsbefolkningen i England fyrtio procent av den totala befolkningen; 1841 hade denna siffra sjunkit till tjugosex procent. Städernas tillväxt visade vad som höll på att ske:

	1801	1841
Manchester	35.000	353.000
Leeds	53.000	152.000
Birmingham	23.000	181.000
Sheffield	46.000	111.000

Ni känner igen namnen. Berömda orter med berömda industrivaror – och med arbetare som levde i mörka, ohygieniska, överfyllda, ohyggligt fula bostäder. Nassau Senior, en känd nationalekonom, vandrade genom en stadsdel i Manchester år 1837. Han beskrev vad han såg: 'Dessa städer har byggts utan hänsyn till någonting annat än byggherrens omedelbara fördel ... På ett ställe upptäckte vi att en gata i hela sin sträckning följde ett dike, för på detta sätt kunde man bygga djupare källare utan extra kostnad för grävandet, källare inte för att lagra varor, avskräde eller skrot, utan för mänskliga varelser att bo i. Inte ett enda hus på denna gata undgick koleran. I allmänhet är gatorna i dessa förstäder utan stenbeläggning; de har en dynghög eller ett dike i mitten; husen har byggts alldeles inpå varandra utan ventilering eller avlopp, och hela familjer hänvisas till hörnet av en källare eller en vindskupa.'

Det är uppenbart vilken effekt sådana bostadsförhållanden hade på hälsotillståndet hos de stackars människor som måste bo där. De som bodde i andra änden av staden hade verkligen tur, för under koleraepidemin berodde det på var man bodde hur länge man överlevde – om man får tro den undersökning som Dr P. H. Holland gjorde i en förstad till Manchester år 1844:

'När vi upptäcker att dödligheten är fyra gånger större på vissa gator i förhållande till andra, och dubbelt så stor på vissa typer av gator och dessutom upptäcker att den ofelbart är mycket hög på de gator som är i dåligt skick och nästan lika ofelbart är mycket låg på de gator som är i gott skick, då kan vi inte hejda oss inför slutsatsen att mängder av våra medmänniskor, hundratals bland våra grannar, varje år går under av brist på de mest elementära försiktighetsåtgärder.'

Hur kände sig den andra delen av nationen, de rika? Vilken var de välbärgades inställning till fabriker, de många arbetstimmarna, barnarbetet? De flesta av dem befattade sig över huvud taget inte med sådana saker. När de någon gång gjorde det, tröstade de sig med tanken att det som förhöll sig på det viset måste så vara. Bibeln sade ju: 'De fattiga haven I ju alltid ibland

eder ...’ De rika bekymrade sig inte om att Bibeln hade annat att säga om förhållandet mellan människa och hennes medmänniskor – de läste bara sina favoritställen i Bibeln, och lyssnade bara på vad de ville höra.

Därför fann den tidens rika en del av det som vi i dag finner helt förskräckligt helt i sin ordning. Var det synd om barn som inte fick gå i skolan utan i stället arbetade fjorton timmar om dagen? Pyttsan, sa Mr G. A. Lee, ägaren till en bomullsfabrik i vilken arbetstiden för barn sträckte sig från sex om morgonen till åtta på kvällen. ‘Det finns ingenting mera gynnsamt för moralen än att tidigt lära sig lydnad, flit och regelbundet arbete’, sa han.

Mr Lee bekymrade sig om de fattigas moral. Det gjorde också ordföranden i Royal Society, Mr Giddy, som var mot förslaget att starta skolor för arbetarbarn. Så här löd Mr Giddys intressanta argument: ‘Att ge utbildning till den fattiga arbetarklassen ... skulle i själva verket vara till nackdel för deras moral och deras lycka; det skulle inge dem förakt för sin ställning i livet i stället för att göra dem till goda tjänare inom jordbruket och inom andra arbetsanställningar till vilka deras ställning i samhället förutsett dem ... det skulle göra det möjligt för dem att läsa broschyrer som uppmanar till revolution ... det skulle göra dem uppstudsiga mot sina överordnade.’

Men om vi får tro ett annat vittne från denna tid, borde de fattiga i stället för att avsky sin lott inse att de hade alla skäl att vara tacksamma för den. De kunde verkligen skatta sig lyckliga som var en del av det stora fabrikkssystemet, denna stora gåva till mänskligheten. Åtminstone ansåg Andrew Ure detta, och han skrev år 1835: ‘På en nyligen företagen resa ... har jag sett tiotusentals gamla och unga och medelålders av båda könen ... människor som tjänade ihop till mat, kläder och bostäder i överflöd, utan att svettas ur en enda por, med skydd hela tiden från sommarens sol och vinterns kyla, i våningar som är luftigare och hälsosammare än vad som finns i vår huvudstad ... där vår mondäna aristokrati församlas ... magnifika byggnader, som i antal, värde, nyttighet och uppslagsrikedom i fråga om konstruktionen, vida övergår de omskrutna monumenten från den asiatiska, egyptiska och romerska despotismen ... Sådant är fabrikkssystemet.’

Man bör lämpligen hålla i minnet att Dr Ure var på rundresa till fabriker – han arbetade inte i någon av dem.

Långt innan Dr Ure började lovsjunga fabrikkssystemet, gav en kyrkans man tröst och hjälp åt de fattiga. Det var inte någon vanlig prelat heller – det var ärkediakonen Paley själv. De missnöjda medlemmar av arbetarklassen som trodde att de själva hade det illa och att de rika hade det bra, fick höra uppmuntrande ord från denne distingerade prelat: ‘Vissa av de prövningar som fattigdomen ... pålägger er är inte umbäranden utan njutningar. Sparsamheten är i sig själv en njutning. Det är en övning i uppmärksamhet och uppfinningsförmåga som ... ger tillfredsställelse ... Detta försvinner i överflödet ... Det är inget nöje förknippat med att ta av en stor myckenhet pengar ... En ännu större fördel som personer i en lägre ställning har är den lätthet med vilken de drar försorg om sina barn. All den försorg en fattig mans barn behöver innefattas i två ord: flit och oskuld.’

Och om det dumma fattigfolket var för envist för att tro att fattigdomen verkligen var ett nöje och en njutning, då hade ärkediakonen ännu ett trumfkort gömt i prästrocken. De fattiga avundades helt enkelt de rika deras fritid. Ett sådant misstag! Det var de rika som verkligen var avundsjuka – ty fritiden är en njutning bara om man arbetar verkligt hårt. Här är argumentet: ‘En annan sak som de fattiga plägar avundas hos de rika, är deras makliga liv. Men häri missuppfattar de förhållandet totalt ... Vilan gör man vid arbetets slut. Vilan kan därför inte uppskattas eller ens kännas om man inte har varit uttröttad. De rika ser inte utan avund den återställelse och den njutning som vilan ger åt de fattiga.’

Ärkediakonen Paley skrev dessa tröstens ord år 1793. Detta var vid den tid, vilket man erinrar sig, då de fattiga i Frankrike försökte få bort de privilegierade i sitt land. Den franska revolutionen var en blodig historia. De rika i England tyckte inte om den. De avskydde blotta tanken på att den hemska franska idén 'Av med huvudet!' skulle korsa Engelska kanalen och smitta deras egna blottställda. Det var därför som ärkediakonen, de fattigas vän, lugnade de fattiga engelsmän som visade benägenhet att bli alltför hetlevrade: 'Den enda förändring man bör eftersträva är den gradvisa och progressiva förändringen ... som är det naturliga resultatet av framgångsrika ansträngningar ... Denna förändring kan man motse ... i en situation där allmän ordning och stillhet råder; det är absolut omöjligt i varje annan situation ... Att avundas de rikas ställning eller förmögenheter eller att så ha begär till dem att man vill tillgripa dem med våld eller genom uppror och förvirring, det är inte bara ondska utan dårskåp.'

De fattiga i England tog prelatens råd ad notam. De 'tillgrep inte de rikas förmögenheter'. Men allteftersom tiden led, såg de sig om efter 'den gradvisa och progressiva förbättring' som han lovat som 'det naturliga resultatet av framgångsrikt tid'. Den kom inte. Och alltså slogs de för att få den förbättringen.

De fattiga slogs till exempel för att få kortare arbetstid. Och de fick i den kampen hjälp av en del rika som var mänskliga nog att hålla med dem om att en fjorton- eller sextontimmarsdag var alltför lång. Vissa av dessa rika personer förde striden ända till parlamentet. De uttalade sig för att man skulle begränsa arbetstiden till tio timmar om dagen. De övertalade vissa av sina kolleger att rösta på en motion för den sakens skull. Detta misshagade en stor mängd människor, bland dem Dr Ure. Han var ursinnig – av ett intressant skäl: 'Det kommer säkerligen att förvåna mången opartisk person att nittiotre medlemmar av brittiska underhuset är i stånd att rösta för att en grupp vuxna arbetare inte skulle tvingas arbeta mer än tio timmar om dagen – vilket är ett ingrepp i dessa personers frihet som ingen annan lagstiftande församling i kristen-heter ett ögonblick skulle ha övervägt. Fabrikörerna i Gloucestershire har med rätta karakteriserat förslaget som "värdigt medeltiden".'

Dr Ure var liksom ärkediakonen Paley en arbetarens vän. Därför var han och fabrikörerna i Gloucestershire indignerade över detta förslag att ingripa i arbetarens frihet att arbeta så länge hans arbetsgivare ville. Hur skulle det gå med engelsmannens historiska fri- och rättigheter om Parlamentet tog ifrån honom hans oför-ytterliga rättigheter att arbeta ihjäl sig?

Att en arbetstidsbegränsning innebar att man ingrep i en människas naturliga frihet var ett mycket viktigt argument. Den användes om och om igen i Amerika likaväl som i England. De fabrikörer som lade fram det (egendomligt nog hade arbetarna själva inte det minsta emot att deras naturliga rättigheter i detta fall inskränktes) fick argument från den store nationalekonomen Adam Smith, aposteln för laissez-faire. Det förhöll sig faktiskt så att Smith, ärkemotståndaren framför alla andra till merkantilismens restriktionspolitik, starkt motsatte sig alla sådana ingrepp. Fabrikörerna kunde citera ur *The Wealth of Nations*: 'Den egendom som varje människa besitter i sin arbetskraft är den ursprungliga grunden till all annan egendom och följaktligen den mest okränkbara. Den fattiges arv ligger i hans händers styrka och skicklighet; att hindra honom från att utnyttja denna styrka och skicklighet på sätt han finner lämpligt utan harm för sin granne, är uppenbarligen en förbrytelse mot denna mest helgade egendom ... Att bedöma huruvida han är lämplig att utnyttja är en sak som förvisso kan anförtros de arbetsgivare i vilkas intresse det ligger.'

Adam Smith hade naturligtvis skrivit detta i opposition mot merkantilismens regleringar och inskränkningar. Köpmännen bedrev lurendrejeri när de utnyttjade detta citat från år 1776 för att slåss mot ett helt annat slags regleringar. Men låt oss anta att det var hederligt av dem att citera Smith. Det var däremot inte hederligt att glömma bort de Smith-citat som inte gynnade

dem. Denna vana att välja från Smith det som passade deras åtgärder och förbigå hos Smith allting som deras åtgärder stred emot, var för den styrande klassen en god sak – och en katastrofal historia för arbetarklassen. På det viset betedde man sig i över hundra år.

Vad kunde arbetarna göra för att förbättra sin ställning? Antag att ni hade en god inkomst som strumpstickare. Antag att en fabrik uppfördes i trakten, och att till den fabriken fördes maskiner som snart producerade strumpor till så billigt pris att er inkomst blev allt sämre och sämre till dess ni en dag befunde er vid svältgränsen. Då skulle ni drömma er tillbaka till tiden före maskinen och det som då bara var en god inkomst och ett hyggligt liv skulle verka rena lyxlivet i er dagdröm. Därefter skulle ni vakna upp ur drömmen och rysa vid anblicken av fattigdomen omkring er. Ni skulle fråga er vad orsaken var till detta, och ni skulle som tusen gånger förut komma till samma slutsats – maskinen. Det var maskinen som kastade ut människor från deras arbete och sänkte priset på varorna. Maskinen – det var fienden.

När desperata människor kom till denna slutsats, var nästa steg oundvikligt.

Man måste förstöra maskinerna.

Vävstolarna för strumpor och spetsar, vävmaskinerna, spinnmaskinerna – alla maskiner som föreföll ha bragt med sig elände och svält – krossades eller brändes. De som slog sönder maskiner, ludditerna, hade en känsla av att de slogs för en värdig livsföring när de bekämpade maskinerna. Allt deras uppträdande hat mot maskinen fick sin utlösning när de tog itu med sin våldsamma uppgift.

Man kan lätteligen föreställa sig resultatet av sådana våldsamheter. Egendom hade förstörts, maskiner hade slagits i bitar av folkmassan. Maskinägarna handlade snabbt. De vädjade till lagen. Och lagen dröjde inte med att svara. 1812 införde parlamentet dödsstraff för att förstöra maskiner. Men innan man skred till omröstning höll en medlem av överhuset sitt jungfrutal och opponerade sig mot den nya lagen. Han påminde lagstiftarna om att orsaken till förstörandet av maskinerna var att man tidigare förstört människan: 'Men fastän det måste erkännas att dessa nidingsdåd begåtts, kan det inte förnekas att de är frukten av ett ojämförligt elände. Den envishet dessa olyckliga människor visar i sitt företag bevisar att ingenting utom den yttersta nöd skulle ha kunnat driva en en gång hederlig och idog del av befolkningen till att begå överdrifter som är till den grad ödesdigra för dem själva, deras familjer och samhället ... I sin dårskap trodde de att de fattigas välfärd var viktigare än att några få individer blev allt rikare genom förbättringar inom manufakturen, vilka berövade arbetarna deras anställning och gjorde dem ovärdiga sin lön ...

Ni kallar dessa människor pöbel, en desperat, farlig och okunnig mobb ... Är vi medvetna om våra förpliktelser mot pöbeln? Det är pöbeln som arbetar på våra åkrar, tjänstgör i våra hus – som är manskap i er flotta och armé – och som gjort det möjligt för er att utmana hela världen och som också kan utmana er när försummelse och olycka drivit dem till förtvivlan.'

Denne man, som höll sitt tal den 27 februari 1812, var Lord Byron.

Att slå sönder maskinerna var inte något klokt företag. Även om det hade lyckats, skulle det inte ha löst arbetarnas problem. Det var inte maskinen som var orsaken till deras plågor – det var maskinägaren, som lika effektivt, även om det inte skedde lika öppet som då godsägaren inhägnade jorden, skilde dem från produktionsmedlen.

Arbetarna insåg snart att det inte var någon bra utväg för dem att förstöra maskinerna. Vissa arbetare försökte sig på andra metoder. Här är till exempel en ömkansvärd petition från en grupp som kallade sig 'De fattiga vävarna'. Den ställdes till deras arbetsgivare i Oldham i England år 1818: 'Vi vävare i denna stad be eder vördsamt att uppmärksamma den eländiga

situation i vilken vi under lång tid befunnit oss på grund av våra ytterligt låga löner, och att försöka höja desamma för att något lindra våra lidanden, då ni väl veta att de ej räcker till för att köpa de brukliga Livsförnödenheterna. Vi äro av den meningen att ni som grupp skulle kunna klara av saken utan men för era profiler, vilka vi på intet vis vilja skada.’

Det fanns andra petitioner. Hundratals. Petitioner som inte skickades till arbetsgivarna – det slutade man snart nog med, för det ansågs som lönlöst – utan till parlamentet. Många togs det ingen notis om, men andra rönste viss uppmärksamhet. Det fanns redan en del lagar som var avsedda att bidra till att lindra arbetarklassens elände. Nu stiftades ytterligare lagar som ett resultat av dessa petitioner, och som resultat också av de parlamentariska undersökningar som gjordes och som bortom allt tvivel bevisade att förhållandena verkligen var så ohyggliga som arbetarna hävdade.

Men lagar är en sak. Det gäller att omsätta dem i praktiken. Detta upptäckte arbetarna. De upptäckte också att samma lag kunde användas på ett vis när det gällde dem och på ett helt annat sätt när det gällde arbetsgivarna.

Ibland upptäckte arbetarna, när de drog sina klagomål inför domstol, att den ämbetsman som hörde deras klagomål var just den arbetsgivare som de kritiserade. Det var små utsikter att få rättvisa under sådana förhållanden.

Men sambandet behövde inte vara så intimt. Det räckte med att domarna i de flesta fall tillhörde samma samhällsklass som arbetsgivarna. Och om de inte tillhörde samma samhällsklass, tänkte de i alla fall på samma sätt som arbetsgivarna. Arbetarna såg man ned på, arbetsgivarna såg man upp till. Ämbetsmännen tyckte att arbetarna borde visa tacksamhet för de smulor man slängde åt dem; och att arbetsgivarna borde röna tack för att de kastade några små smulor åt sina arbetare. Under sådana förhållanden var oddsen avgjort emot arbetarklassen.

Två framstående historiker, J. L. och B. Hammond, sammanfattar vad som höll på att inträffa: ‘Parlamentet gjorde inte många eftergifter åt arbetarklassen, och de eftergifter som gjordes förlorade allt värde eftersom domarna och ämbetsmännen vägrade att genomdriva lagstiftning som misshagade herrarna ... Ämbetsmännen tycks för det mesta ha tagit det som en självklar sak att om arbetsgivarna vägrade lyda lagen, så kunde man ingenting göra för att få dem att lyda ... Eftersom de inte kunde få arbetsgivaren att lyda lagen, sände de dem i fängelse som försökte få dem att lyda.’

Adam Smith, denne skarpögde iakttagare, trodde inte att detta var något som var utmärkande för detta ögonblick i historien utan att det var något som generellt gällde i alla kapitalistiska länder vid alla tidpunkter. När arbetsgivarna sökte sanktion hos sin idol för vad de tog sig till dröjde de inte alltför länge vid följande passus ur *Wealth of Nations*: ‘I den grad som statsmakten instiftats för att skydda äganderätten försvarar den i själva verket de rika mot de fattiga och skyddar dem som har egendom mot dem som inte har någon.’

Denna sanning inhämtade arbetarna från bitter erfarenhet. Vad kunde de göra åt saken? En till synes uppenbar åtgärd låg i öppen dag. Om de själva kunde få rösträtt skulle de kunna utöva påtryckningar på lagstiftarna för att göra regeringen till de mångas beskyddare i stället för att vara en regering som skyddade fåtalet. De ansåg att de själva måste få ett ord med i laget när det gällde att välja lagstiftarna. När lagen stiftades av arbetare måste den ju stiftas till deras förmån. Lagen satte hinder i deras väg – lagen stiftades av arbetsgivarna – men om arbetarna deltog i lagstiftningen, då skulle de ha en chans. Om staten kunde skydda jordägarna genom lagar mot import av spannmål och fabrikererna med tullavgifter, då skulle den också kunna skydda arbetarnas löner och arbetstid. Och därför slogs de för rätten att rösta.

I dag är vi så vana vid den politiska demokratin att vi är benägna att tro att den alltid har funnits. Naturligtvis förhåller det sig inte så. Rätten för alla medborgare att rösta gavs inte godvilligt – den var resultatet av en lång kamp. I England ställde sig arbetarklassen bakom Chartist-rörelsen, som krävde:

1. Allmän rösträtt (för män);
2. Lön åt parlamentsmedlemmar som invalts i underhuset. (Detta var för att göra det möjligt för fattiga personer att ställa upp till val);
3. Parlament varje år;
4. Inget krav på att parlamentsledamöter skulle ha egendom;
5. Hemliga val med röstsedel för att förebygga hotelser;
6. Lika stora valdistrikt överallt i landet.

Chartist-rörelsen ebbade så småningom ut. Inte desto mindre vann man undan för undan dessa krav (utom det som gällde årliga parlament). Chartisterna hade kämpat för politisk demokrati eftersom de ansåg att det var ett vapen i striden för bättre villkor. Stephens, en metodistpastor, sa till sina åhörare vid ett möte för arbetarklassen i Manchester: 'Chartismen, mina vänner, är ingen politisk rörelse, vars huvudkrav är att ni ska få en valsedel i handen. Chartismen är en fråga om kniv och gaffel; Chartismen betyder ett bra hem, god mat och dryck, välstånd och kort arbetstid.'

Pastor Stephens var optimist. Arbetarklassen vann sin kamp för politisk demokrati, men de goda saker han förutsåg skulle komma därav lät vänta på sig. Den kanske viktigaste faktorn när det gällde att vinna bättre förhållanden, högre löner och kortare arbetstid för arbetarna, var deras egen organisation som kämpade för deras egna intressen – fackföreningen.

Fackföreningen var ingenting nytt. Det var en av de tidigare formerna för arbetarnas sammanslutningar, som på ett naturligt sätt växte fram ur den gamla gesällföreningen. Men när kapitalet fick så stor betydelse inom industrin började arbetarnas sammanslutningar att förändras till sin karaktär från skråtypen till dagens fackförening, en organisation av arbetare inom ett fack som organiserat sig för att få bättre villkor, för att försvara sina egna intressen och göra det utan att lita på någon annan än sig själva.

Fackföreningar kom inte till i en hast. Det tog lång tid innan någon känsla av klassenhet växte fram. Med den industriella revolutionen tog fackföreningsrörelsen stora steg framåt. Detta inträffade därför att den industriella revolutionen förde med sig en koncentration av arbetarna till städerna och förbättrade transport- och kommunikationsväsendet (som är så väsentligt för en organisation som skall omfatta hela nationen) – och samtidigt också de materiella villkor som gjorde organisationen nödvändig. På det viset växte arbetarnas organisation fram samtidigt med kapitalismens utveckling, vilken frambragte både klassen, klasskänslan och de materiella förutsättningarna för samarbete och samfärdsel. Fackföreningsrörelsen är starkast i de länder som är mest industrialiserade och där fabrikkssystemet har lett till framväxten av stora städer. Detta påpekades av Friedrich Engels år 1844: 'Om centraliseringen av befolkningen stimulerar och utvecklar den egendomsägande klassen, så stimulerar den ännu snabbare arbetarnas utveckling. Arbetarna börjar känna sig som en klass, som en enhet; de börjar känna på sig att de, fastän de är svaga som individer, tillsammans bildar en kraft; deras separation från bourgeoisin, utvecklingen av åsikter som är typiska för arbetarna och som motsvarar deras ställning i livet, befrämjas, medvetenheten om förtrycket vaknar, och arbetarna uppnår socialt och politiskt inflytande. De stora städerna är arbetarrörelsens vagg; där började arbetarna först reflektera över sina egna villkor och kämpa mot dem; där yttrade sig först motsättningen mellan proletariatet och bourgeoisin; härifrån kommer fackföreningarna, Chartismens och socialismen.'

Den industriella revolutionen som först kom till England spred sig till andra länder. Det finns länder dit den ännu inte nått. Och fastän den inte alltid följer den engelska modellen i varje land, så har inte desto mindre varje land upprepat Englands historia. Överallt har man inlett strid mot fackföreningarna.

Det är en gammal strid. Att arbetare gick samman för att förbättra sina villkor förklarades olagligt redan på trettonhundratalet, och varje århundrade därefter slog lagen ned på sådana sammanslutningar. År 1776 skrev Adam Smith i ämnet: 'Vad den gängse arbetslönen är beror överallt på det avtal som vanligen ingås mellan dessa tvenne parter vilkas intressen ingalunda sammanfaller. Arbetarna önskar få så mycket som möjligt, arbetsgivarna önskar ge så lite som möjligt. De förra försöker gärna sluta sig samman för att höja, de senare för att sänka lönerna.

Det är emellertid inte svårt att förutse vilken av de båda parterna som i de flesta fall måste ha överläget i dispyten ...Mästarna, som är färre till antalet, kan mycket lättare sluta sig samman; och lagen godkänner eller förbjuder åtminstone inte deras sammanslutningar, medan den förbjuder arbetarnas sammanslutningar. Vi har inga parlamentslagar mot folk som slår sig samman för att sänka priset på arbete; däremot många mot att folk slår sig samman för att höja det.'

Vad Smith skrev år 1776 var (och är) sant. Också där lagen förbjöd arbetsgivarföreningar lika väl som arbetstagarföreningar ingrep man oftast mot arbetstagarerna, inte mot arbetsgivarna. I England, i Frankrike, i Förenta staterna slog lagen hårt till mot fackföreningarna.

I ett kvartssekel gjorde lagen i England det olagligt för arbetare att gå samman i föreningar för att skydda sina intressen. När de gjorde det var lagen snabb att ingripa. Nio hattmakare i Stockport dömdes till två års fängelse år 1816 för sammansvärjning. Domaren (Sir William Garrow) anmätte i sin sammanfattning av målet: 'I detta lyckliga land där lagen behandlar den lägsta undersåte likadant som de högsta personligheter inom riket, där alla har rättsskydd och det inte kan föreligga något behov för särskilda sammanslutningar ... Måste vanlig anständighet lära oss att betrakta en person som Mr Jackson, som anställt från 100 till 120 arbetare, som en samhällets välgörare.'

Hattmakarna som vågar gå med i en fackförening fick två års fängelse; Mr Jackson som var välvillig nog att låta anställa dem – lovprisades. Läs om första meningen i domarens yttrande! Kunde han verkligen ha menat vad han sade?

I Frankrike likaväl som i England förklarades sammanslutningar för att höja lönerna vara illegala. Domarna tyckte synd om arbetarna som framhårdade i att bryta lagen. Enligt Levasseur avrådde de arbetarna från att sluta sig samman, men arbetarna hade funnit att enighet ger styrka och därför fortsatte de med sin fackliga verksamhet. 'Domarna utdömde straff som inte alltid följde lagens strängaste bokstav. "Domstolen", kunde han säga, "har varit välvillig, men låt nu detta vara en läxa, och korn ihåg att om arbetet ger trygghet, så ger er sammanslutningarna bara fängelse och fattigdom." Arbetarna ... lärde sig inte den läxan. Deras enda hågkomst var att strejken år 1822 hade höjt lönerna till 35 centimes i timmen, att strejken år 1833 hade höjt lönerna till 40 centimes i timmen, och år 1845 strejkade de för att få en lön på 50 centimes.'

Också i Tyskland insåg arbetarna att fackföreningarna gav dem den makt de behövde för att förbättra sin ställning. 1864 uppvaktade tryckarna i Berlin den preussiska deputeradekammaren med följande petition: 'Övertygade om att förbättringen i de arbetande klassernas sociala villkor först och främst kräver avskaffandet av de restriktioner som pålagts arbetarna i den nu gällande lagstiftningen, begär undertecknade tryckargesällar: Med hänsyn till ... att den ekonomiska lagen om tillgång och efterfrågan inte ens tillförsäkrar arbetaren ...

det nödvändiga minimum han behöver för sin blotta existens; att den enskilde arbetaren i själva verket faktiskt inte är i den belägenheten att han kan höja sin lön, och att därför föreningsrätten ... är ett både rättvist och rimligt krav ... Att regleringarna i bestämmelserna i industrilagen av år 1845 ... enligt vilka den fria föreningsrätten för arbetare förbjödes ... skall avskaffas.'

Överallt är det samma historia. Arbetare kämpar och ber för rätten att få gå samman i en ansträngning att förbättra sina chanser. En rapport från Förenta staterna år 1935 som publicerades av Methodist Federation for Social Service räcker för att visa hur ursinnig striden för fackföreningsrätten varit och hur länge den har pågått – och att den fortfarande pågår. 'Weirton, West Virginia ... En ursinnig terrorkampanj har satts i gång mot aktiva fackföreningsmedlemmar ... Varje dag blir någon medlem av fackföreningen misshandlad av ett maskerat gäng. Den förste som rönt denna behandling kördes till ett ställe ett par mil utanför staden, där hans angripare lämnade honom eftersom de trodde han var död ... Till dags dato har fem män blivit allvarligt misshandlade, den siste i raden en fackföreningsordförande

Av fakta framgår tydligt att striden mellan privilegierade och underprivilegierade i detta land snabbt men säkert håller på att övergå i våldsamt kamp. Åtminstone sjuttiofyra arbetare, arrendatorer och negrer blev ihjälslagna i ekonomiska konflikter och lynchningar under året (Amerika 1935); ingen arbetsgivare.'

Men trots alla, både lagliga och olagliga, ansträngningar som gjorts för att krossa dem, har fackföreningarna fortsatt att finnas till. Fackföreningsmedlemmar har skickats i fängelse på lösa grunder; fackföreningskassor har beslagtogs; fackföreningar har tvingats gå under jorden – och maskerats till pensionskassor eller 'lubbar'; man har tagit eggen ur fackföreningarnas vapen, strejker och demonstrationer, men ändå är fackföreningarna fortfarande vid liv. De är arbetarnas mest effektiva metod att uppnå vad de önskar ha – en bättre levnadsstandard.

17. 'Vems naturlagar' ?

Föremål faller neråt, inte uppåt. Ni vet hur det skulle gå för er om ni hoppade ut genom fönstret. Fysikerna har varit vänliga nog att ge oss en förklaring. Newton formulerade gravitationsprincipen, en i den rad av naturlagar som efter vad vi fått veta beskriver det fysiska universum. Kunskap om dessa lagar gör det möjligt för oss att planera våra handlingar och uppnå ett bestämt mål. Om man handlar i okunnighet om dem eller utan hänsyn till dem får man stå sitt kast.

På liknande sätt utvecklade nationalekonomerna vid tiden för den industriella revolutionen en serie lagar som de förklarade gällde den sociala och ekonomiska världen i lika hög grad som vetenskapsmännens lagar gällde fysikens värld. De formulerade en rad doktriner som var ekonomins 'naturlagar'. De brydde sig inte om huruvida lagarna var goda eller dåliga. Det var ingen mening med en sådan diskussion. Deras lagar var bestämda en gång för alla. Om människorna var kloka och handlade i enlighet med nationalekonomernas principer, så var allt väl, om människorna var dumma och inte handlade i enlighet med naturlagarna, fick de stå sitt eget kast.

Nu är det tvivelaktigt huruvida dessa nationalekonomer i sitt sökande efter sanningen var suveränt okänsliga för det praktiska resultatet av sina undersökningar. De var människor av kött och blod som bodde på en viss plats vid en viss tid. Och det betyder att de problem som de höll på med var de problem som uppstod på den platsen och vid den tidpunkten. Och deras läror påverkade mäktiga grupper i samhället som följaktligen antog eller förkastade dessa doktriner i enlighet med sina egna intressen och som såg 'sanningen' i det skenet.

På samma sätt som köpmannaklassens framträdande efter handelsrevolutionen förde med sig merkantilismens teori, på samma sätt som fysiokraternas doktriner med sitt betonande av jorden som rikedomens källa utvecklades i det agrara Frankrike, förde nu industrialistklassens framträdande i England under den industriella revolutionen med sig ekonomiska teorier som grundade sig på tidens villkor. Vi kallar teoretiserandet under den industriella revolutionen 'klassisk nationalekonomi'.

Ni är redan bekant med några av Adam Smiths läror. Han kan kallas den klassiska skolans grundläggare. Andra framträdande klassiska nationalekonomer var Ricardo, Malthus, James Mill, McCulloch, Senior och John Stuart Mill. De var inte alla överens med Smith eller med varandra. Men beträffande vissa grundläggande principer var de alla överens.

Hjärtligt överens med dessa principer var också tidens affärsmän, och det av ett utmärkt skäl. Den klassiska teorin passade deras speciella krav utmärkt. Från den klassiska teorin kunde de välja de naturlagar som fullständigt rättfärdigade deras handlingar.

Affärsmannen höll ögon och öron öppna för alla tillfällen som yppade sig. Han var ute efter vinst. Här kom de klassiska ekonomerna som förklarade att det var precis vad han borde vara ute efter. Och inte bara det. Det fanns ännu större anledning till hugsvalelse för den företagsamme affärsmannen. Han fick veta att varje minut som han ägnade åt att skaffa sig egen vinning ägnade han också åt att hjälpa staten och samhället. Det sa Adam Smith. Detta perfekta recept var som gjort för att lugna en affärsman som kanske låg vaken om nätterna därför att han plågades av sitt dåliga samvete. 'Varje individ anstränger sig ständigt för att ta reda på hur han bäst kan använda sitt kapital. Det är sin egen fördel och inte samhällets som han därvid har i åtanke. Men genom att vinnlägga sig om sin egen fördel, ledes han naturligen och nödvändigtvis till att föredra den lösning som gynnar samhället mest.'

Hänger ni med?

Samhällets välfärd är knuten till individens välfärd. Ge varje människa fullkomligt fria händer, säg åt honom att skaffa sig så stor vinst som möjligt, vädja till hans egennytta, och resultatet blir, hör och häpna, att hela samhället får det bättre! Arbeta för er egen räkning så arbetar ni därmed för den allmänna nyttan. Kan man tänka sig en bättre startsignal för affärsmän som ligger i startgroparna för det stora loppet efter mer och mer vinst! Ur vägen för laissez-faire-kopplet!

Borde staten kontrollera arbetstid och löner? Att göra det, sa de klassiska nationalekonomerna, vore att ingripa i naturlagen och således lönlöst.

Vad var då statens funktion? Att upprätthålla ordningen; att skydda privat egendom; att hålla sina klåfingriga händer borta.

Konkurrensen måste vara ordningen för dagen. Konkurrens höll priserna nere och säkerställde framgången för de starka och effektiva medan de 'svaga och ineffektiva rensades bort. Det följde av detta att monopolet – vare sig det var ett monopol av kapitalister som ville höja priserna eller det var ett monopol av fackföreningar som ville höja lönerna – bröt mot naturlagen.

Dessa allmänna idéer hade, som vi påminner oss, skisserats av Adam Smith i hans angrepp på merkantilismens regleringar, restriktioner och tvång. Han skrev sin stora bok år 1776, i själva början av den industriella revolutionen. De klassiska ekonomerna som tog dessa teorier, utökade dem och ytterligare populariserade dem, skrev vid en tidpunkt då den industriella revolutionen gick starkt framåt i fråga om ökad produktion av varor och i fråga om

kapitalistklassens uppåtgående. De lade till andra 'naturlagar' som var helt deras egna, och som passade tiden och dess villkor.

En essä om befolkningsprincipen av Thomas R. Malthus var en av den tidens populäraste böcker. Den publicerades först år 1798, delvis som svar på en bok av William Godwin, Shelleys svärfar. Godwin hade i sin *Inquiry Concerning Political Justice* som publicerades år 1793 förklarat att all statsmakt var av ondo, men att man kunde göra vissa framsteg, och att människan kunde bli lycklig genom att använda sitt förnuft. Malthus ville bekämpa Godwins farliga åsikter; han ville bevisa att stora förbättringar av människans villkor var omöjliga – vilket var ett fullgott skäl för att vara nöjd med saker och ting som de var och inte försöka åstadkomma revolution så som fransmännen hade gjort.

Han attackerar Godwin med följande ord: 'Det stora misstag som förblindar Mr Godwin under dennes mödor i hela hans arbete, är att tillvita mänskliga institutioner nästan alla de lagar och det elände som man ser i samhället. Politiska bestämmelser och vedertagna äganderättsförhållanden utgör i hans ögon källan till allt ont, drivhuset för alla de brott som degraderar mänskligheten. Om det verkligen förhöll sig på detta vis, vore det inte ett hopplöst företag att helt utplåna ondskan ur världen; och förnuftet verkar vara det rätta och riktiga instrumentet för ett sådant syfte. Men sanningen är att fastän mänskliga institutioner förefaller vara den uppenbara orsaken till så mycket elände för mänskligheten, så är de i själva verket ytliga företeelser, de är enbart fjädrar som flyter på ytan i jämförelse med de djupare liggande orsaker till orenhet som fördärvar källorna och grumlar människans hela liv.'

Vilka var dessa djupare liggande orsaker till mänsklighetens elände? Malthus svar var att befolkningen ökat snabbare än den mat som behövs för att hålla befolkningen vid liv. Resultatet blev att det då och då inträdde ett läge där det fanns flera munnar att mätta än mat att mätta dem med. 'Befolkningen tillväxer om inga hinder föreligger, geometriskt. Livsmedelsproduktionen ökar bara aritmetiskt. Detta tyder på att det existerar en ständig spärre för befolkningsutvecklingen, vilken kommer sig av svårigheterna att förse folket med livsmedel. Denna svårighet måste drabba någon; och kommer nödvändigtvis att tunga falla på en stor del av mänskligheten ...

Öns (Englands) befolkning beräknas till omkring sju miljoner; och vi antar att jordbruksproduktionen för närvarande räcker till för ett så stort antal människor. Inom en tjugofemårsperiod skulle befolkningen uppgå till fjorton miljoner; och eftersom livsmedlen också fördubblades skulle försörjningen motsvara denna befolkningsökning. Under följande tjugofemårsperiod skulle befolkningen uppgå till tjugoåtta miljoner, och livsmedelsproduktionen bara kunna försörja tjugoen miljoner. Under följande period skulle befolkningen uppgå till femtiosex miljoner, och livsmedelsproduktionen bara räcka till för halva det antalet. Och vid första århundradets slut skulle befolkningen uppgå till etthundratolv miljoner, och livsmedelsproduktionen skulle bara räcka till för att livnära trettiofem miljoner; vilket skulle lämna en befolkning på sjuttiosju miljoner helt utan försörjning.'

Detta, sade Malthus, inträffar dock inte i verkligheten. Ty döden (i form av 'epidemier, digerdöd ... och hungersnöd) gör sitt insteg och tar sin del av den växande befolkningen, så att den kommer i nivå med livsmedelsförråden. 'Det faktiska befolkningsantalet hålls i jämnhöjd med livsmedelsförsörjningen genom elände och lastbarhet.'

Alltså var orsaken till arbetarklassens fattigdom enligt Malthus inte att de rikas vinster var för stora (detta var mänskliga påfund) utan att befolkningen ökade snabbare än försörjningen (en naturlag). Kunde man då ingenting göra för att förbättra situationen för de fattiga? Ingenting, svarade Malthus – i första upplagan av sin bok. 'Det är tvivelsutan en mycket nedstämmande

reflexion, att det stora hindret för någon förbättring av samhället är av ett slag som vi aldrig kan hoppas övervinna.’

Men i andra upplagan av sin bok, som publicerades år 1803, hittade Malthus verkligen en utväg. Utöver elände och lastbarhet fanns det ytterligare en tredje möjlighet att sätta en broms på befolkningstillväxten: ‘moralisk återhållsamhet’. Inga strejker, inga revolutioner, ingen välgörenhet, inga statsingripanden kunde hjälpa de fattiga ur deras elände – de hade sig själva att skylla eftersom de förökade sig så fort. Man borde inte låta dem gifta sig så tidigt. Om de iakttog ‘moralisk återhållsamhet’ – inte hade så stora familjer – så kunde de på det viset hoppas hjälpa sig själva. Vem renderade samhället den bästa tjänsten – kvinnan som gifte sig och hade många barn eller ungmön? Malthus lade en röst för ungmön: ‘Kvinnan som har uppfostrat en familj på tio eller tolv barn och vars söner kanske slåss för sitt fosterland, tänker lätt att samhället har en skuld till henne ... Men om man noga övertänker saken och väger den respektabla frun mot den försummade ungmön, är det möjligt att den förra väger lätt.’

Det var glada nyheter för de rika att de fattiga bara hade sig själva att skylla för sin fattigdom.

Efter Adam Smith var David Ricardo den mest betydelsefulla av de klassiska nationalekonomerna. Han var jude, bodde i London och gjorde sig en förmögenhet som aktieägare. Hans bok *The Principles of Political Economy and Taxation* som publicerades år 1817, anses av många vara den första som behandlar nationalekonomin som en vetenskap. Ni kommer att upptäcka att Adam Smiths *Wealth of Nations* är mycket lätt lektyr jämfört med Ricardos arbete. Ett av skälen är att Smith är en mycket bättre skribent. Medan Smith är konkret och använder vardagliga exempel för att illustrera sina idéer är Ricardo abstrakt och använder fantasiexempel som ibland inte har någon kontakt med verkligheten. Vetenskapliga böcker är i allmänhet svåra och tråkiga. Ricardos är inget undantag. Ändå var det han hade att säga oerhört viktigt och han anses som en av de största nationalekonomerna som någonsin levat.

På vårt begränsade utrymme kan vi bara ta i beaktande ett par av hans doktriner och göra det mycket kort. Den första är ‘den järnhårda lönelagen’. Arbetarnas löner hade påkallat uppmärksamheten hos författare före Ricardo. 1766 hade Turgot i en liten bok som hette *Reflektioner beträffande uppkomsten och fördelningen av rikedom* sagt: ‘Den enkle arbetaren som beror uteslutande av sina händer och sin flit, äger ingenting utom den del av sin arbetskraft som han kan lämna åt andra att utnyttja. Han säljer den till billigare eller dyrare pris; men detta höga eller låga pris beror inte bara på honom själv; det härrör sig från den överenskommelse han gjort med den person som anställt honom. Den senare betalar honom så lite som möjligt, och eftersom han kan välja mellan ett stort antal arbetare, föredrar han den person som arbetar för billigaste pris. Arbetarna är därför hänvisade till att sänka sitt pris i konkurrens med varandra. Inom varje arbete måste det inträffa och inträffar det, att arbetarens lön begränsas till enbart vad som behövs för att tillförsäkra honom hans uppehälle.’

Turgot lät det stanna därvid. Ricardo utvecklade idén, och därför förknippar man den järnhårda lönelagen med honom. Att arbetarna bara får tillräckligt för att hålla sig och sina familjer vid liv uttrycker Ricardo på följande sätt: ‘Det naturliga priset på arbetskraft ... är lika med priset för den mat, de förnödenheter och de bekvämligheter som erfordras för arbetarens och hans familjs uppehälle. Om priset stiger för mat och andra förnödenheter, stiger också det naturliga priset på arbetskraft; med en nedgång i priset faller också det naturliga priset på arbetskraft.’

Det finns ju tillfällen då arbetare får mer än tillräckligt att äta och andra tillfällen då de får mindre än tillräckligt. Ricardo tar hänsyn till detta. Han skiljer mellan ‘marknadspriset’ på arbetskraft och dess ‘naturliga pris’: ‘Marknadspriset på arbetskraft är det pris som verkligen betalas för den, genom det naturliga förhållandet mellan tillgång och efterfrågan;

arbetskraften är dyr när det finns lite av den och billig när det finns mycket. Hur mycket marknadspriset på arbetskraft än må skilja sig från dess naturliga pris, har det liksom priset på varor i allmänhet en tendens att forma sig efter det naturliga priset.'

För att bevisa sanningshalten i den sista meningen, nämligen att marknadspriset formar sig efter det naturliga priset, lånade Ricardo ur Malthus bok. Han förklarar att när marknadspriset ligger högt, när arbetarna får mer i lön än vad deras familjer behöver för att leva på det, så tenderar de att få större familjer. Och fler arbetare drar ned lönerna. När marknadspriset är lågt, när alltså arbetarna får mindre i lön än vad de behöver för att hålla familjen vid liv, då minskar de i antal. Och färre arbetare betyder att lönerna stiger.

Detta var således Ricardos lag beträffande lönerna – i det långa loppet kan arbetare aldrig få mer betalt än vad 'som är nödvändigt för att arbetarna skall uppehålla livet och fortplanta sig utan vare sig ökning eller minskning.'

För att bättre förstå *lagen om jordräntan*, den mest berömda av Ricardos doktriner, måste vi studera den dispyt om spannmålslagarna som pågick i England när Ricardos Principler kom ut. Motståndarna i denna debatt var jordägarna och fabriksidkarna.

Spannmålslagarna var ett slags skyddstull på vete. Vete kunde inte importeras förrän priset på det i landet odlade vetet hade nått en viss nivå (som varierade).

Avsikten hade varit att uppmuntra veteodlingen i hemlandet så att England skulle ha tillräckligt med livsmedel i en krissituation. Odlingen uppmuntrades därigenom att man försäkrade den engelske bonden om att han skulle få ett bra pris för sin gröda. Han behövde inte vara rädd för konkurrens utifrån därför att inget utländskt vete fick komma in i landet förrän hans eget vete hade uppnått ett visst pris. Detta innebar en god vinst, om det inte var så att den inhemska veteproduktionen blev större än efterfrågan – vilket inte hade inträffat i England sedan 1790.

På grund av Napoleonkrigen steg priset på vete mycket kraftigt och mer och mer jord uppodlades för vete. Jordägarna ville att vetepriset skulle vara högt, vilket betydde höga jordräntor och mera pengar i fickorna för deras del. Fabriksidkarna ville inte att vetepriset skulle ligga högt, för det innebar en ökning av kostnaden för arbetarnas uppehälle och följaktligen missnöje, strejker och så småningom högre löner, vilket innebar mindre pengar i fickorna för deras del. Och på det viset rasade kampen, interfolierad med jordägarnas rop efter tullskydd och fabriksidkarna efter frihandel.

Ricardo befann sig mitt i denna kamp. Hans sympatier låg på fabriksidkarnas sida, eftersom han själv tillhörde den bourgeoisie som var på uppåtgående. Det är då inte förvånande, att de naturlagar beträffande jordräntan som han upptäcker visar att 'alla klasser utom godsägarna därför kommer att drabbas svårt av en ökning av vetepriset.'

Hur kommer han fram till denna slutsats? Jo, han visar att ju högre vetepriset blir desto högre blir också jordräntan. Räntan stiger, förklarar Ricardo, därför att det finns jord bara i begränsad utsträckning och med varierande bördighet. 'Om all jord hade samma egenskaper, och om den vore obegränsad i fråga om kvantitet och likadan överallt i kvalitet skulle man inte kunna ta betalt för dess användning ... Det är bara därför att jorden inte finns i obegränsad kvantitet eller överallt är densamma, och därför att med befolkningsökningen jord av sämre kvalitet ... läggs under plojen som det över huvud taget betalas ränta för att den ska utnyttjas. När under samhällets utveckling jord av sekundär bördighetsgrad uppodlas, börjar ränta omedelbart att utkrävas för jord av prima kvalitet, och storleken på räntan beror på skillnaden i kvalitet mellan dessa två jordbitar.'

När jord av tertiär kvalitet tas i bruk börjar ränta omedelbart att utkrävas för den sekundära sorten och den regleras som tidigare av skillnaden mellan deras produktiva förmåga ... Med varje stadium i befolkningsutvecklingen som tvingar ett land att ta till jord av sämre kvalitet för att öka sin livsmedelsförsörjning kommer räntan på den bördigare jorden att stiga.’

Enligt Ricardo hade spannmålslagarna, därigenom att de höjde priset på vete, det resultatet att bönderna började utnyttja sämre jordar för att odla vete. När detta inträffade betalades ränta på de bördigare jordarna. Alltefter som tiden gick kom den sämre jorden att alltmer odlas upp och räntan bara steg och steg. Och denna ränta gick till jordägarna, men inte alls för att de ansträngt sig för att få den. De gjorde ingenting – och ändå steg deras räntor. ‘Jordägarens intresse är alltid motsatt konsumentens och fabriksidkarens. Vete kan ligga konstant vid en hög prisnivå uteslutande därför att det behövs extra arbetskraft för att odla det, därför att dess produktionskostnader ökas. Samma kostnader höjer också ofrånkomligt räntan, och därför är det av intresse för jordägaren att de kostnader som är förknippade med veteproduktionen stegas. Detta ligger emellertid inte i kundens intresse; för hans del är det önskvärt att vetepriset ligger relativt lågt i förhållande till hans pengar och andra förnödenheter, för det är alltid med varor och med pengar som man köper vete. Inte heller är ett högt vetepreis i fabriksidkarens intresse, ty det höga vetepriset kommer att orsaka höga löner men kommer inte att höja priset på hans varor.’

Detta sista var naturligtvis poängen i det hela. I den utsträckning arbetarna ändå skulle få en lön som de kunde leva på enligt Ricardos egen lönelag, gjorde det inte dem någonting om priset på vete låg högt eller lågt – deras löner gick upp när vetepriset steg, på samma sätt som de gick ner när vetepriset sjönk. Men det betydde en hel del för fabriksidkarna som inte kunde sälja sina varor till högre pris bara därför att vetet kostade mera och alltså lönerna gick upp. Ricardo jämför jordägarnas och fabriksidkarnas samhällsinsatser, och återigen finnes jordägaren ha de flesta bristerna: ‘Affärerna mellan jordägaren och allmänheten är inte som affärstransaktioner där man kan säga att både säljare och köpare i samma utsträckning vinner på affären, utan förlusten är här helt på ena sidan och förtjänsten helt och hållet på den andra.’

Industrialisterna lade Ricardos naturlagar till sin arsenal av vapen mot protektionismen. De ville ha bort vetelagarna och i stället få inviga frihandlsepoken. Men parlamentet kontrollerades av jordägarna, och alltså fortlevde spannmålslagarna mycket länge (fram till 1846). Under tiden blev en del av jorddrottarna, som fann det så svårt att se några fördelar för nationens del i att vetet var billigt, oroade över tillståndet i fabrikerna och över de långa arbetstimmarna. Humanister som ropade på ingripanden mot industrialismens vådor fick nu hjälp av mäktiga jordherrar som ville komma åt fabriksidkarna för dessas fientliga inställning till spannmålstullarna. Parlamentskommittéer utsågs, vilka undersökte förhållandena och gjorde rapporter. Ansträngningar gjordes för att genomföra lagar som skulle reducera antalet arbetstimmar. Det mötte givetvis oerhört motstånd från fabriksidkarna, som förutsade att de skulle bli ruinerade om deras arbetare inte hölls kvar vid maskinerna lika länge som tidigare. Men de kombinerade ansträngningarna av arbetare, humanister och jordägare var framgångsrika, och arbetar-skyddslagarna som reglerade arbetstid och arbetsvillkor kom till. Och agitationen för att få ytterligare restriktioner och regleringar fortsatte.

En av de klassiska nationalekonomerna, Nassau Senior, utarbetade en doktrin som ‘bevisade’ att arbetstimmarna inte kunde reduceras ytterligare, eftersom den vinst arbetsgivaren gjorde kom ur den sista arbetstimmen – om man tog bort den från arbetstiden skar man bort profiten, och sköt alltså industrin fullständigt i sank. ‘Under nuvarande lagstiftning kan ingen fabrik i vilken personer under arton år är anställda ... vara i drift mer än ... tolv timmar under fem dagar i veckan, och nio på söndagen. Följande analys visar hur i en fabrik som drivs på detta vis hela nettovinsten kommer från den sista arbetstimmen.’

Seniors analys grundade sig på ett fullkomligt fantasiexempel vari uträkningen var helt i sin ordning men slutsatserna var fel. Detta bevisades varje gång en fabrik reducerade arbetstiden – och fortsatte med driften.

Mycket mer skadebringande för arbetarna än Seniors sistatimmesanalys var läran om lönefonden. Denna var mera skadlig därför att de flesta nationalekonomer trodde på den och lärde ut den i sin undervisning. Sistasatimmesprincipen användes för att bekämpa kampanjen för kortare arbetstid; lönefondsdoktrinen användes för att bekämpa kampanjen för högre lön.

Arbetare gick in i fackföreningar och började strejka därför att de ville ha löneförhöjning. 'Vanvett', sade nationalekonomerna. Varför? Jo, därför att det bara fanns en viss fond för utbetalningen av löner. Och det fanns ett visst antal löntagare. Den lön som arbetarna fick berodde på dessa två faktorer. Och så var det med den saken. Fackföreningarna kunde inte göra någonting åt det.

John Stuart Mill uttryckte saken på följande sätt: 'Lönerna beror uteslutande på den relativa storleken av kapital och befolkning, och till yttermera visso kan de under konkurrensens regler inte påverkas av någonting annat. Lönerna ... kan inte stiga annat än därigenom att de sammanlagda fonder som används för att leja arbetare ökas eller genom att arbetarantalet minskar; inte heller kan lönerna sjunka annat än genom att antingen de fonder som används för att betala arbetarna minskar eller genom en ökning av det antal arbetare som skall ha betalt.'

Mycket enkelt. Det fanns inget hopp för arbetarna utom om fonden tilltog i omfång eller antalet arbetare sjönk. Om några av arbetarna var tjockskalliga nog att insistera på att högre löner behövdes för att hålla dem vid liv, kunde de få en lektion i elementär matematik: 'Det är ingen ide att protestera mot de fyra räknesätten. Frågan om löner är en fråga om division. Man beklagar sig över att kvoten är för liten. Men hur många sätt finns det att göra den större? Två sätt finns. Antingen gör man täljaren större medan nämnaren förblir densamma, och då blir kvoten större; ... eller också minskar man nämnaren medan täljaren förblir densamma, och då blir kvoten också större.'

Det är alltihop mycket klart och tydligt. Det finns två sätt att få högre löner. Den andra utvägen – att minska nämnaren, d.v.s. minska antalet arbetare, kände arbetarna till sedan gammalt. Malthus hade kallat det 'moralisk återhållsamhet'.

Det första sättet, att öka täljaren, d.v.s. öka storleken på lönefonden kunde enligt Senior åstadkommas 'genom att tillåta envar att utveckla sig på det sätt han av erfarenhet vet är riktiggast; genom att befria industrin från den mängd restriktioner, förbud och skyddstullar som parlamentet i välmenande okunnighet, av medlidande eller av nationell avundsjuka utarbetat för att krossa dessa ansträngningar eller leda dem på fel spår.' Låt affärsmännen sköta sig själva, så blir resultatet mera pengar i den för löner avsatta fonden. Detta instämde affärsmännen hjärtligt i.

Teorin var fabriksidkarnas och nationalekonomernas standardsvar när arbetarna och fackföreningarna kom med sina krav. Arbetarna hade ingen användning för teorin därför att de visste att den var falsk. De visste att det var den fackliga verksamheten som gav dem högre löner. De trodde inte att det fanns en i förväg bestämd fond ur vilken de fick sina löner. Vad de hade lärt sig i praktiken fick sin bekräftelse i teorin av Francis Walker, en amerikansk nationalekonom som år 1876 tog håll på teorin med följande argument: 'En populär teori beträffande lönerna ... grundar sig på antagandet att löner utbetalas från kapital, som utgör det hopsparade resultatet av tidigare arbetsinsatser. Därför, förklarar man, måste lönerna rätta sig efter hur mycket kapital som hopsparats. I motsats härtill hävdar jag att lönerna utbetalas ... ur

den löpande produktionen och det är alltså efter den som lönerna måste rätta sig. En arbetsgivare betalar löner för att anställa arbetskraft, inte för att göra slut på en fond med pengar som han kanske har i sin ägo ... Arbetsgivaren köper arbetskraft med tanke på vad arbetskraften producerar; och det är således produktionen som bestämmer vad han har råd att betala i löner ... Det är för den fortsatta produktionens skull som man anställer arbetare, inte alls därför att arbetsgivaren har en fond som han måste betala ut; och det är produktens värde ... som bestämmer storleken på de löner som kan betalas ut, inte alls den förmögenhet som arbetsgivaren äger eller förfogar över. Det är sålunda produktionen och inte kapitalet som motiverar hur många arbetare som anställs och vad de får i lön.'

Walker gav år 1876 talrika exempel ur livet i Amerika för att bevisa att teorin var ren och skär lögn. Och sju år innan Walker till sist satte sista spiken i lönefondsteorins likkista, erkände till och med nationalekonomerna att denna naturlag inte alls hade någon giltighet. John Stuart Mill hade i sin bok *Principles of Political Economy*, som först publicerades år 1848, gjort mycket för att popularisera denna lärosats; när han i maj 1869 anmälde en bok för *Fortnightly Review*, tog han tillbaka sina ord på följande sätt: 'Den lärosats, som de flesta nationalekonomer (mig själv inbegripen) hävdade och som betraktat det som omöjligt att sammanslutningar inom arbetslivet skulle kunna medverka till att höja lönerna utan möjligen något tidigare skulle kunna uppnå en lönehöjning som konkurrensen på marknaden ändå skulle ha frambragt dem förutan – denna lärosats har berövats sin vetenskapliga grundval och måste kastas på sophögen.'

Detta var modigt handlat av J. S. Mill. Han hade begått ett misstag och han erkände den saken. Men för arbetarna var det för sent – denna lärosats hade plågat dem under mer än ett halvsekel. De hade föga användning för en vetenskap som gav fienden en hel arsenal för kanonbeskjutning varje gång arbetare försökte göra en framstöt; de hade föga användning för en vetenskap som inte gav dem något hopp alls om att de någonsin skulle förbättra sin ställning i livet; de hade föga användning för en vetenskap som i alla livets skiften gick arbetsgivarklassens ärenden.

Att arbetarna hade skäl att till denna grad misstro nationalekonomin erkändes av en av de ledande anhängarna av den klassiska skolan professor J. E. Cairnes. I sina *Essays in Political Economy*, som publicerades år 1873, påpekade Cairnes att nationalekonomin hade blivit ett vapen för bourgeoisin som klass: 'Den politiska ekonomin uppträder ofta, speciellt när den vänder sig till arbetarklassen, som en dogmatisk lag bestående av fixa och färdiga regler, ett system som utfärdar dekret – "sanktionerar" ett socialt arrangemang och fördömer ett annat, och kräver fullständig lydnad av människorna. När vi nu betänker vilken sorts dekret som vanligen delgives världen i den Politiska Ekonomiens namn – dekret som formar sig till ett godkännande av den existerande samhällsformen som i det närmaste perfekt – tror jag att vi kan förstå den avsky och den våldsamma opposition som består dem från människor som har sina egna skäl för att inte dela den ohämmade beundran för våra aktuella industriella arrangemang som man brukar finna hos vissa populära uttolkare av så kallade ekonomiska lagar. När en arbetare får veta att den Politiska Ekonomien "fördömer" strejker ... betraktar arbetstidsbegränsning med yttersta misstro, men "gillar" ackumuleringen av kapital och "sanktionerar" marknadsnivån på löner, förefaller det inte alltför onaturligt att han reagerar genom att förklara: "eftersom den Politiska Ekonomien är mot arbetaren, då bör arbetaren vara emot den Politiska Ekonomien." Det verkar inte onaturligt att denna nya lag skulle ses med yttersta misstänksamhet, som ett system som av allt att döma funderats ut i arbetsgivarens intresse, och som arbetarna gör klokt i att fördöma och ta avstånd ifrån.'

Det var sant att 'den Politiska Ekonomien var mot arbetaren'. Det var också sant att den var för affärsmannen – i synnerhet den engelska affärsmannen. Den klassiska ekonomins läror

spred sig till Frankrike och Tyskland, och under artonhundratalets första kvartssekel var de berömda böcker i nationalekonomi som publicerades i dessa länder framför allt översättningar eller kommentarer till vad de engelska klassiska nationalekonomerna skrivit. Men efter hand blev det alltmer tydligt, att den klassiska läran inte bara var affärsmannens lära utan också i vissa avseenden var den engelske affärsmannens lära. Det förhöll sig inte nödvändigtvis så, att de klassiska nationalekonomerna medvetet hade föresatt sig att hjälpa den engelske affärsmannen. Det hade inte behövts. Eftersom de bodde i England vid en viss tidpunkt, var det oundvikligt att deras idéer påverkats av omgivningen. Så hade skett – och nationalekonomer och affärsmän i andra länder upptäckte det förhållandet.

Ta frihandeln till exempel. Adam Smith hade predikat frihandel, och Ricardo och hans anhängare hade också gjort det. De var för internationell frihandel; det var inte bara inrikes barriärer för handeln som måste rivas ned, utan i lika hög utsträckning barriärerna mellan olika länder. Ricardo försvarar det fria internationella handelsutbytet mycket klart: 'Under ett system med fullständigt fri handel ägnar naturligtvis varje land sitt kapital och sin arbetskraft åt den sorts verksamhet som lönar sig bäst för det. Denna strävan efter individuella fördelar är på ett underbart sätt förknippat med det universella goda ... Genom att stimulera industrin, genom att belöna uppfinningsrikedomen, och genom att på effektivare sätt utnyttja den särskilda fallenhet varje land fått av naturen, åstadkommer frihandeln den mest effektiva och mest ekonomiska arbetsfördelningen; medan den genom att öka den allmänna produktionen utsprider vinsten och sammanbinder med ett gemensamt band det universella samhället av nationer i hela den civiliserade världen. Det är denna princip som bestämmer att vin skall produceras i Frankrike och Portugal, att spannmål skall odlas i Amerika och Polen, och att metallprodukter och andra varor skall fabriceras i England.'

Ricardo kan ha rätt eller fel i fråga om den här principen. Men en sak är klar: Vad beträffar England vid den tid då han skrev hade han fullkomligt rätt. Den industriella revolutionen hade kommit till England först; engelska fabriksidkare hade legat i startgroparna före fabriksidkare i någon annan del av världen i vad gällde metoder, maskiner och transportmöjligheter; engelsmännen kunde täcka hela jorden med sina fabriksprodukter och de var redo att göra det. Och därför var internationell frihandel någonting som alldeles avgjort passade dem.

Av just det skälet passade frihandeln inte affärsmän i andra länder. Alexander Hamilton i Amerika instiftade skyddstullar under George Washingtons regering. Andra länder hade också sina tullmurar, men under den engelska klassiska nationalekonomins inflytande började de flirta med tanken på frihandel.

År 1841, just vid den tidpunkt då den engelska slagern om den internationella frihandelns förtjänster började bli en slagdänga i andra länder, angrep Friedrich List frihandelsidén. List var tysk, och i den tidens Tyskland var industrin ännu ung och outvecklad. Han hade tillbringat ett par år i Förenta staterna, där han fann att samma sak gällde den amerikanska industrin. List såg att om internationell frihandel infördes, skulle det ta industrin i länder som inte befann sig på samma utvecklingsnivå som England lång tid att hinna i kapp England – om de någonsin gjorde det. Han sade att han var positivt inställd till frihandel men först sedan de mindre utvecklade länderna hade hunnit i fatt de mera utvecklade. 'Varje nation som har oturen att ligga efter andra i fråga om industri, handel och sjöfart, trots att den besitter intellektuella och materiella resurser för att utveckla just de näringarna, måste först av allt stärka sin egen individuella makt för att bli kapabel att fritt konkurrera med mer avancerade nationer.'

Han sade att billiga varor inte betydde allt, att billiga varor kunde köpas till ett alltför högt pris. Vad som gjorde ett land mäktigt var inte dess rikedomar i ett visst givet ögonblick utan

dess förmåga att frambringa rikedomar. *‘Rikedomarnas orsaker är något helt annat än rikedomarna själva. En person kan äga rikedomar ... men om han inte har möjlighet att producera ting av större värde än dem han konsumerar kommer han att bli allt fattigare ... Förmågan att producera rikedomar är därför oerhört mycket viktigare än rikedomarna i sig ... Och detta är ännu mera sant när det gäller hela nationer ... än när det gäller enskilda individer.’*

List antyder att England som blivit en stormakt innan frihandeln var dess motto, nu försökte göra det omöjligt för andra länder att följa dess exempel: *‘Det är ett slugt knep som ofta användes, att någon som har kommit upp i topp sparkar undan stegen för att beröva andra möjligheten att klättra upp efter honom.’*

List förespråkar därför varmt skyddstullar och tullmurar, bakom vilka industrier som befinnen sig i sin linda försäkras om en hemmamarknad och därför kan växa till dess de står på egna ben. Först när de blivit tillräckligt stora och starka kan de sändas in i frihandelsvärlden och slåss. List var en inflytelserik talesman för det nationella i motsats till det internationella ekonomiska systemet. Hans idéer hade stort inflytande framför allt i Tyskland och i Förenta staterna.

List, som kraftigt uttalade sig för protektionism mot den frihandelsdoktrin som Adam Smith och dennes anhängare predikat, var en av ett växande antal avfallingar från tron på den klassiska skolans ofelbarhet. Den klassiska ekonomin som var så populär och så inflytelserik under första hälften av artonhundratalet, började under andra hälften förlora en del av sin styrka. Samtidigt började det uppträda skrifter av en man, som samtidigt som han accepterade en del av de principer som ‘klassikerna’ hävdade, förde dem till helt andra slutsatser. Han var också tysk. Han hette Karl Marx.

18. ‘Arbetare i alla länder, förenen er!’

‘Om jag bara hade en miljon!’ Hur ofta har vi inte, ni och jag, lekt med denna förtjusande ide. Vi får den för det mesta när vi läser tidningarna och ser förnöjda anleten på folk som vunnit på tipset eller på penninglotteriet. På samma sätt har det alltid funnits folk som tillbringat en stor del av sin tid med att spekulera fram bättre samhällen än det de själva lever i. Ofta har sådana spekulationer aldrig kommit förbi dagdrömsstadiet; men ibland har dessa drömmare verkligen gett sin fantasi fritt utlopp, träget arbetat på sina idéer och fullbordat sina utopier – visioner av framtidens idealsamhälle.

I själva verket var uppgiften inte svår. Nästan vem som helst med lite fantasi kunde bygga en utopi. Allt man behövde göra var att se sig omkring, och så visste man vad man ville undvika. Man såg fattiga människor överallt; i sin utopi eliminerade man fattigdomen. Man såg slöseri i produktionen och distributionen av varor; i sitt utopiska framtidsland formulerade man en metod för produktion och distribution som var till hundra procent effektiv. Man såg orättvisor av alla slag; i sitt Utopia såg man till att det fanns rättrådiga domstolar med rättrådiga domare (eller man kunde rentav arrangera så att det inte alls behövdes några domstolar eller domare). Man såg sjukdomar, elände, olycka; i sitt Utopia gav man var och en hälsa, rikedom och lycka.

Det kanske allra viktigaste för alla utopistiska planerare, var att avskaffa kapitalismen. Hos det kapitalistiska systemet såg man bara ondska. Det var slösaktigt och orättvist. Utopisterna ville ha ett planerat samhälle som skulle vara effektivt och rättrådigt. Under kapitalismen levde det fåtal personer som inte arbetade i bekvämlighet och lyx därför att de ägde produktionsmedlen. Utopisterna såg i det gemensamma ägandet av produktionsmedlen ett sätt att skapa ett bättre liv. Och i sina visioner av framtida samhällen såg de till att de många som

utförde arbetet skulle leva i bekvämlighet och lyx därigenom att de ägde produktionsmedlen. Detta var socialism – och det var utopisternas dröm.

Och sedan kom Karl Marx.

Han var också socialist. Han ville också förbättra arbetarklassens villkor. Han ville också ha ett planerat samhälle. Han ville också att produktionsmedlen skulle ägas av hela folket. Men – och det är mycket väsentligt – han planerade inte för något Utopia. Han skrev praktiskt taget ingenting om hur det *framtida* samhället skulle fungera. Han var oerhört intresserad av samhället sådant det varit, hur det uppstod, utvecklades och förföll, till dess det blev det nutida samhället; han var oerhört intresserad av detta nutida samhälle därför att han ville upptäcka krafter i det som skulle frambringa ytterligare förändringar och åstadkomma framtidens samhälle. Men han hade nästan inget intresse för morgondagens ekonomiska institutioner. Han använde nästan all sin tid till att studera de ekonomiska institutioner, som fanns i dagens samhälle. Han ville veta vad det var som fick hjulen att snurra runt i det kapitalistiska samhället i vilket han levde. Hans främsta arbete heter *Kapitalet – en kritisk analys av den kapitalistiska produktionen*.

Det var genom sin analys av det kapitalistiska samhället som Marx kom till slutsatsen att socialismen skulle komma – han drömde inte om det, så som utopisterna hade gjort. Marx trodde att socialismen skulle bli verklighet som resultat av bestämda krafter i samhället, med en organiserad revolutionär arbetarklass som behövdes för att införa socialismen. Den klassiska nationalekonomin kan kallas affärsmannens nationalekonomi därför att affärsmannen i den kunde finna hjälp och hugsvalelse. På liknande sätt kan man kalla Marx' nationalekonomi för arbetarnas nationalekonomi, därför att arbetaren i den kunde finna sin viktiga plats i tillvarons schema och därigenom få hopp för framtiden.

Grunden för Marx' ekonomiska lära är tesen att det kapitalistiska systemet baserar sig på exploaterandet av arbetarna.

Det var lätt att se att under slaveriets tid arbetaren – d.v.s. slaven – levde under hårda villkor. Det var alla eniga om. De mera ömhudade blev till och med upprörda: 'Chockerande! Att en människa ska arbeta åt en annan är fullkomligt felaktigt! Det är skönt att slaveriet har avskaffats!'

På liknande sätt var det lätt att under feodaltiden se att arbetaren – d.v.s. den livnegne – också hade det svårt. Han, liksom slaven, var tvungen att arbeta för en annan person – herremannen. Han arbetade låt oss säga fyra dagar i veckan på sin egen jord och de övriga två på herremannens ägor. I båda fallen var det uppenbart att arbetaren exploaterades.

Men det var inte lika lätt att inse att arbetaren i det kapitalistiska samhället fortfarande exploaterades. Arbetaren handlade av egen fri vilja. Till skillnad från slaven eller den livegne behövde han inte arbeta åt en slavägare eller en herreman. I princip kunde han arbeta eller låta bli, alltefter sin egen önskan. När han hade valt ut den arbetsgivare han ville arbeta åt, mottog han sin lön för arbetet vid veckans slut. Detta var väl ändå en annan sak – det kunde väl inte vara fråga om exploatering av arbetskraften?

Marx var av en annan uppfattning. Han förklarade att arbetaren i det kapitalistiska samhället exploaterades i lika hög grad som i slavsamhället eller i det feodala samhället. Marx förklarade att exploateringen i det kapitalistiska samhället var dold, maskerad. Han slet bort masken genom sin teori om mervärdet.

I sin mervärdesteori övertar Marx Ricardos arbetsvärdesteori, som i växlande utsträckning anammats av de flesta klassiska ekonomerna från Adam Smith till John Stuart Mill. Enligt

denna lära beror varornas värde på den mängd arbete som erfordras för att producera dem. Marx citerar en berömd nationalekonom, Amerikas Benjamin Franklin, som var anhängare av denna teori. Marx skriver: 'Den frejdade Franklin, en av de första nationalekonomer efter William Perry som förstod rikedomens natur förklarar: "Eftersom handel inte är någonting annat än utbyte av arbetskraft mot arbetskraft bör man mäta värdet av alla nyttigheter med arbetskraften som måttstock".'

Marx skiljer mellan nyttigheter i allmänhet och varor. Produktionen av varor är utmärkande för det kapitalistiska samhället. 'I de samhällen där det kapitalistiska produktions sättet är förhärskande uppträder rikedomens som "en oerhörd anhopning av varor, där den enskilda varan är ett slags elementarform. Vår undersökning börjar därmed med en analys av varan".'

En nyttighet övergår till att bli vara när den produceras, inte för omedelbar konsumtion utan för varuutbyte. En rock som en man förfärdigar för egen räkning är inte någon vara. Man kan förfärdiga en rock för att sälja den åt någon annan – i utbyte för pengar eller en annan artikel – och därmed är den då en vara. 'Den som direkt täcker sina behov med produktion av sitt eget arbete, skapar nyttigheter men inte varor. För att producera det senare måste han inte producera enbart nyttigheter utan bruksvärden för andras räkning, samhälleliga bruksvärden.' Den människa som förfärdigar en rock, inte för att han själv skall bära den utan för utbyte, för försäljning, har producerat en vara.

Nu är den viktiga frågan hur mycket man kommer att få för varan när man arrangerar ett utbyte. Vad bestämmer värdet av denna vara? Jämför denna rock med en annan handelsvara – ett par skor. Som nyttigheter som skall tillfredsställa mänskliga behov verkar de inte ha mycket gemensamt. Inte heller har de mycket gemensamt med andra varor – bröd, blyertspennor, korvar etc. Men de kan bara bytas mot varandra om de har något gemensamt, och det de har gemensamt, säger Marx, är att de är produkten av arbete.

Alla varor är produkter av arbete. Värdet, d.v.s. det man ger för en vara, bestäms av den mängd arbete som lagts ned på den. Och mängden arbete mätes genom dess varaktighet – d.v.s. arbetstiden. 'Vi ser då att det som bestämmer en varas värde är den mängd arbete som är socialt nödvändig eller den arbetstid som är socialt nödvändig för produktionen av artikeln i fråga ... Värdet av en vara förhåller sig till värdet av en annan på samma sätt som den arbetstid som erfordras för produktionen av den ena varan förhåller sig till den erforderliga arbetstiden för produktionen av den andra.'

Om det tog sexton timmar att producera rocken, medan det tog åtta timmar att producera skorna, är rocken alltså värd dubbelt så mycket, och en rock byts då mot två par skor. Marx insåg att det inte rörde sig om alldeles samma sorts arbete i de båda fallen – rocken representerade det arbete som lagts ned av spinnaren, vävaren, skräddaren o.s.v.; medan ett annat slags arbete lades ned på skorna. Men, förklarar Marx, allt arbete är detsamma, och därför jämförbart, därför att det alltid rör sig om mänsklig arbetskraft som förbrukas. Yrkesutbildad och icke yrkesutbildad arbetskraft är jämförbar. Den förra är helt enkelt en multiplikationsprodukt av den senare, vilket har till följd att exempelvis en timmes yrkesutbildad arbetskraft motsvarar två timmar icke yrkesutbildad.

Därför bestäms värdet av en vara, säger Marx, av den socialt nödvändiga arbetstid som krävs för att producera den. 'Men', invänder läsaren, 'det skulle ju innebära, att en vara som tillverkas av en trög och ineffektiv arbetare vore värd mera än en vara som produceras av en skicklig och snabb arbetare, eftersom det skulle ta längre tid för den tröge arbetaren att göra den färdig.' Marx förutsåg den invändningen och svarade på följande sätt: 'Om värdet av en vara beror på den mängd arbete som läggs ned på dess produktion, kan det tyckas att ju latare eller klumpigare arbetaren är, desto värdefullare blir varan, ty desto längre blir då den

arbetstid som behövs för att färdigställa den. Det skulle emellertid vara ett sorgligt misstag att tro någonting sådant. Man erinrar sig att jag använt ordet ”samhälleligt arbete” och det ryms mycket i denna bestämning ”samhällelig”. När man säger att en varas värde bestäms av den mängd arbete som använts eller kristalliserats i den, menar vi den mängd arbete som är nödvändig för dess produktion i ett givet samhällstillstånd, under vissa sociala genomsnittsförhållanden inom produktionen, med en given genomsnittlig intensitet och genomsnittlig skicklighet hos den arbetskraft som utnyttjas.’

I en fabrik som sysselsätter låt oss säga två hundra arbetare, kommer några att arbeta bättre än de övriga. Men det är en genomsnittlig kvalitet på arbetet. De som arbetar bättre än detta genomsnitt vägs upp av dem som hamnar under genomsnittet. Antag att den genomsnittliga eller ‘socialt nödvändiga’ arbetstid som åtgår för att framställa en rock är sexton timmar. Vissa arbetare behöver mindre tid, andra mer, men detta är smärre avvikelser från standardtiden. På samma sätt förhåller det sig med produktionsmedlen, de maskiner som arbetskraften begagnar sig av när den frambringar varor. I textilindustrin i dess helhet, kan det inträffa att vissa fabriker arbetar med föråldrade vävstolar. Somliga använder i stället de allra senaste modellerna, som i allmänhet inte har införts inom industrin. Men här finns återigen en genomsnittlig nivå på utrustningen – det som ligger ovanför och nedanför väger upp vartannat och därför motsvaras den socialt nödvändiga arbetstiden av genomsnittlig arbetskraft som använder genomsnittliga instrument. Detta växlar naturligtvis beroende på tid och plats, men vid en viss tidpunkt i ett givet land finns en genomsnittsstandard som arbetskraften och produktionsmedlen anpassar sig till.

Än sen då? Antag att vi medger att värdet på en vara bestäms av den arbetstid som är ‘socialt nödvändig’ för att producera den. Hur bevisar man därmed att arbetskraften exploateras i det kapitalistiska samhället, att den egendomsägande klassen lever av den egendomslösa klassens arbete? Hur bevisar man därmed att arbetaren, liksom den livegne, bara arbetar en del av tiden för egen räkning och resten av tiden för sin chef?

Man kan bevisa alltsammans.

Lönearbetaren i det kapitalistiska samhället är en fri man. Han tillhör inte någon slavägare, och inte heller är han fjättrad till jorden som under livegenskapen. Vi har redan sett (i kapitel 14) hur han ‘befriades’ inte bara från sin herre utan också från produktionsmedlen. Vi har sett hur produktionsmedlen (jord, verktyg, maskiner o.s.v.) kom att ägas av en liten grupp och inte längre allmänt fördelades bland alla arbetare. De som inte själva äger produktionsmedlen kan endast tjäna sitt uppehälle genom att hyra ut sig – för lön – till produktionsmedlens ägare. Naturligtvis säljer inte arbetaren sig själv till kapitalisten (det skulle göra honom till slav), men han säljer den enda vara han äger – sin förmåga att arbeta, sin arbetskraft.

‘För att kapitalägarrens pengar skall förvandlas till kapital måste han därför på arbetsmarknaden träffa den frie arbetaren, fri i den dubbla innebörden att han som fri person förfogar över sin arbetskraft som över en vara, och att han å andra sidan inte har någon annan vara till salu, saknar allt som behövs för att han ska kunna själv utnyttja sin arbetskraft.’

Till vilken kurs måste denne frie arbetare sälja sin handelsvara – det vill säga, vad är värdet av hans arbetskraft? Arbetskraftens värde bestäms liksom värdet av varje annan vara genom den mängd arbete som behövs för att producera den. Med andra ord: värdet av arbetarens arbetskraft är detsamma som värdet av allting som han behöver för att leva och för att bilda familj (eftersom tillgången på arbetskraft måste vidmakthållas). Summan härav växlar med tid och omständigheter (mellan Kina och USA är skillnaden exempelvis mycket stor). Arbetaren får lön i gengäld för sin arbetskraft. Den lönen tenderar alltid att bli lika stor som den summa

pengar han behöver för att köpa de varor som fordras för att återställa arbetskraften både hos honom själv och hans barn.

Marx uttrycker saken på följande sätt: 'Arbetskraftens värde motsvarar värdet av vad som behövs för att försörja en arbetare ... Hans försörjningsmedel ... måste räcka till för att uppehålla honom i hans normala tillstånd som en arbetande individ. Hans naturliga behov, mat, kläder, bränsle och bostad, varierar allt efter klimatiska och andra förhållanden i hans land. Å andra sidan betingas hans så kallade nödvändiga behov ... av den historiska utvecklingen, och beror därför i stor utsträckning på hur långt civilisationen nått i ett land ... på de varor och de anspråk på livet som de fria arbetarna har skaffat sig ...

Arbetskraftens ägare är en dödlig varelse ... Den arbetskraft som undandrages marknaden genom förslitning och frånfälle måste ständigt ersättas med en åtminstone lika stor myckenhet av arbetskraft. Därför måste i de försörjningsmedel som är nödvändiga för produktionen av arbetskraft innefattas också vad som behövs för arbetarens ersättare – d.v.s. hans barn – för att detta slags egenartade varuägare skall kunna fortsätta existera på marknaden.'

Detta innebär helt enkelt att arbetaren för sin arbetskraft kommer att få en lön, som nått och jämnt räcker för att hålla honom och hans familj vid liv, och (i en del länder) ytterligare något för att köpa radio, bil eller en enstaka biobiljett.

Lägg märke till att Marx i ovanstående citat talar om 'detta slags egenartade varuägare'. Vad är så egenartat hos arbetarens vara, hans arbetskraft? Jo, till skillnad från alla andra varor kan den skapa *mer värde än den själv är värd*. När arbetaren hyr ut sig säljer han sin arbetskraft inte bara för den tid det tar att producera värdet av hans egen lön – utan för hela arbetsdagen. Om arbetsdagen är tio timmar, och den tid som behövs för att producera värdet av arbetarens lön är sex timmar, då återstår fyra timmar under vilka arbetaren arbetar *inte för sin egen räkning utan för sin arbetsgivare*. De sex timmarna kallar Marx *nödvändig arbetstid*, de fyra timmarna *merarbetstid*. Av värdet på den totala produkten av de tio timmarnas arbete, är sex tiondelar lön och fyra tiondelar mervärde, som övertas av arbetsgivaren och utgör hans vinst.

'Värdet av en vara bestäms av den totala mängd arbete som den innehåller. Men en del av den arbetsmängden utgör ett värde för vilket en motsvarighet har betalats ut i form av lön; en del utgör ett värde *för vilket ingen motsvarighet betalas*. En del av det arbete varan innehåller är betalt arbete; en del är *obetalt* arbete. Genom att sälja varan till dess värde, d.v.s. som kristalliseringen av *den totala mängd arbete som lagts ned på den*, måste kapitalisten nödvändigtvis sälja den med vinst. Han säljer inte bara vad som kostar honom själv en motsvarande summa, utan han säljer också någonting som inte har kostat honom ett öre, fastän det har kostat arbete för hans anställda. Kostnaden av varan för kapitalisten och dess verkliga kostnad är två olika saker. Jag påpekar därför ännu en gång, att normal och genomsnittlig vinst är resultatet av att man säljer varor *inte över utan till* deras verkliga värde.'

Marx' mervärdesteori löser alltså mysteriet hur arbetskraften exploateras i det kapitalistiska samhället. Låt oss sammanfatta hela processen i några korta meningar:

Det kapitalistiska systemet ägnar sig åt att producera nyttigheter för försäljning, varor.

Värdet av en vara bestäms av den socialt nödvändiga arbetstid som har lagts ned på att producera den.

Arbetaren äger inte produktionsmedlen (jord, verktyg, fabriker etc.).

För att leva måste han sälja den enda vara han verkligen äger, nämligen sin arbetskraft.

Värdet av hans arbetskraft är i likhet med värdet av andra varor den mängd som behövs för att reproducera den – i detta fall den summa som behövs för att hålla honom vid liv.

Den lön som utbetalas till honom motsvarar därför bara vad som är nödvändigt för hans uppehälle.

Men denna värdemängd kan arbetaren producera utan att utnyttja mer än en del av sin arbetsdag.

Detta innebär att arbetaren bara under en del av arbetstiden arbetar för egen räkning.

Resten av tiden arbetar han för sin chef.

Skillnaden mellan vad arbetaren mottar i lön och värdet av den vara han producerar är mervärde.

Mervärdet går till arbetsgivarna – ägarna av produktionsmedlen. Detta är källan till de vinster, de kapitalräntor, den avkastning som går till de besuttna klasserna.

Mervärdet är måttstocken på exploateringen av arbetskraften i det kapitalistiska systemet.

De utopiska socialisterna bekymrade sig då de utarbetade sina utopier mycket lite om huruvida de stora industriella krafter som var i verksamhet i samhället skulle tillåta den planerade förändringen. De trodde att allt som behövdes var att formulera en plan för ett idealsamhälle, göra de mäktiga eller de rika (eller båda) intresserade av företaget, göra ett experiment i liten skala, och därefter helt lita till folks inneboende förnuft för att göra företaget till verklighet.

Sålunda skrev den berömde engelske socialisten Robert Owen en bok vars genomgående tema kan utläsas av dess titel, *Bok om den Nya Moraliska Världen*. Manar han arbetarklassen till revolt för att åstadkomma en övergång till detta nya samhälle? Ingalunda. I slutet av boken infogar han ett brev till Hans majestät William IV, kung av England. Det lyder: 'Boken ... utvecklar de grundläggande principerna för en Ny Moralisk Värld, och lägger alltså en ny grund på vilken man kan återuppbygga samhället och återskapa den mänskliga rasens karaktär ... Samhället har utvecklats till följd av grundläggande fel i inbillningskonsten, och alla institutioner och sociala arrangemang över hela världen har baserat sig på dessa fel ... under ert styre, Ers Majestät, kommer med all sannolikhet förändringen från detta system med alla dess onda följder, till ett annat som baserar sig på självklara sanningar och tillförsäkrar alla människor lycka, att uppnås.'

Och den berömde franske socialisten Charles Fourier riktade sig inte heller till arbetarklassen utan till folk med pengar som skulle hjälpa till att förverkliga hans experiment med en ny samhällsordning: 'Vid ett tillfälle tillkännagav Fourier offentligen att han tänkte vara hemma varje dag vid ett särskilt klockslag för att vänta på vilken filantrop som helst som kände sig upplagd att ge honom en miljon francs för att utveckla en koloni baserad på Fouriers principer. I tolv år var han därefter hemma varje dag punktligt vid middagstiden och väntade på denne generöse främling, men ack! – ingen miljonär visade sig.'

Anhängarna av Saint-Simon, en annan fransk socialist, var föraktfullt inställda till Fouriers förslag. Men de trodde också att samarbete med bourgeoisin var nödvändig för att åvägbringa sociala förändringar. I sin tidning *Le Globe*, publicerade de den 28 november 1831 en artikel under följande avslöjande rubrik: 'Arbetarklassen kan inte resa sig om inte överklassen sträcker ut handen. Det är från den senare som initiativet måste komma.'

Marx förlöjligade dessa utopiska förslag. Han ansåg dem vara fantasier. I Kommunistiska manifestet, som Marx skrev tillsammans med sin vän och medarbetare Friedrich Engels (Engels publicerade volymerna II och III av Kapitalet, som lämnats ofullbordade vid Marx' död), visar de sitt ogillande av de utopiska socialisterna. 'De vill förbättra villkoren för alla samhällsmedlemmar, till och med de mest gynnade. Av den anledningen vänder de sig vanligtvis till samhället i dess helhet, utan att göra skillnad på klasser; nej, med förkärlek till den styrande klassen. Hur kan människor, när de en gång förstår sitt eget system, undgå att däri se den bästa möjliga planen för det bästa möjliga tillståndet inom samhället?

Av den anledningen förkastar de all politisk och framför allt all revolutionär aktion; de önskar nå sina mål med fredliga medel, och söker med små experiment som är dömda till misslyckande och genom exemplets makt bereda vägen för sitt nya sociala Evangelium...

De drömmer fortfarande om förverkligandet av sina sociala utopier, om att bilda isolerade "falanstärer" (Fourier), om att etablera kolonier i hemlandet, om att upprätta ett Litet Icarien (Etienne Cabet, en annan fransk socialist) – ett dussin olika upplagor av det Nya Jerusalem; och för att förverkliga alla sina luftslott tvingas de att vädja till bourgeoisins sentimentalitet och plånböcker.'

Det var i synnerhet vädjandet till 'bourgeoisins sentimentalitet och plånböcker' som irriterade Marx och Engels. Vad dem anbelangade måste det nya samhället skapas inte genom den styrande klassens ansträngningar utan snarare genom arbetarklassens revolutionära aktion. I brev till Bebel, Liebknecht och andra tyska radikaler uttryckte de sig i september 1879 mycket klart på den punkten: 'I nästan fyrtio år har vi betonat klasskampen som historiens omedelbara drivkraft, och speciellt då klasskampen mellan bourgeoisin och proletariatet som är den verkliga hävstången för den moderna sociala revolutionen; det är därför omöjligt för oss att samarbeta med folk som önskar rensa bort denna klasskamp ur rörelsens program. När Internationalen bildades formulerade vi uttryckligen stridsropet: "arbetarklassens befrielse måste vara dess eget verk". Vi kan därför inte samarbeta med människor som säger att arbetarna är alltför obildade för att befria sig själva och alltså först måste befrias uppifrån av filantropiska överklassborgare och småborgare.'

Vad menade Marx och Engels när de kallade klasskampen 'den omedelbara drivkraften i historien' och klasskampen mellan bourgeoisin och proletariatet 'den stora hävstången för den moderna sociala revolutionen'? Svaret på dessa frågor finner man bara om man studerar deras sätt att betrakta historien.

Vilken är din historiefilosofi?

Tror du att historiska händelser framför allt är en fråga om slumpens spel, att de bara är händelser som inte har något genomgående sammanhängande tema? Eller tror du att historiska förändringar beror på idéernas makt? Eller tror du att historiska händelser kan spåras till inflytandet av stora män? Om du tillhör någon av dessa filosofiska skolor, då är du inte marxist. Den historiska skola som Marx grundade och vars mest briljanta uttolkare han själv är, förklarar historiens rörelse, de förändringar som äger rum i samhället, som resultatet av de ekonomiska krafterna i samhället.

Enligt den skolan är saker och ting inte oberoende av varandra utan beror sinsemellan; historien förefaller kanske att vara ett virrvarr av oordnade fakta och händelser; men i verkligheten är den inte något virrvarr; den följer ett definitivt mönster av lagar som kan upptäckas och kartläggas.

Engels förklarar bakgrunden till Marx' historiefilosofi på följande sätt: 'I detta system – och detta är dess stora förtjänst – har hela världen, i dess naturliga, historiska och intellektuella

aspekt, för första gången framställts som en process – d.v.s. i ständig rörelse, förändring, omformning, utveckling och ett försök görs att spåra det inre sammanhang som gör all denna rörelse och denna utveckling till en sammanhängande helhet. Från denna synpunkt framstår mänsklighetens historia inte längre som en malström av meningslösa idéer ... utan som människans egen utvecklingsprocess.

Varje civilisations näringsliv, politik, lagar, religion, utbildning hänger samman; varje del beror av de övriga och är vad den är på grund av de övriga. Av alla dessa krafter är den ekonomiska faktorn den viktigaste och den mest grundläggande. Hörnstenen i denna byggnad är de relationer som existerar mellan människorna i deras egenskap av producenter. Människors sätt att leva beror på deras sätt att skaffa sig sitt uppehälle – genom det produktionssätt som råder inom varje givet samhälle vid en viss bestämd tidpunkt.

Marx uttrycker saken på följande sätt: 'Genom mina forskningar kom jag till slutsatsen att rättsförhållandena lika lite som statsformerna kan förstås isolerade eller förklaras genom det mänskliga förnuftets s.k. allmänna framåtskridande, utan tvärtom har sitt ursprung i de materiella levnadsförhållandena ... I sitt livs samhällsliga produktion träder människorna i bestämda produktionsförhållanden ... Dessa produktionsförhållanden motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Totalsumman av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur – den verkliga grundval på vilken den legala och politiska överbyggnaden reser sig och till vilken svarar bestämda former av det samhällsliga medvetandet. Produktionssättet i det materiella livet är bestämmande för den allmänna karaktären hos de sociala, politiska och andliga livsprocesserna. Det är inte människors medvetande som bestämmer deras tillvaro utan tvärtom deras sociala tillvaro som bestämmer deras medvetande.'

Denna filosofi ger oss ett verktyg för analys och uttolkning av historien. Människors sätt att förtjäna sitt uppehälle – produktionssättet och varuutbytet – är grundvalen för varje samhälle. 'Det sätt på vilket rikedomerna fördelas och samhället indelas i klasser ... beror på vad som produceras, hur det produceras, och på vilket sätt produkterna bytts mot varandra.' På samma sätt är uppfattningen om rättvisa, lagar, uppfostran o.s.v. – det system av idéer som varje samhälle har – avpassade efter det speciella ekonomiska utvecklingsstadium som samhället i fråga har uppnått. Vad är det då som åstadkommer social och politisk revolution? Är det helt enkelt en förändring i människornas idéer? Nej, ty dessa idéer beror på en förändring som först sker på det ekonomiska området – i produktionssättet.

Människan besestrar naturen; nya och bättre metoder att producera och byta varor uppfinnes. När dessa förändringar är fundamentala och mycket omfattande uppstår sociala konflikter. De relationer som växte fram tillsammans med det gamla produktionssättet har stelnat; det gamla sättet att leva ihop har bestämts i lagen, i politiken, i religionen, i utbildningen. Den klass som har suttit vid makten vill behålla sin makt – och kommer i konflikt med den klass som är i större samklang med det nya produktionssättet. Resultatet blir revolution.

Denna historiesyn möjliggör för oss, enligt marxisterna, att förstå en annars obegriplig värld. Genom att betrakta historiska händelser med utgångspunkt från de klassrelationer som uppstår ur människornas sätt att tjäna sitt uppehälle, förklarar man det för första gången som tidigare var obegripligt. Beväpnade med denna historiesyn kan vi förstå övergången från feodalism till kapitalism och från kapitalism till socialism.

Eftersom Marx och Engels studerade det förflutna från denna utgångspunkt, kunde de placera in bourgeoisin på dess rätta plats i historien. De sade inte att kapitalismen och kapitalisterna var onda och elaka – de förklarade hur det kapitalistiska produktionssättet växte fram ur tidigare förhållanden; de betonade bourgeoisins revolutionära karaktär under den period då

den växte fram och utkämpade sin strid med feodalismen. 'Vi ser då att det produktionssätt på vars grundval bourgeoisin byggdes upp utvecklades ur det feodala samhället. Vid ett visst stadium i produktions- och bytesmedlens utveckling blev de feodala egendomsförhållandena inte längre förenliga med de redan utvecklade produktivkrafterna; i stället blev de fjättrar. De måste brytas sönder; de bröts också sönder.

I deras ställe kom den fria konkurrensen, tillsammans med en samhällsbyggnad som var anpassad efter den och jämte den bourgeoisins ekonomiska och politiska herravälde.'

På det viset åstadkoms övergången från feodalism till kapitalism därför att det både fanns nya produktivkrafter och en revolutionär klass (bourgeoisin). Så måste det vara. Den gamla ordningen låter sig inte ersättas av det nya samhället därför att människor önskar att så ska ske. Nej. De nya produktivkrafterna måste vara för handen, och med dem en revolutionär klass vars funktion det är att inse situationen och styra utvecklingen.

Så förhöll det sig vid övergången från feodalism till kapitalism, sade Marx och Engels, och så kommer det att förhålla sig vid övergången från kapitalism till socialism.

Men det var en sak att studera det förflutnas samhälle och beskriva vad som hade hänt; det var någonting helt annat att studera det aktuella samhället och beskriva vad som skulle komma att ske. Vad hade Marx och Engels för bevis för att kapitalismen, liksom feodalismen måste försvinna från historiens scen? Vad kunde de erbjuda som belägg för att kapitalismen skulle bryta samman inifrån, att produktionskrafterna var instängda och förhindrade att utvecklas och expandera i frihet, på grund av de föråldrade produktionsförhållandena?

Marx och Engels analyserade redan 1848 det kapitalistiska samhället och påpekade vissa karakteristiska drag inom produktionssystemet självt, och förklarade att de skulle bli dess öde. De pekade på:

Den växande koncentrationen av rikedom i händerna på ett fåtal människor.

De många småproducenternas undergång, varigenom de ersattes av några få storproducenter.

Den växande användningen av maskiner, som ersatte fler och fler arbetare och skapade en 'industriell reservarmé'.

Massornas ökande elände.

De återkommande periodiska sammanbrotten i systemet – kriserna – den ena mer förödande än den föregående.

Och viktigast av allt är de grundläggande motsättningarna inom det kapitalistiska samhället, d.v.s. att medan produktionen själv blir mer och mer socialiserad – resultatet av gemensamma ansträngningar och gemensamt arbete – så förblir tillägnandet av detta resultat privat, individuellt. Arbetet skapar, kapitalet tillägnar sig dess resultat. Under kapitalismen har skapandet genom arbete blivit ett lagarbete, en kooperativ process med tusentals arbetare som arbetar tillsammans (ofta för att producera bara en sak – t.ex. bilen). Men dess produkter, som frambragts socialt, övertas inte av producenterna utan av ägarna till produktionsmedlen – kapitalisterna. Och det är den springande punkten – källan till alla besvärligheter. Socialiserad produktion står mot kapitalistiskt tillägnande.

Allt detta sammanfattades i en slående passus i Marx' Kapitalet: 'En kapitalist dödar alltid många (eller som i Rickard Sänders översättning: Var och en kapitalist slår alltid flere ihjäl). Hand i hand med denna centralisering, eller de få stora kapitalisternas utplundring av de många små, utvecklas i allt större skala arbetsprocessens kooperativa form ... omvandlingen

av arbetsinstrumenten till arbetsinstrument som bara kan utnyttjas gemensamt ... Jämsides med det ständigt minskande antalet kapitalistiska magnater ... ökar mängden av elände, förtryck, slaveri, degradering, exploatering, men samtidigt med detta så tilltar också arbetarklassens upproriskhet ... disciplinerad, enad, organiserad just genom själva mekanismen i den kapitalistiska produktionsprocessen ... Centraliseringen av produktionsmedlen och socialiseringen av arbetet når till sist en utvecklingspunkt där de inte längre kan fördrå sitt kapitalistiska hölje. Detta spränges. Den kapitalistiska privategendomens timma slår. Expropriatorerna exproprieras.'

Marx och Engels såg fram mot den tid då de samhälleliga produktivkrafterna inte längre kunde hämmas av de begränsningar som den privata äganderätten och den individuella rätten att tillägna sig produktionsresultatet innebar; de väntade sig att den konflikt som skulle bli ett resultat härav också skulle leda till ett nytt harmoniskt samhälle. Ett samhälle i vilket ägandet och kontrollen av produktionsmedlen skulle överföras från de få kapitalister som tillägnade sig produktionsresultaten till den stora massan av proletära producenter.

Men hur skulle denna förändring ske? Genom människors handlingar. Och vilka var de människor som skulle åstadkomma förändringen? Proletariatet. Varför? Därför att proletärerna är de som blir mest lidande på kapitalismens motsättningar, därför att de inte är intresserade av att bevara ett system som baserar sig på ett privat ägande av vilket de inte får sin fulla andel. Utvecklingen från kapitalism till socialism har sitt frö i kapitalismen själv och instrumentet för övergången är proletariatet.

Marx var inte någon salongsrevolutionär som nöjde sig med att tala om för folk vad de skulle göra och varför de skulle göra det.

Nej, han upplevde sin filosofi. Eftersom hans filosofi inte bara var en förklaring av världen utan också ett instrument att förändra den, kunde han inte som uppriktig revolutionär befinna sig ovanför striden. Han befann sig mitt i den.

När han insåg att det var proletariatet som skulle avskaffa kapitalismen ägnade han sig naturligtvis åt att skola och organisera arbetarklassen för dess ekonomiska och politiska kamp. Han var den mest aktiva och inflytelserike medlemmen av den Första Internationalen som bildades i London den 28 september 1864. Två månader efter att den grundlades, den 29 november 1864, skrev Marx till doktor Kugelmann, en tysk vän: 'Föreningen, eller snarare dess styrelse, är betydelsefull eftersom Londons fackföreningsledare är med i den ... De parisiska arbetarnas ledare är också knutna till föreningen.'

Marx och Engels lade mycket stor vikt vid fackföreningarna: 'Organisationen av arbetarklassen genom fackföreningarna ... är den verkliga klassorganisation genom vilken proletariatet för sina dagliga strider med kapitalet, i vilken den skolar sig själv ...'

Skola sig för vad? För striden för högre löner, kortare arbetstid, bättre villkor? Ja, naturligtvis. Men också för en mycket mera betydelsefull strid – striden för arbetarklassens fullständiga befrielse, genom avskaffandet av den privata äganderätten. Eftersom det var från den privata äganderätten till produktionsmedlen som kapitalismens alla onda egenskaper härrörde sig, var huvudpunkten i Marx' och Engels program att man skulle avskaffa privategendomen, grundvalen till exploateringen. Kommunisternas omedelbara mål ... är att forma proletariatet till en klass, störta bourgeoisins herravälde, erövra den politiska makten åt proletariatet ... Kommunismens utmärkande drag är inte att man vill avskaffa privategendom i allmänhet, utan att man vill avskaffa bourgeoisins egendom. Men den moderna borgerliga privata egendomen är det slutgiltiga uttrycket för det system att producera och tillägna sig varor, som baseras på klassantagonismen, på fåtalets exploatering av massorna.

I denna mening kan kommunisternas teori sammanfattas i den enda meningen: Avskaffandet av privat egendom ...

Ni (bourgeoisin) är skräckslagna inför vår avsikt att avskaffa den privata egendomen. Men i ert existerande samhälle har den privata egendomen redan försvunnit vad nio tiondelar av befolkningen beträffar; att den existerar för fåtalet beror uteslutande på att den inte existerar för dessa nio tiondelar. Ni förebrår oss för att vi vill avskaffa en äganderättsform vars nödvändiga förutsättning är att det inte finns någon äganderätt för den överväldigande majoriteten inom samhället.

Ni förebrår oss helt enkelt för att vi vill avskaffa er egendom. Alldeles: det är precis vad vi tänker göra.

Det har invänts att allt arbete kommer att upphöra om den privata äganderätten upphävs och att vi kommer att överväldigas av allmän lättja.

Följaktligen borde det borgerliga samhället redan för länge sedan ha gått under på grund av ren slöhet; för de av dess medlemmar som arbetar förvärfvar ingenting och de som förvärfvar något arbetar ej.'

Privat egendom i den form den existerar i det kapitalistiska samhället – där den ger den ägande klassen rätt att exploatera andra – skulle alltså avskaffas. Men hur? Genom att man bad egendomsägarna att avstå från sin egendom? Genom att man röstade bort deras egendomsrätt? Nej, sade Marx och Engels.

Hur skulle det då gå till? Vad var det för metod de förespråkade?

Revolution.

'Kommunisterna försmår att dölja sina åsikter och sitt syfte. De förklarar öppet att deras mål kan uppnås endast genom att man med våld kullkastar alla existerande samhällsförhållanden. Må de härskande klasserna darra vid tanken på en kommunistisk revolution. Proletärerna har ingenting att förlora utom sina bojor. De har en värld att vinna.

Arbetare i alla länder, förenen eder!'

Denna genljudande utmaning till den styrande klassen, denna appell till revolution, publicerades först i februari 1848. Det är ett intressant faktum att en månad innan den publicerades hade den store amerikanen Abraham Lincoln i ett tal i representanthuset 12 januari 1848 givit sitt fulla stöd åt tanken på revolution: 'Ett folk har överallt om det så vill och kan rätt att resa sig och skaka av sig den existerande regeringen och bilda en ny som passar det bättre. Detta är en ytterst värdefull, en helig rätt – en rättighet som vi hoppas och tror skall befria världen.'

Varför talade Lincoln om rätten 'att resa sig och skaka av sig den existerande regeringen'? Varför inte åstadkomma de önskvärda förändringarna inom det gamla styrelsesättets ram?

Möjligen därför att han trodde att detta inte kunde åstadkommas. Möjligen därför att han liksom Marx och Engels ansåg att 'den moderna statens verkställande myndighet bara är en kommitté som utsetts för att sköta bourgeoisins affärer'.

Detta innebär helt enkelt att i striden mellan dem som har egendom och den som inte har egendom, egendomsägaren i staten finner ett viktigt vapen mot de egendomslösa. Statens makt utnyttjas i den styrande klassens intresse – i vårt samhälle innebär det i den kapitalistiska klassens intresse.

I själva verket är detta, om man får tro marxisterna, skälet till att staten över huvud taget kommit till. Det moderna samhället är indelat i förtryckare och förtryckta, bourgeoisin och proletariatet. Det existerar en konflikt mellan de båda. Den klass som härskar ekonomiskt – som äger produktionsmedlen – härskar också politiskt. Och ‘den politiska makten ... är bara den organiserade makt som en klass har för att förtrycka en annan.’

Vi föreställer oss gärna att staten står ovanför samhällsklasserna

– att regeringen representerar hela folket, de högt uppsatta och de ringaste i samhället, rika och fattiga. Men eftersom samhällets näringsliv i dag baseras på privat egendom, följer det att varje anfall på kapitalismens citadell – d.v.s. på den privata egendomen

– kommer att mötas med motstånd från staten, och att staten tillgriper våld om så är nödvändigt.

I själva verket kan staten så länge det existerar klasser inte stå över klasserna – den måste vara på de styrandes sida. Adam Smith uttryckte saken på följande sätt: ‘När parlamentet försöker medla mellan arbetsgivarna och deras arbetare är det alltid arbetsgivarna som ger råd.’

Och en framstående auktoritet, närmare vår egen tid, uttryckte med ord som ingen kunde missta sig på sin uppfattning att staten kontrolleras av dem som kontrollerar näringslivet. 1913 skrev president Woodrow Wilson: ‘Situationen är denna: ett jämförelsevis litet antal män kontrollerar råvarorna i detta land; ett jämförelsevis litet antal män kontrollerar vattenkraften ... samma antal män kontrollerar i stor utsträckning järnvägarna; genom överenskommelser sinsemellan kontrollerar de priserna; och samma grupp människor kontrollerar landets större krediter ... Regeringens herrar i Förenta staterna är Förenta staternas kapitalister och fabriksidkare i förening.’

Men även om den styrande klassen kontrollerar statsmaskineriet, följer därav att enda sättet för proletariatet att skaffa sig kontroll är att med våld störta regeringen? Varför inte använda röstsedeln, valurnan? Varför inte uppnå makten på demokratisk väg? Varför röstar inte proletariatet sig självt till makten?

Detta är viktiga frågor – orsaken till bitter strid bland arbetarna själva. Ett svar som revolutionärer vanligen ger är att våld måste brukas, blod måste flyta, inte därför att de vill använda våld utan därför att den styrande klassen inte ger upp utan våld. Detta är ett starkt argument. Hade Marx varit i livet 1932 kunde han ha använt ett klipp ur New York Herald Tribune som stöd för sin tes: (1)

---

1. Denna bok utkom 1936. Hade den utkommit i dag skulle förf. ha kunnat välja mera näraliggande exempel. (Red:s anm.)

‘SOFIA, Bulgarien, 26 sept. – Kommunisternas överväldigande seger i gårdagens kommunalval har föranlett stor överraskning och stor förlägenhet här.

Av 35 platser i Sofias stadsfullmäktige tog kommunisterna 22, mot tio för regeringskoalitionen och tre för Zankoff-partiet. Sofia är den första europeiska huvudstad utanför Ryssland som erövrats av kommunismen, och det onaturliga i detta förhållande är så mycket mera slående som Bulgarien är en monarki och kung Boris residens befinner sig bara några minuters promenad från Stadshuset.

Av detta och andra skäl kommer en kommunistisk styrelse i Sofia icke att tolereras. Så snart valresultatet blev känt tillkännagav premiärminister Musjanov sin avsikt att upplösa

stadsfullmäktige innan de samlats till sitt första sammanträde. Det är vidare sannolikt att kommunistpartiet kommer att förklaras olagligt och förbjudas i hela Bulgarien.’

I detta fall vann alltså kommunisterna, enligt denna pålitligt konservativa tidning, segern. Ändå nekades de rätten att få makten, överta regeringen och till och med rätten att existera i framtiden. Vad tänkte tidningsreportern på när han skrev: Av detta och andra skäl? Kunde det vara annat än att segern för kommunisterna innebar att den styrande klassens privata äganderätt hotades?

Marx och Engels försökte förbereda arbetarklassen på vad som komma skulle. För att bereda sig måste arbetarna vara medvetna som klass, organisera sig som klass, förstå sin roll i den historiska utvecklingen. De måste vara beredda att i sin tur expropriera expropriatorerna; de måste vara beredda att avskaffa den privata äganderätten och med den klasserna och klassherraväldet.

Marx och Engels ansåg att kapitalismens sammanbrott var nära förestående. Det sammanbrottet kunde om arbetarna inte var redo, betyda kaos; om arbetarna var redo, betydde det socialismens genombrott. ‘Då markerar människan för första gången sin särställning från de övriga djuren och övergår från en djurisk existens till verkligt mänskliga livsformer ... Först från det ögonblicket kommer människan alltmer medvetet att skriva sin egen historia – först från det ögonblicket kommer de sociala processer som hon sätter i rörelse att få de resultat som hon avsett. Det är människans uppstigande från nödvändighetens till frihetens rike.’

19. ‘Om jag kunde skulle jag annektera planeterna’

Allt detta var naturligtvis farliga saker.

Arbetsvärdeteorin hade som den uttolkades av de klassiska ekonomerna i början av den industriella revolutionen haft ett nyttigt ändamål. Bourgeoisin, som på den tiden var den progressiva klassen, hade format den till ett vapen mot den föga progressiva men politiskt mäktiga jordägarklassen, vilken av ekonomerna presenterades som en klass som sysslolös njöt frukten av andra människors arbete. I händerna på Ricardo som använde den i samband med sin teori om jordräntan för att gå hårt åt jordägarna var arbetsvärde-teorin helt all right.

Men i händerna på Marx var teorin alldeles avgjort inte all right. Marx hade accepterat arbetsvärdeteorin och hade fört den till vad han uppfattade som dess logiska slutsats. Resultatet var i bourgeoisins ögon katastrofalt. Nu var situationen helt omvänd. Det som hade varit *deras* vapen i *deras* kamp mot *deras* fiende hade nu smitts till ett vapen som kunde användas av proletariatet mot dem själva!

Men räddningen var lyckligtvis nära, ty ett par år efter att Kapitalet publicerats, kom nationalekonomerna med en helt ny värdeteori. Tre män i tre olika länder – Stanley Jevons i England (1871), Karl Menger i Österrike (1871) och Léon Walras i Schweiz (1874) – som alla arbetade oberoende av varandra, kom fram till denna nya uppfattning praktiskt taget samtidigt. Liksom de klassiska nationalekonomerna och liksom Marx och Engels fick de snart sina anhängare, som förklarade och utvidgade deras teorier. Rättelser, ändringar och tillägg gjordes, men den centrala iden i deras teori är än i dag den springande punkten inom den rätttroga nationalekonomin.

Den förklaring av värdet som gavs av dessa nationalekonomer kallas gränsnytteteorin. På sid. 2 i sin *Den politiska ekonomins teori* tillkännager Jevons sin brytning med det förflutna:

‘Förnyad eftertanke och forskning har lett mig till den mera nymodiga uppfattningen att värde beror enbart på nyttan. Men nyttan är detsamma som att någonting är nyttigt och uttrycker vad

en människa som tänker köpa en vara tänker eller känner i fråga om varan. Om han mycket gärna vill ha den är den av stor nytta för honom; ju mer han vill ha den desto större är nyttan, ju mindre han vill ha den, desto mindre är nyttan. Dess nytta för honom uttrycker vilket värde han sätter på den och uttrycker därför det pris han är villig att betala.'

Man inser snart vilken skarp brytning med tidigare skolor detta innebar – med den klassiska skolan lika mycket som med den marxistiska. I deras uppfattning berodde värdet av en vara på det arbete som behövdes för att framställa den, men Jevons förklarade: 'Arbete som en gång utförts har inget inflytande på en varas framtida värde.' Detta flyttar den ekonomiska teorins tonvikt från produktionen till konsumtionen, från kostnaden till försäljningen. Det är för fattningsförmågan en mycket svårare teori, ty medan det är ganska enkelt att föreställa sig att det krävs så och så mycket arbete för att framställa en vara, är det inte så enkelt att föreställa sig att den har så och så stor nytta. Ty arbetskostnaden är något man kan mäta – det vill säga det är ett objektiva mått. Men nyttan varierar för varje människa, den varierar med måttet av den tillfredsställelse som hon väntar sig att hon ska få av varan när hon väl köpt den; det vill säga, det är ett subjektivt mått.

Nu är det mycket lätt att förstå att olika människor känner olika mått av tillfredsställelse över samma vara. Eller för att använda andra ord: samma vara betecknar olika nytta för olika människor. Men samma vara säljs till samma pris, det vill säga den har samma värde. (För de flesta moderna nationalekonomer är priset bara värdet uttryckt i pengar, fast Marx tyckte annorlunda.) Om då nyttan uttrycker värdet, hur kan olika mått av nytta säljas till samma pris? Det var här som iden om 'marginalen' kom med i spelet, och det är viktigt att förstå detta, ty om man läser en modern lärobok i ekonomisk teori hittar man hundratals hänvisningar till 'gränsnytta' och 'gränsproduktivitet' och 'gränskostnad' o.s.v.

Låt oss anta att det av någon anledning bara finns ett hundratusen bilar på marknaden. Det kommer att finnas några möjliga bilköpare som är så rika och som så gärna vill ha en bil, att de är villiga att betala nästan vad som helst för den. Sedan kommer det att finnas andra som också vill ha en bil, men kanske är de inte lika rika eller också tycker de att om bilen blir för dyr så kan de lika gärna använda pengarna på något annat sätt. Efter dem kommer så folk som är villiga att betala ett rimligt pris för en bil men som måste vara ganska försiktiga eftersom de inte har alltför mycket pengar att göra sig av med, och det finns en mängd andra saker som de med sina begränsade resurser kan skaffa och som kommer att ge dem nästan lika mycket tillfredsställelse som bilen. Om bilen kommer att kosta mer än en annan sak som ger dem lika stor tillfredsställelse, så köper de naturligtvis inte bilen. 'Vi köper lika många kilo te eller någonting annat som vi tror är värt priset vi måste betala och sen säger vi stopp. Om priset vore högre skulle vi köpa färre kilo te och om det vore lägre skulle vi köpa fler, precis på grund av denna variation i nyttan som Jevons har påpekat. Därför motsvarar nyttan hos vårt slutliga köp priset ...' Och så fortsätter det tills det väger jämnt. Någonstans kommer den hundratusende köparen att finnas som är villig att bjuda ett pris som automobilfabrikanten är villig att anta; vissa köpare är villiga att bjuda över, och det finns tusentals som skulle köpa en bil om den bara kostade lite mindre. Men det finns bara 100.000 bilar, och om fabrikören vill sälja dem allihop, måste han sälja dem till ett pris som passar plånbok och smak hos den hundratusende köparen. Han skulle kunna få ett högre bud om han ville sälja färre bilar. Han skulle kunna sälja fler om hon vore villig att sälja till lägre pris. Men om han bara har i 100.000 att sälja och vill sälja dem allihop, måste han anpassa sig efter plånboken hos den person som bara nätt och jämnt har råd att köpa bilen. Om han upptäcker att det inte finns 100.000 bilköpare som är villiga att betala det pris han begär, måste han antingen dra in en del bilar från marknaden och sälja färre bilar; eller också måste han om han vill sälja dem allihop, sänka priset för att nå de människor som har magrare plånböcker eller annorlunda smak. Han

kan inte sälja samma bil i den fria marknaden till en person för ett pris och till en annan för ett annat pris.

Naturligtvis är denne hundratusende eller marginelle köpare inte någon viss bestämd person – han är vem som helst av alla de 100.000, på samma sätt som den bil han köper kan vara vilken som helst av de 100.000 bilarna. I den teoretiska förklaringen av hur marknaden fungerar och hur marknadspriset fastställs är han den man som representerar marginalefterfrågan. Om priserna vore högre kunde han skaffa sig andra saker för sina pengar som skulle skänka honom större tillfredsställelse. Om priset vore lägre, skulle det finnas ett större antal köpare på marknaden och tillgången vore då för liten, fabrikören skulle höja sitt pris till dess han uteslutit från marknaden dem som bara ville köpa till det lägre priset men inte ville gå därutöver.

Om man nu vände på steken och börjar förklara med utgångspunkt från efterfrågan, kan vi anta att det finns i 000 personer som är villiga att betala 1000 kronor för ett kylskåp och ytterligare tusen som skulle kunna tänka sig att betala 750 kronor men inte mer. Det betyder 2000 personer som vore villiga att betala åtminstone 750. Och så går vi nedför skalan (och når folk som har allt mindre pengar) tills vi fått fram 5.000.000 personer som är villiga att betala åtminstone 50 kronor (om det nu finns så billiga kylskåp). Frågan är hur många av dem som kommer att kunna köpa ett kylskåp och hur mycket det kommer att kosta. (Vi antar för enkelhetens skull att det bara finns en sorts kylskåp.) Detta beror på huruvida kylskåpsfabrikören tycker det är värt besväret att framställa 5 miljoner kylskåp till det priset. Om det även med massproduktion kostar honom mer än 50 kronor att framställa ett kylskåp, gör han det naturligtvis inte, och om det ger honom en så liten marginal att det inte är mödan värt ser han sig om efter något annat som han kan placera sina pengar i och få högre utdelning på. Då kommer han inte att producera några 5.000.000 kylskåp. Fabrikören har marginell användning för sitt kapital på samma sätt som konsumenten har marginell användning för sina pengar. Han satsar inte sitt kapital på att göra kylskåp om han kan få större utdelning på att investera i något annat. Han kommer att satsa precis så mycket av sitt kapital som det är värt – om han satsade mindre skulle han missa ett fint tillfälle (och det tillfället skulle snart attrahera mera kapital på jakt efter vinst) och om han satsade mera skulle industrin bli 'mättad' på kapital och inte ge utdelning. Han upptäckte att det finns 3.000.000 människor som är villiga att betala 150 kronor för ett kylskåp och att detta ger honom precis den rätta vinsten; han skulle inte kunna få större vinst genom att investera i något annat, och om han producerade mera skulle priset falla och därmed hans vinst, och på så vis skulle kapitalet fly från den industrin.

Naturligtvis låter allt detta mycket komplicerat – och det är det också! Men den allmänna ide som ligger under marginalnyttan eller som den också kallas 'gränsnyttan' är i själva verket mycket enkel, och man kan se den tillämpad överallt. Det mått av tillfredsställelse en vara skänker en beror på hur mycket av den varan man redan har. Ju större ert förråd är desto mindre tillfredsställelse får ni av ytterligare en dos. Antag att ett pojklag i fotboll är klara att sätta i gång och spela men inte har någon fotboll. Så får de chansen att köpa en. Tvekar de i så fall att betala priset för en fotboll? Knappast. Men anta att de nu har fyra fotbollar till att börja med. De har chansen att skaffa sig en femte boll. Är de lika angelägna att betala priset för den? Nej, säkert inte. Gränsnyttan på fotbollar har för deras del fallit så lågt att de förmodligen inte ens lämnar fotbollsplanen för att spekulera på denna femte fotboll.

Om man har tio kostymer är det uppenbart att ännu en kostym skulle betyda mycket mindre för en själv än en andra kostym skulle betyda för en man som bara har en kostym. Jevons kom på samma ide men med vatten som illustration: 'Vatten till exempel kan karakteriseras som det mest användbara av alla ämnen. En liter vatten om dagen har den stora nyttan att den

räddar en person från att dö på det mest plågsamma sätt. Flera liter om dagen kan vara mycket nyttigt för exempelvis att koka och tvätta; men sedan man försäkrat sig om ett tillräckligt vattenförråd för att använda det på dessa sätt, är det likgiltigt huruvida man skaffar sig ytterligare kvantiteter. Allt vi kan säga är alltså en viss kvantitet vatten är oundgänglig; att ytterligare kvantiteter är av nytta i växlande utsträckning; men att utöver en viss punkt nyttan verkar avta ... samma varor varierar i nyttighet beroende på huruvida vi redan förfogar över tillräckliga kvantiteter av samma vara.'

Föreställningen om gränsnyttan används för att förklara skillnaden i värde mellan t.ex. bröd och diamanter. En första tanke skulle få en att tycka att bröd borde kosta mer än diamanter eftersom det är så mycket nyttigare. Men brödtillgången är så stor att en extra limpa eller så gör mycket liten skillnad, medan diamtillgången är så liten i förhållande till antalet rika personer som är villiga att betala mycket pengar för dem, att de betingar ett mycket högt pris.

Om man säger, att nyttan inte har något med värdet att göra, ty i så fall skulle järn kosta mer än guld, 'blandar man hopplöst samman betydelsen av *hela mängden* av en vara med vad man vanligen värderar, nämligen den varuenhet som uppskattas för sig och säljs för sig.

... Världen, säger Cairnes, skulle klara sig bättre utan guld än utan järn – d.v.s. bättre utan något guld alls än utan något järn alls. Men om vi behandlar varan på det viset i klump måste vi också behandla värdet av varorna på samma sätt. Om vi gör det, försvinner genast den antagna motsättningen mellan nytta och värde eftersom världen om den måste köpa allt järn i klump eller inte ha något järn alls, eller måste köpa allt guld eller inte ha något alls, utan tvivel skulle bjuda mer för järnet än för gullet, och då skulle värdet av (allt) järn vara större än värdet av (allt) guld.

Hopblandningen av ... varan i dess helhet och den enhet av varan som köps eller säljs avslöjas tydligt när man jämför *en* diamanter med *allt* kol. Man måste jämföra saker av samma slag; allt kol som finns i världen är inte bara nyttigare utan också mera värdefullt än det totala antalet diamanter i världen.'

Men vad än nationalekonomerna sade – och deras kontroverser är ändlösa i denna fråga likaväl som många andra – och vilken teori som för tillfället än var i ropet, insåg kapitalisterna själva att, vilket skälet nu än var, de skulle kunna kontrollera priset på en vara om de också kontrollerade tillgången på den. Värdet hos en vara kunde sjunka därför att det tog mindre tid att producera den eller därför att kvantiteten hade ökat och gränsnyttan därför var mindre, men det rådde inte alls något tvivel om att man, om man kunde manipulera tillgången också skulle kunna bestämma priserna. Och om man kan bestämma priserna kan man också bestämma vinsten.

Om 5000 enheter av en vara kan produceras till ett pris av 10 kronor per enhet och sälja till ett pris av 11 kronor per enhet, får man en sammanlagd vinst på 5000 kronor eller 10 procent på det kapital man investerat. Om bara 4000 produceras ökar produktionskostnaden kanske till 10.50 men priset kan höjas till 12.50 vilket ger en sammanlagd profit på 8000 kronor eller 20 procent. Det bolag som kan kontrollera tillgången kan därför reglera tillgången så att största möjliga vinst åstadkommes. Bolaget kommer inte att bry sig om att producera mer varor för att tillfredsställa en större efterfrågan till lägre pris om det inte därmed kan öka vinsten. Massproduktionens ekonomi skulle kanske göra det möjligt att producera 100.000 enheter för 7 kronor stycket och marknaden skulle kunna absorbera dem till åtta kronor stycket. Men detta ger bara 14 procent i vinst!

Man erinrar sig hur de holländska köpmännen under femtonhundratalet skar ned kryddproduktionen för att hålla priset uppe. Dessa tidiga monopol hade brutits, men vi skall

se hur nya och vida mäktigare monopol uppenbarade sig i den moderna världen när produktionen av varor blev så stor att priserna riskerade falla till den grad att det inte blev någon vinst.

De engelska fabriköerna hade uppnått en god sak med den tjuvstart de haft i den industriella revolutionen. Under första hälften av artonhundratalet var problemet i England inte så mycket var man skulle sälja sina fabriksvaror som hur man skulle kunna producera dem tillräckligt fort för att hinna fylla alla de beställningar som kom från hela den kända världen. Men under artonhundratalets sista kvartssekel inträffade en betydelsefull förändring. Den frihandelspolitik som England förespråkade hade aldrig 'smittat av sig' i Förenta staterna, där som man minns skyddstullar var i kraft nästan från landets begynnelse. Tullmurarna i Förenta staterna byggdes på efter inbördeskriget 1860-65. I Ryssland infördes en allmän skyddstull 1877; i Tyskland 1879; i Frankrike 1881. Nu var det inte längre fritt fram för de engelska fabriköerna – det var svårt för deras varor att hoppa över tullmurarna. Nu behövde Englands bästa kunder inte längre köpa dess varor – de kunde tillverka för eget behov. Bakom tullmurarna övergick industrier som tidigare befunnit sig i sin linda snabbt till att bli jättar.

Detta var bokstavligen sant. Från 1870 och framåt är det 'trusternas' period i Förenta staterna, och 'kartellernas' tid i Tyskland. Konkurrensen ersattes av monopol. De små drevs undan av större män. Småindustrin antingen krossades av storindustrin eller uppgick i den och gjorde den ännu större. Överallt rådde tillväxt, sammanslagning, koncentration – jätteindustrier var på väg att skapas, jätteindustrier befann sig på väg mot monopolet.

Konkurrensens gradvisa ersättande av monopolet var inte någonting som kom utifrån utan en utveckling av konkurrensen själv. Monopolet härrörde från konkurrensen – vilket är en illustration till den filosofiska tesen att varje system, varje händelse, vad ni vill, inom sig bär fröet till sin egen förändring. Monopolet var inte en invasion utifrån som slog ned och lade under sig konkurrenssamhället.

Vad gäller kommunikationsmedlen och transportväsendet inträffade en revolution. Fler och bättre järnvägar byggdes, större och bättre ångfartyg seglade upp- och nedför floderna och tvärsöver -oceanerna; telegrafan förbättrades och kom allmänt i användning. Med snabba, regelbundna och billiga kommunikations- och transportmedel var det både möjligt och ekonomiskt riktigt att lägga samman vad som behövdes för produktionen och koncentrera detta till en ort; med den oerhörda frammarschen inom tekniken, med allt fler patent på effektiva maskiner, var det möjligt att införa massproduktion och ännu mer genomförd arbetsfördelning. Tiden var mogen för produktion i stor skala, som skulle resultera i minskade kostnader per enhet samtidigt som produktionen tilltog. Det var till sist möjligt för kombinationsförmågan att beträda slagfältet – och vinna segern.

Allt som var möjligt gjordes.

Affärer är en strid på liv och död. En stor karl slår lätt en liten. 'Var och en kapitalist slår nu flere ihjäl.' Antag att två bolag konkurrerar på ett speciellt område. Det ena bolaget utmanar det andra genom att sänka priset på sina varor. Det andra bolaget slår igen genom att sänka priset ännu mer. Detta fortsätter. Slagen – i form av ännu lägre priser – yr, fram och tillbaka. Snart understiger priserna produktionskostnaderna. Vem kommer att vinna? Det är uppenbart att den firma som kan producera till lägsta pris befinner sig i överläge. Det är också uppenbart att ju större produktionen är, desto mindre är produktionskostnaden. Detta betyder att den stora karln har bästa utgångsläget. Men det är segheten som räknas. Och segheten, uthålligheten i denna strid mäts av kapitalreserverna, som bäst avgör hur länge man kan hålla ut. Den firma som har det mesta kapitalet är den stora karln. Lägre priser ger honom en del skrämor, men de gör den lilla karln vimmelkantig, och snart är han uträknad. Marx som

förmodligen aldrig såg en boxningsmatch hade alltid ringsidesplats vid affärsvärldens ständiga matcher. Han rapporterade på följande sätt: 'Konkurrensstriden utkämpas genom att man gör varorna billigare. Hur billiga varorna kan bli beror på ... arbetskraftens produktivitet, och detta i sin tur på produktionens omfång. Därför slår det större kapitalet ut det mindre ... Konkurrensen ... slutar alltid med ruin för många småkapitalister, vilkas kapital delvis försvinner, delvis övergår till deras besegrare.'

Den sista meningen antyder att det existerar en skillnad mellan vanliga boxningsmatcher och dem som pågår inom affärsvärlden. I den förra sorten blir förloraren knockad och segraren lämnar ringen på jakt efter nya och mer lönsamma segrar. I den senare betar sig segraren på samma sätt – men mycket ofta bär han sig, innan han lämnar ringen, åt som en kannibal. Han uppslukar förloraren och slår sig sedan för bröstet. Nu är han Större än Någonsin, Beredd att Möta alla Utmanare.

Ju större han blir desto svårare är det att besegra honom. Andra boxare försöker och misslyckas. Den store starke blir Världsmästare. Det finns ingen annan som kan stå alla ronderna mot honom – åtminstone inte för en tid.

Som ett resultat av den fria konkurrensen bildades truster. Ibland gick striden korrekt till. Ibland utkämpades den med fula medel (också från affärsvärldens synpunkt, där man lärt sig att tåla slag under bältet). Men med vilka metoder den än fördes, var striden förbittrad. De företagsägare som förlorade blev ofta ruinerade; de kunde inte ställa upp igen till förnyad kamp; ibland blev de galna, ibland begick de självmord.

Men en auktoritet på ämnet, John D. Rockefeller, son till den störste av trustmakarna, tyckte att resultatet var värt vad det kostade. I ett tal inför studenterna vid Brown University sade han: 'Den amerikanska skönhetsrosen kan frambringas i sin utsökta skirhet bara om man tidigt gallrar de skott som växer runt omkring den.'

Den första amerikanska skönheten bland trusterna växte upp i olja, 1904, kontrollerade Standard Oil över 86 procent av den raffinerade lysoljan i landet. Det som inträffade inom oljeindustrin skedde också i fråga om stål, socker, whisky, kol och andra varor. Truster bildades överallt för att i monopolets tecken få rätsida på det kaos som konkurrensen ställt till.

Trusterna var gigantiska. De var effektiva. De var mäktiga. Därför kunde de minska kostnaderna genom att spara på produktion, saluförsel och direktion. De gjorde vad de kunde för att eliminera slösaktig konkurrens. De försökte få kontroll över produktionen av varor så att de skulle kunna bestämma produktion och pris. De lyckades antingen med det ena eller med båda – det som förde med sig den större vinsten. Det var större vinster som de var intresserade av, om man får tro dem som studerat truströrelsen: 'En trust är ett slags industriell organisation, inom produktionen eller distributionen av en vara, som utövar tillräcklig kontroll över tillgången på varan för att kunna modifiera dess pris till sin egen fördel.'

Trusten kunde 'modifiera priset till sin egen fördel'. Det kunde också andra organisationer i stor skala. Trusten var en amerikansk uppfinning. Pools, Combinazione, associationer, karteller var andra former av monopol som blev vanliga i Amerika och annorstädes. Kartellen var vanligast i Tyskland. 'Termen kartell anger en association som är baserad på en kontraktsöverenskommelse mellan företagare inom samma område, vilka under bibehållande av sitt legala oberoende, associerar sig för att utöva ett monopolistiskt inflytande över marknaden.'

Detta betyder helt enkelt att de olika storproducenterna i stället för att kriga med varann genom att skära priserna, och sedan slå sig samman till ett bolag, förblir separata

organisationer men upphör att konkurrera med varandra – de kommer överens om att dela upp marknaden mellan sig och bestämma priserna.

Ett exempel, kolkartellen i Ruhr-området, visar hur det gick till: 'Ett centralt försäljningssyndikat bildades ... vars aktier innehades av de skilda bolagen. Detta syndikat var den enda agent som skötte om kolförsäljningen. Det skaffade statistik från de olika kolbolagen. Det tillsatte en exekutivkommitté som gjorde särskilda arrangemang för att åstadkomma enhetligt pris och enhetlig betalning. Gruvägarna sålde allt sitt kol och all sin koks till syndikatet ... Det bestämde straffsatsen för den som bröt mot överenskommelserna och genomförde en gemensam politik. Syndikatet tillsatte en kommission som bestämde hur mycket varje gruva skulle tillåtas producera ... Det bestämde ett minimipris för försäljningen och när det sålde i områden där andra syndikat konkurrerade sålde det till detta pris, medan det i sina egna områden sålde över eller under minimipriset beroende på tillgång och efterfrågan.'

I England uppträdde också denna tendens att konkurrerande grupper gick samman för att eliminera konkurrensen mellan sig. De olika vittnena inför trustkommittén kan berätta sin egen historia: 'Vår association bildades för att reglera handeln och undvika onödig konkurrens ...

Vår association bildades för att nå en överenskommelse om priserna och har förebyggt priskrig vilket pågick i avsevärd omfattning innan associationen bildades med det resultatet att de flesta firmorna inte gjorde någon vinst eller mycket liten sådan.

Konkurrensen var så svår ... att ingen kunde tjäna på verksamheten. Fabrikörerna producerade mer än vad som behövdes och strävade bara efter att skära halsen av varandra.'

Efter att ha hört vittnena kom kommittén till följande viktiga slutsats: 'Vi finner att det vid innevarande tidpunkt (1919) existerar en växande tendens inom varje viktig bransch av industrin i Storbritannien att bilda handelsassociationer och kombinationer som till syfte har att inskränka konkurrensen och kontrollera priserna.'

Den sista raden berättar hela historien: – 'inskränka konkurrensen och kontrollera priserna'. Denna praxis skilde sig markant från de klassiska nationalekonomernas traditionella teori – den nämligen att konkurrensen bland producenter och försäljare skulle hålla ned priserna i nivå med produktionskostnaden (inklusive en skälig vinst); att om varje individ såg till att han främjade sitt eget intresse, så skulle tillgången på en vara rätta sig efter efterfrågan till rätta priset.

Med tillväxten av monopolen rättade tillgång och efterfrågan inte automatiskt till sig – de rättades till av monopolen; med monopolens tillväxt sattes inte priserna genom konkurrens på fria marknaden – marknaden var inte längre fri och priserna var bestämda i förväg.

Utöver monopolet inom industrin tillkom också ett annat monopol som var lika viktigt om inte viktigare – bankmonopolet. Marx hade förutsett detta när han förklarade att det med kapitalistisk produktion i stor skala kom 'en helt ny kraft ... med i spelet – kreditsystemet. Detta är inte bara självt ett nytt och mäktigt vapen i konkurrensstriden. Med osynliga trådar drar det dessutom ihop tillgängliga pengar, som spritts i större eller mindre mängder över samhällets yta, till händerna på individuella kapitalister eller kapitalister associerade med varann. Det är den särskilda apparaten för att centralisera kapitalet.'

Industrin fungerade i stor utsträckning på kredit, och av den anledningen satt finansmännen som hade kontroll över kreditsystemet i maktens säte. När industrimän, stora och små, monopolinnehavare och andra, behövde pengar för att utöka verksamheten, måste de gå med

mössan i handen till bankirerna. När en grupp företagare ville starta en verksamhet och beslöt sig för att sälja aktier för att få ihop pengar, var de tvungna att gå med mössan i handen till bankirerna som fick till funktion att släppa ut aktieemissioner. Överallt behövdes pengar, och nationens pengar fanns i bankirernas kassavalv – dit bara de själva hade tillträde.

Ju mer pengar bankirerna kunde kontrollera desto större blev deras makt. En bankmannatrust växte upp i varje större industriland. Industrimonopolens epok var i lika stor utsträckning bankmonopolens epok. Att detta var fallet år 1911 visar några ord som fölls av Woodrow Wilson, som vid den tidpunkten var guvernör i New Jersey: 'Det stora monopolet i detta land är penningmonopolet. Så länge det existerar är vår gamla frihet, mångsidighet och individuella energi ställda på undantag. En stor industrination kontrolleras av sitt kreditsystem. Vårt kreditsystem är koncentrerat. Nationens tillväxt och all vår verksamhet ligger alltså i händerna på några få män.'

Ofta inträffade det att dessa 'få män', finansmännen, var samma personer som stod i spetsen för industrimonopolen. Det fanns 'sammanbundna direktörskap' vilket innebar att de ledande männen inom bankmannavärlden satt med i styrelsen i de stora truster eller jättebolag som de var 'intresserade av', d.v.s. i vilka deras banker hade investerat stora summor pengar.

Men sambandet behövde inte vara så intimt. Det räckte med att bankirerna höll i trådarna och kontrollerade pengarna – det gav dem makt att diktera för industrifirmorna vart de skulle gå. Detta demonstrerades klart och tydligt av det brev som skickades år 1901 av en av de 'Fyra Stora' Berlinbankerna till styrelsen för ett tyskt cementsyndikat: 'Det har kommit till vår kännedom ... att nästa sammanträde inom ert bolag ... kan komma att ställas inför förslaget att vidtaga förändringar i era åligganden som vi inte kan ta ansvaret för. Vi beklagar djupt, att vi av detta skäl ser oss tvungna att härmed indra den kredit som har beviljats er. Och det sammanträde som ovan hänförs till inte beslutar något som är oacceptabelt för oss, och om vi mottar garantier i detta fall för framtiden skall vi inte ha några invändningar mot att förhandla med er om öppnandet av nya krediter.'

Om finansmännen på detta abrupta sätt kunde bestämma tonen för ett stort syndikat är det lätt att föreställa sig vilken kontroll de kunde utöva – och verkligen utövade – över de verkliga småkrypen inom industrivärlden.

Situationen beskrevs på utmärkt sätt av medlemmen av Amerikas Högsta domstol Louis D. Brandeis i en bok som han skrev år 1912 och som passande hette *Andras pengar*. Han sade: 'Det dominerande inslaget i vår finansoligarki utgörs av investeringsbankiren. Associerade banker, truster och försäkringsbolag är hans verktyg. Kontrollerade järnvägar, allmänna tjänster och industribolag är hans material. Fastän de noga taget bara är mellanhänder, sitter dessa bankirer som herrar över Amerikas affärsvärld på ett sätt som gör att knappast något stort företag kan genomföras framgångsrikt utan deras deltagande och gillande. Dessa bankirer är naturligtvis skickliga män som besitter stora förmögenheter; men den mäktigaste faktorn i deras kontroll av industrin är inte utomordentlig skicklighet eller stor rikedom. Nyckeln till deras makt heter kombination – intensiv och allomfattande koncentration.'

Efter 1870 blev alltså den gammaldags kapitalismen kapitalism i modern stil; den fria konkurrensens kapitalism blev monopolkapitalism. Det var en förändring av enorm betydelse.

Monopolindustrin i stor skala förde med sig större utveckling av produktivkrafterna än någonsin förut. Industrimännens förmåga att producera varor växte i snabbare takt än deras landsmäns förmåga att konsumera dem. (Detta innebar naturligtvis, konsumtion med vinst – folk hade alltid användning för fler varor, men det var inte alltid de kunde betala för dem.)

Monopolisterna var i den ställningen i sina respektive länder, att de kunde reglera tillgången så att den passade efterfrågan, och de utnyttjade den möjligheten. Detta var kloka affärsmetoder och gav stora vinster. Men det gjorde att en stor del av deras produktionsapparat stod oanvänd, och detta sakernas tillstånd ser alltid ut att ge industriledaren bekymmer. De ville utnyttja sina fabriker hela tiden för att kunna producera så mycket varor som möjligt. Det innebar att de måste sälja varor utanför sitt eget land. De måste finna utländska marknader som kunde absorbera deras industriella överskott.

Var kunde man hitta dessa marknader? Man kunde försöka tvinga dem på andra rika nationer, så som England gjort i årtal. Men där stötte de allt oftare på höga tullmurar bakom vilka deras konkurrenter hade lyckan få kontroll över marknaden i sitt eget land. Hör på denna klagan från Jules Ferry, fransk konseljpresident år 1885: 'Vad våra stora industrier saknar ... vad de i allt större utsträckning saknar är marknader. Varför? Därför att ... Tyskland omgärdar sig självt med tullmurar ...; därför att Amerikas Förenta Stater bortom haven har blivit protektionistiskt, och det till ytterlighet.'

Nationer som Tyskland och Förenta staterna var inte längre öppen marknad för andra nationers varor – de konkurrerade själva om världsmarknaden. Detta var en allvarlig situation: inom de stora industrinationerna hade produktionskapaciteten överflyglat konsumtionsförmågan; alla dessa länder hade ett överskott av fabriksvaror för vilket de måste hitta marknader i utlandet.

Var skulle man finna dem?

Det fanns ett svar – kolonier.

David Livingstone, den berömde missionären och upptäcktsresanden, hade försvunnit mitt i hjärtat av Afrika. James Gordon Bennet, ägaren till New York Herald, skickade Henry Motton Stanley till Afrika för att hitta honom. Och underverkens tid var ännu inte förbi – Stanley lyckades. Han träffade inte bara på Livingstone, han gjorde också vidare upptäcktsresor. Sedan höll han en serie föreläsningar om sina upptäcktsresor. Vi kan vara säkra på att han höll sina åhörare trollbundna. Vi kan också vara säkra på att han inte vid något tillfälle hade mer intresserade åhörare än bomullsförsäljarna i Manchester och järnfabrikanterna i Birmingham som hörde honom säga: 'Det finns fyrtio miljoner människor bortom Kongos mynning, och Manchesters bomullsspinnare väntar på att få ge dem kläder. Smältugnarna i Birmingham glöder av den röda metall som snart skall göras till järnkonstruktioner åt dem och till grannlåt som skall pryda dessa mörka barmar, och Kristi tjänare är angelägna att bringa dessa stackars hedningar in i den kristna hjorden.'

Stanley föreslog de bekymrade industricheferna en utväg ur deras trångmål. Vad skulle de göra med sina överskottsvaror? Kolonier var svaret.

Industrichefer i andra industriländer hade samma problem. De fann samma svar vid samma tidpunkt. Efter 1870 förenades England, Frankrike, Belgien, Italien och Tyskland i en klappjakt på kolonier som marknad för sina överskottsvaror. Amerikas tur kom 1898. Det året sade den republikanske senatorm Albert J. Beveridge till en intresserad grupp affärsmän i Boston: 'Amerikanska fabriker framställer mer än det amerikanska folket kan använda; amerikansk jord frambringar mer än de kan konsumera. Ödet har föreskrivit vår politik; världshandeln måste och skall bli vår. Och vi kommer att erövra den på ett sätt som vår moder (England) lärt oss. Vi skall etablera handelsstationer i hela världen för att därifrån distribuera amerikanska varor. Vi skall täcka oceanen med vår handelsflotta. Vi skall bygga en flotta värdig vår storhet. Stora kolonier som styr sig själva men som bär vår flagga och driver handel med oss skall växa upp runt våra handelsstationer.'

Utöver sin roll som marknad för överskottsvaror kunde kolonierna tjäna ett annat nyttigt syfte. Massproduktion i stor skala kräver stora förråd av råvaror. Gummi, olja, nitrat, socker, bomull, tropiska varor, mineralier – detta och mycket annat var råvaror som var nödvändiga för monopolkapitalister överallt. Industricheferna ville inte vara beroende av andra länder när det gällde råvaror som var väsentliga för dem själva. De ville äga eller kontrollera källorna till dessa väsentliga råvaror. Ett av de sista imperialistiska företagen, Italiens erövring av Etiopien, hade just detta till anledning, enligt New York Times, 8 augusti 1935:

ITALIEN ODLAR BOMULL I ETIOPIEN

Rom, 7 aug. – Italien räknar framför allt med att göra stora vinster i Etiopien genom att utveckla odlingen av varor, vilka kommer att beröra dess handel med Nord- och Sydamerika – bomull och kaffe.

Hur det än går med dess förhoppningar att utvinna guld, järnmalm, platina, koppar och andra mineral, har Italien skäl att hoppas att bomull och kaffe kommer att utgöra tillräckligt kompensation för dess miljardutgifter i Östafrika.

Italiens import av bomull motsvarar 740 miljoner lire om året, vilket framför allt betalas till Förenta staterna, och av kaffe omkring 185 miljoner lire – vilket totalt motsvarar närmare 1 miljard lire eller 13,5 procent av Italiens hela import.

Därför var strävan att kontrollera råvarukällorna ytterligare en faktor som förberedde imperialismen. Den första faktorn var som vi kommer ihåg nödvändigheten att hitta en marknad för överskottsvaror. Det fanns ett annat överskott, som också såg sig om efter en passande marknad. Det var överskottet på kapital.

Monopolindustrin förde med sig enorma vinster för sina ägare. Det var mer pengar än ägarna visste var de skulle göra av. Det låter otroligt, men i vissa fall var vinsterna så stora att trustmakarna inte hade möjlighet att göra av med alla sina pengar även om de hade försökt.

De försökte inte heller. De sparade pengarna. Det gjorde andra också – miljoner av småsparare som satte in sina pengar på banker, satsade dem på försäkringsbolag, investeringsföretag o.s.v. Resultatet var en överackumulation av kapital.

Det där låter egendomligt. Hur kunde det finnas för mycket pengar? Fanns det inte något nyttigt sätt att använda kapitalet? Visst fanns det väl vägar att bygga, sjukhus att uppföra, slumkåkar att riva som man kunde ersätta med nya bostäder? Visst fanns det väl hundratals olika affärsföretag i hemlandet, som pengarna kunde investeras i?

Det fanns det visst. Landsbygden behövde bättre vägar, arbetarna behövde anständiga bostäder och småföretagen ropade efter att få expandera – och ändå talade nationalekonomerna om 'överskott' på kapital. Det var inget tvivel om den saken – miljoner dollar (francs, pund och mark) exporterades till andra länder.

Varför?

Jo, därför att kapitalet inte frågar 'Vad är det som behövs?' Inte alls. Vad det frågar är 'Hur mycket kan jag få för mina pengar?' Det är svaret på denna fråga som avgör var det sparade överskottskapitalet skall investeras. Lenin, känd lärjunge till Marx och ledare för den ryska revolutionen, förklarade i sin bok Imperialismen som skrevs år 1916: 'Det är självklart att om kapitalismen kunde utveckla jordbruket som i dag överallt halkat långt efter industrin, om den kunde höja massornas levnadsstandard ... skulle det inte finnas något överskott på kapital ... Men då skulle kapitalismen heller inte vara kapitalism ... Så länge kapitalismen förblir kapitalism, kommer överskottskapitalet aldrig att användas för att höja massornas

levnadsstandard, ty detta skulle innebära en nedgång i vinst för kapitalisterna: i stället kommer överskottskapitalet att användas för att öka vinsterna därigenom att man exporterar det utomlands, till efterblivna länder. I dessa efterblivna länder är vinsterna ofta höga, ty det är ont om kapital, priset på jord är relativt lågt, lönerna är låga, råvarorna är billiga.’

Det var vad som inträffade. Överskottskapitalet som någonstans måste finna ett utlopp fann det i de underutvecklade länderna – i kolonierna. Platser som behövde järnvägar, elektricitet och gas, vägar o.s.v., platser som var rika i fråga om naturtillgångar där man fick ’koncessioner’ på gruvor och plantager – det var i dessa koloniala områden som överskottskapitalet fann tillfälle till vinst-bringande investeringar.

Och det var inte allt. Utöver vinsterna som man direkt fick från sina investeringar, arrangerade man ofta så att en stor del av lånen spenderades i hemlandet. När England lånade ut pengar till Argentina för dess järnvägsbyggen, inköptes sålunda större delen av rälsen och den rullande materielen o.s.v. i England – till vinst för engelska fabriker. Exporten av överskottskapital blev här lika mycket en fråga om export av överskottsvaror. På så sätt fann både den som investerade och den som producerade ett gemensamt intresse i att samarbeta för att kontrollera eller skaffa sig koloniala områden. Detta var en aspekt av den allians mellan finans och industri som karakteriserar det moderna ekonomiska samhället till den grad att man talar om finanskapitalets tidsålder. Detta innebär att finanserna, som kontrollerar enorma summor kapital, tillsammans med industrin som utnyttjar det kapitalet för att göra förtjänster, är den dominerande kraften i världen av i dag.

Alliansen mellan industri och finans som sökte profit i marknader för varor och kapital gav upphov till imperialismen. Det var vad J. A. Hobson ansåg, när han år 1902 publicerade sin banbrytande studie i ämnet: ’Imperialismen är vad de grupper som kontrollerar industrin företar sig för att bredda utflödet av sin rikedom genom att söka utländska marknader och utländska investeringar som kan absorbera de varor och det kapital som de inte kan sälja eller använda i hemlandet.’

Det är imperialismens orsak. På vilket vis de grupper som kontrollerar industrin ’breddar utflödet av sin rikedom’ är en annan historia som ni kanske känner till. Det har funnits många sätt att göra det – de senaste exemplen är Italiens ’civilisationsuppdrag’ i Etiopien, och Japans ’penetrering’ av Kina. På den gamla goda tiden, under artonhundratalets sista kvartssekel var proceduren enklare, i synnerhet i Afrika. ’I nästan varje enskilt fall togs det första steget mot uppdelning och införlivandet av afrikanskt territorium med europeiska stater av affärsmän eller kapitalistiska bolag som samarbetade med upptäcktsresandena eller hade egna agenter. Det gängse tillvägagångssättet var att upptäcktsresanden eller agenten trängde in i landet en viss sträcka från kusten och förmådde hövdingarna eller kungarna, genom gåvor av kläder eller alkohol att underteckna så kallade fördrag med aktiebolagen. Enligt dessa fördrag, avträdde de afrikanska härskare vilkas underskrift består av ett tecken, hela sitt territorium till aktiebolagen i utbyte mot några meter tyg eller några flaskor gin. Nästan samtliga europeiska besittningar i Centralafrika bygger på sådana fördrag ... Under mindre än tjugo år uppdelades och införlivades hela centrala Afrika med de brittiska, franska, tyska, belgiska, portugisiska och italienska imperierna.’

Ibland trodde dessa sluga upptäcktsresande som samtidigt var affärsmän och kapitalister upriktigt att de genom att stjäla landet från dess invånare utförde en gudainspirerad mission för infödingarnas bästa. Cecil Rhodes, en av de största imperiebyggarna, trodde det. Det är åtminstone vad han sade: ’Jag hävdar, att vi är den främsta rasen i världen, och att ju större bit av världen vi bebor desto bättre är det för den mänskliga rasen ... Om det finns en Gud tror jag

att Han skulle vilja att jag målade största möjliga del av Afrikas karta så brittiskt röd som möjligt.’

Infödingarna i de erövrade territorierna var ofta mycket konstiga. De verkade inte inse att den vite mannen gjorde allt detta för deras bästa. De blev lätt förvirrade av vad vissa vita män – missionärerna – predikade för dem och vad andra vita män – kapitalisterna – gjorde med dem. Ibland gjorde de i sin okunnighet uppror, och då blev det olyckligtvis nödvändigt att lära dem en läxa. Snart ångade stora glänsande skepp från moderlandet in i deras hamnar. De var fyllda av trupper som bar gevär och bomber och maskingevär – civilisationens vapen – och därmed inpräntade de läxan.

Man hade lärt ut läxan med hjälp av den hemmavarande regeringens militärmakt. Regeringarna som alltid var lika redo att ‘skydda sina undersåtars liv och egendom’ hjälpte också till på andra sätt. För att hjälpa till att täcka administrationskostnaderna och skaffa sjukhus, skolor, goda vägar o.s.v. till kolonin, instiftade regeringen en skatt som infödingarna måste betala i reda pengar. Men infödingarna hade inga pengar. Det fanns emellertid en utväg – de kunde tjäna pengar till skatten genom att arbeta på plantagerna eller i gruvorna som tillhörde de vita. Det var sant att betalningen var eländigt låg; det var också sant att infödingarna kunde få att äta utan att behöva arbeta i gruvorna eller plantagerna. Men skatten måste betalas – vilket innebar att de måste arbeta. Vad inträffade om de inte gjorde det? En iakttagare av förhållandena i Frankrikes västafrikanska kolonier år 1935 berättar om ett botemedel om betalningen uteblev: ‘En by i södra Sudan kunde inte betala skatterna; det infödda gardet utskickades, tog alla kvinnor och barn i byn, placerade dem i en inhägnad i mitten, brände hyddorna och sade till männen att de kunde få tillbaka sina familjer när de hade betalat skatten.’

Det är omöjligt att tala generellt om behandlingen av kolonialfolken, för den behandlingen varierade från tid till tid och från plats till plats. Men blodsdåden var legio – ingen imperialistisk nation hade rena händer. Leonard Woolf, en erkänd expert på ämnet, har skrivit: ‘På samma sätt som det i Europas nationella samhälle under det senaste seklet har uppstått klart definierade klasser, kapitalister och arbetare, exploatörer och exploaterade, så har det också i det internationella samhället uppstått noga avgränsade klasser, Västerns imperialistiska makter och de underkuvade raserna i Afrika och Orienten, den ena som styrande och exploaterande makt, den senare styrd och exploaterad.’

Man bör inse, att ett land inte behövde bli koloni för att bli ‘styrt och exploaterat’. Där de efterblivna länderna inte direkt koloniserades, styckades de upp i ‘inflytelsesfärer’ – ett exempel var Kina, i vilket alla de större makterna hade vissa erkända intressen. Eller Sydamerika som ‘delades’ mellan England och Förenta staterna. Dessa länder var utan att direkt lägga beslag på några sydamerikanska republiker ständigt redo att förse dem med kapital som användes för att piska igenom vissa penninginbringande rättigheter enligt fördrag eller genom formlig avträdelse. Och i sådana fall klargjorde man alltid tydligt att det i bakgrunden fanns kryssare, flygplan och bataljoner redo att genomdriva kravet, koncessionen eller det exklusiva handelsmonopolet.

Det var ingen händelse att regeringarna hade kommit till sina industriers hjälp i sökandet efter marknader för varor och kapital. En iakttagare av Storbritanniens politiska och ekonomiska liv fann det oundvikligt: ‘Den brittiska handeln är för närvarande, hösten 1921, under kontroll av stora kombinat som styrs och dirigeras av de stora penningtrusterna vilkas makt är så stor ... att den i alla enskilda fall har kontrollen över handeln. Mer än så – deras rådgivande inflytande över regeringen är i dag så stort ... att regeringen (sammansatt som den i dag är av

de penningägande klasserna) inte kan handla annat än i överensstämmelse med trusternas råd.’

Detta var England. För president Taft i Förenta staterna var den rätta vägen visserligen rak men knappast smal – det fanns tillräckligt med utrymme att komma till ‘våra kapitalisters’ hjälp: ‘Medan vår utrikespolitik inte bör vika en hårsman från den rätta vägen må den dock innefatta aktiv intervention för att försäkra våra varor och våra kapitalister möjligheter till profitabla investeringar.’

När de en gång styrt in på denna interventionskurs för att skydda ‘våra kapitalister’ fann regeringarna att de befann sig på en lång resa. Kapital flyter likt en man på trapets’ genom luften med den största lätthet’ och det är ett helt företag att hålla jämn takt med det och se till att det är säkert. Generalmajor Smedley D. Butler hade anförtrots en del av det arbetet. Hans beskrivning av den är pittoresk – han är inte ense med president Taft om möjligheten att hålla sig på den rätta vägen när man intervenerar för storfinansens räkning: ‘Jag tillbringade trettio år och fyra månader i aktiv tjänst som medlem av vårt lands snabbaste militära styrka – marinkåren. Jag tjänstgjorde i alla grader från andrelöjtnant till generalmajor. Och under den tiden tillbringade jag större delen av min tid som en första klassens muskelknutte för storfinansens, för Wall Street, och för bankirerna. Jag var kort sagt, utpressare åt kapitalismen

Sålunda hjälpte jag till att säkerställa Mexiko och i synnerhet Tampico för amerikanska oljeintressen år 1914. Jag hjälpte till att göra Haiti och Kuba till anständiga platser där National City Banks pojkar kunde samla in avgifterna ... Jag medverkade till att rensa Nicaragua för det internationella bankmannahuset Brown Brothers 1909-1912. Jag bragte ljus till Dominikanska Republiken för amerikanska sockerintressen år 1916. Jag medverkade till att göra Honduras till ”rätta platsen” för amerikanska fruktbolag år 1903. I Kina år 1927 såg jag till att Standard Oil inte ofredades.

Under dessa år hade jag, som de breda pojkarna skulle uttrycka saken, en fin födkrok. Jag fick ära, jag fick medaljer och jag befordrades. När jag ser tillbaka på den tiden, tycker jag att jag gott kunde ha gett Al Capone några råd. Det bästa han kunde göra var att hålla sin verksamhet i gång i tre stadsdelar. Vi i marinkåren opererade på tre *kontinenter*.’

Vi kan av generalmajor Butlers erfarenheter sluta oss till att imperialismen som hade sin början vid slutet av artonhundratalet, ännu är med oss. Det är den – i intensifierad utsträckning. Det är lätt att se varför det förhåller sig så. Monopolet inom industrin är inte i avtagande. Det ökar. Och med monopolet följer, som vi har sett, imperialismen.

I en belysande studie som heter *Det Moderna aktiebolaget och den privata egendomen* skriven av två experter i ämnet, A. A. Berle och G. C. Means, hittar vi en del häpnadsväckande fakta och siffror om storleken, rikedom och kontrollen hos de moderna jättekorporationerna i dagens Amerika. Det finns i Förenta staterna omkring 300.000 icke bankdrivande bolag. Men av detta antal kontrollerar omkring zoo hälften av bolagens samtliga tillgångar! Femton av dessa hade tillgångar på över en miljard dollar var. Och ett av dem, American Telephone and Telegraph Company, ‘kontrollerar mer pengar än tjugoen amerikanska delstater gör!’

Men för att verkligen inse i vilken omfattning monopolen är herre på täppan, bör man läsa herrar Berles och Means beskrivning av hur alla amerikaner i sitt dagliga liv påverkas av de zoo största bolagen. ‘Dessa storbolag utgör stommen i den amerikanska industrin. En enskild person kommer nästan ständigt i kontakt med dem ... han anlitar oupphörligen deras tjänster. Om han reser någonstans, är det nästan givet att han anlitar någon av de stora järnvägarna.

Det lokomotiv som då drar hans tåg har förmodligen byggts av American Locomotive Company eller Baldwins lokomotivfabriker; den vagn han sitter i har troligen framställts av American Car and Foundry Company eller någon av dess filialer ... Skenorna har med nästan hundra procentig säkerhet framställts av något av de elva stålbolagen på listan; och kolet kan mycket väl ha kommit från något av de fyra kolbolagen om inte från en gruva som ägs av järnvägsbolaget självt. Kanske denna person reser i bil – i en bil som framställts av Ford, General Motors, Studebaker eller Chrysler, på ringar som levererats av Firestone, Goodrich, Goodyear eller United States Rubber Company ...

Kanske denna person å andra sidan stannar hemma ensam och isolerad. Vad betyder de två hundra största bolagen för honom där? Hans elektricitet och gas har nästan säkert levererats av de privata el- och gasverken; aluminiumet i hans köksutrustning av Aluminium Company of America. Hans elektriska kylskåp kan vara en produkt från General Motors, eller ett av de två stora elvarubolagen General Electric och Westinghouse Electric. Det är mycket troligt att Crane Company har levererat hans vattenledningar, att American Radiator and Standard Sanitary Corporation har stått för hans värmeledning. Han köper förmodligen åtminstone en del av sina specerivaror från Atlantic and Pacific Tea Company, A & P ... och han skaffar sig en del av sina medikamenter, direkt eller indirekt, från United Drug Company. Burkarna som hans specerivaror kommer i kan ha gjorts av American Can Company; hans socker har raffinerats av något av de stora bolagen, hans kött har förmodligen beretts av Swift, Armour eller Wilson, hans kex och skorpor levererats av National Biscuit Company ...

Om han vill ha radiounderhållning knäpper han nästan säkert på en apparat som gjorts på licens från Radio Corporation of America. När han går på bio, ser han förmodligen en film från Para-mount, Fox eller Warner Brothers (framställd på Eastman Kodakfilm) på en biograf som kontrolleras av en av dessa producentgrupper. Vilken av de lockande cigarettannonserna han än faller offer för, är det nästan givet att han röker något av de många märken som produceras av 'de fyra stora' tobakbolagen, och han går förmodligen till United Cigaretbutiken på hörnet för att köpa dem.

Överallt och allestädes – monopolet. Samma är förhållandet i de övriga stora industrinationerna i världen. Vad händer nu, när dessa olika jättar som kontrollerar sina nationella marknader, möts på den internationella marknaden? Jo, då blir det Fyrverkeri! Först blir det konkurrens – lång, hård, bitter konkurrens. Och därefter blir det överenskommelser, associationer, karteller på internationell basis. 'Monopolkapitalisterna delar upp världen mellan sig, inte på grund av personlig illvilja, utan därför att den grad av koncentration som uppnåtts tvingar dem att anta denna metod för att skaffa sig vinst. Och de delar upp världen i förhållande till kapital, i förhållande till sin styrka ... Men styrkan varierar alltefter den ekonomiska och politiska utvecklingen.'

Sedan internationella sammanslutningar delat upp världsmarknaden mellan sig tycker man att konkurrensen borde upphöra och en period av varaktig fred kunna inledas. Men så sker ej, ty styrkeförhållandena växlar ständigt. Vissa bolag växer sig starkare och mäktigare medan andra går tillbaka. Sålunda blir den överenskommelse som var rättvis när den ingicks orättvis vid ett senare tillfälle. Det uppstår missnöje hos den starkare parten och därpå följer en strid för större tilldelning. Detta leder ofta till krig.

Samma var förhållandet när det gällde den politiska kontrollen över kolonierna. Före 'den afrikanska huggsexan' och 1880-talets allmänna koloniala expansion fanns det fortfarande en mängd 'fria' områden som ännu inte hörde någonstans. Under kolonialismens tid var detta inte längre fallet. Om det skulle bli en ny uppdelning, måste de som inte fått någonting ta vad de ville ha från dem som redan ägde något. Tyskland, Italien och Japan ville ha kolonier.

Italien och Japan tog vad de kom åt. Tyskland rustade sig – till förberedelse för det kap som komma skulle. Imperialismen leder till krig.

Men kriget avgör ingenting för all framtid. De fiendligheter som inte längre kan lösas genom förhandlingar kring ett förhandlingsbord försvinner inte därför att förhandlingarna i fortsättningen sker medelst bomber, gas, giftgas, lemlästade män och stympade kroppar. Nej. Monopolkapitalismen måste ha någonstans att göra av sina överskottsvaror och sitt kapital, och fiendligheterna kommer att fortsätta så länge det behovet finns. Jakten efter marknader måste fortsätta.

Cecil Rhodes, imperialisten framför alla andra, insåg detta klart och tydligt. Att skaffa sig nya marknader blev en andra natur hos honom; annekteringen av nya territorier låg honom i blodet. Den imperialistiska driften hos honom illustreras kanske bäst i ett yttrande han en gång fällde till en vän: 'Världen har nästan uppdelats i sin helhet, och det som finns kvar håller på att fördelas, erövrar och koloniserar. Tänk på stjärnorna, dessa vidsträckta världar som vi aldrig kan nå. Jag skulle annektera planeterna om jag kunde; jag tänker ofta på den saken. Det gör mig sorgsen att se dem så klara och ändå så långt borta.'

Rhodes dog alltför snart. Så synd! Tänk om han fått höra talas om Werner von Braun! Tänk om han fått höra talas om Juri Gagarin!

Men Rhodes själv finner kanske hugsvalelse i tanken att hans ande lever än och starkare än förut. När marsinnevånaren hälsar den förste passageraren på det första raket skeppet till Mars, kommer den passageraren utan tvekan att viska i sin värds öra: 'Har du lust att låna lite pengar för att snygga upp dina gamla kanaler lite och bygga några nya? Skriv bara under här, så klara min bank av alla detaljer ... Så där ja ... Tack ska du ha.'

20. Den svagaste länken

'I dessa kriser händer det med jämna mellanrum att en stor del inte bara av existerande produkter utan också av tidigare skapade produktivkrafter, förstörs. I dessa kriser utbryter en epidemi som under alla tidigare epoker skulle ha betraktats som något absurt – överproduktionens epidemi. Samhället upptäcker plötsligt att det försatts till ett stadium av tillfälligt barbari; det ser ut som om 'hungersnöd, ett universellt förödande krig gått fram överallt och skurit av varje försörjningsmöjlighet; industri och handel verkar ha förstörts; och varför? Därför att det finns för mycket civilisation, alltför stor försörjning, alltför mycket industri, alltför mycket handel.'

Man kan hitta dessa rader i *Det kommunistiska manifest*, som skrevs av Marx och Engels redan år 1848. Det var inte någon djärv profetia – det var en beskrivning av vad som skedde i det kapitalistiska samhället med några års mellanrum på den tiden. Att det har fortsatt att inträffa känner alla till. Citatet har en bekant klang.

Det har alltid förekommit kriser under alla perioder i historien. Men det är en avgjord skillnad mellan de kriser som inträffade innan kapitalismen kom till och dem som har inträffat senare. Före sjuttonhundratalet var den vanligast återkommande krisen den som berodde på missväxt, krig eller någon händelse som gick utöver det vanliga; en sådan kris utmärktes av brist på mat och andra förnödenheter, vilket åstadkom prishöjningar. Men de kriser som vi nu känner till, som började komma i och med det kapitalistiska systemet, beror inte på ovanliga händelser utanför systemets ram – de förefaller att vara en del av vårt ekonomiska system; dessa kriser utmärks inte av brist utan snarare av överflöd; i dessa kriser stiger inte priserna – tvärtom faller de.

Ni käner till de övriga kännemärkena på kriser och depressioner – både arbetskraft och kapital går överksamman, vinsterna sjunker och hela den industriella verksamheten avstannar vilket gäller både produktion och handel. Paradoxen kan ses överallt: fattigdom mitt i överflödet.

Är det brist på råvaror? Inte alls. Bomullsodlarna är angelägna om att få sälja sin bomull. Är det brist på kapitalvaror? Inte alls. Fabriksägarna är angelägna om att se spinnmaskiner och vävstolar i sina tysta fabriker sätta full fart igen. Är det brist på arbetskraft? Inte alls. De arbetslösa metallarbetarna är mer än villiga att komma tillbaka till fabriken för att förfärdiga det bomullstyck de saknar.

Nej, råvaror, kapitalvaror och arbetskraft som behövs för produktionen finns alla tillgängliga, och ändå produceras ingenting. Varför?

Nationalekonomerna är inte eniga om svaret.

Men beträffande en sak är de eniga, helt enkelt det följande: i det kapitalistiska systemet produceras varor inte för förbrukning utan för utbyte, handel – för att de skall ge vinst. I vårt samhälle grävs mineraler upp ur jorden, skördar bärgas, människor får arbete, industrins hjul sätts i rörelse, och varor köps eller säljs, bara när ägarna till produktionsmedlen – kapitalistklassen – kan se tillfälle att göra vinst. Detta uttrycktes mycket väl av Walter Lippmann i *Herald Tribune* den 13 juli 1934: 'Det är ingen ide att tala om återhämtning under nuvarande förhållanden om inte kapitalisterna, stora och små, börjar investera för att göra vinst. De gör det inte för att vinna utmärkelser. De gör det inte för att vara goda patrioter eller för att tjäna allmännyttan. De gör det därför att de ser ett tillfälle att tjäna pengar. Detta är det kapitalistiska systemet. Det är på det sättet det fungerar.'

Enligt professor F. A. von Hayek har Lippmann rätt: 'I den moderna ekonomin producerar inte företagen i syfte att tillfredsställa en viss efterfrågan – även om man ibland använder det uttrycket – utan på grundval av en vinstkalkyl.'

Professor Hayek är en av världens ledande nationalekonomer. Han har inte mycket gemensamt med de nationalekonomer som ser på samhället från arbetarklassens utgångspunkt. Men beträffande det viktiga faktum att det uteslutande är vinstintresset som får hjulen att gå runt finner vi att han är överens med Friedrich Engels. Här är ett stycke ur ett brev som Engels skrev år 1865: 'Alltför lite produceras ... Men *varför* produceras alltför lite? Inte därför att man nått gränsen ... för produktionsmöjligheterna. Nej, därför att gränsen för produktionsmöjligheterna avgörs inte av antalet hungriga magar utan av antalet *plånböcker* som kan köpa och betala. Penninglösa magar, den arbetskraft som inte kan utnyttjas *för profit* och som därför inte kan köpa, överlämnas åt dödlighetsstatistiken.'

Hos Thorstein Veblen, en av de mest originella av de amerikanska nationalekonomerna, finner vi samma sanning uttryckt i dennes berömda syrliga stil: 'Affärsmannens plats i den naturliga ekonomin är att "tjäna pengar", inte att producera varor ... Den största prestationen inom affärslivet är att i största möjliga utsträckning få någonting för ingenting ... det bör ... noteras att det knappast finns något affärsföretag, vars främsta mål inte är vinstgivande försäljning eller profitabla överenskommelser, vilket innebär samma sak som vinstgivande försäljning ... affärsvinsterna kommer ur industriproduktionen; och industrin kontrolleras, accelereras, eller hejdas med ett öga på affärsprofiterna.'

Ytterligare bevis för att varor under kapitalismen produceras inte för förbrukning utan för profit kommer i ett citat ur *Business Cycles*, skriven av Wesley C. Mitchell, en framstående amerikansk nationalekonom: 'Där marknadsekonomi råder, utvecklas inte resurserna, utnyttjas inte den mekaniska utrustningen, utövas inte yrkesmannens skicklighet och tillämpas

inte vetenskapliga upptäckter försåvitt inte förhållandena är sådana att de som dirigerar produktionen ser chanser till profit.’

Denna rad expertvittnen med olika ekonomisk och politisk inställning ger alla samma vittnesbörd – att i det kapitalistiska systemet produktion inte sker om den inte ser ut att ge vinst. Men om samma vittnen ombads att förklara varför det med jämna mellanrum inträffar att löftet om vinst inte uppfylls, så skulle det inte råda sådan enighet i uppfattningen. Nationalekonomerna är ense om vad det är som får systemet att fungera, men de är alldeles avgjort inte ense om vad det är som gör att det inte fungerar. Systemet bryter samman – det vill säga vinsterna sjunker – i en krisperiod. Vad är orsaken till dessa sammanbrott? Vad är orsaken till kriserna? Låt oss undersöka några av nationalekonomernas svar.

Det finns vissa nationalekonomer som ännu i dag efter mer än ett århundrades kriser som regelbundet återkommit om och om igen framhärdar i uppfattningen att orsakerna måste sökas inte i själva systemet utan någonstans utanför det. Om denna skola skriver professor Mitchell: ‘Vissa nationalekonomer förtvivlade om att hitta en teori som skulle ge förklaringen till alla kriser. I dessa mäns uppfattning framstår en kris som en ”abnorm” företeelse som frambringats av någon ”störning”, exempelvis revolutionerande uppfinningar ... höjning eller sänkning av tullarna, valutaförändringar, missväxt, växlingar i modet och saker i den stilen. Denna åsikt ... leder till slutsatsen att varje kris har sin speciella orsak som måste sökas bland händelser under året och/eller åren närmast före.’

En annan grupp uppfattar krisernas orsak som en fysisk företeelse. W. Stanley Jevons tillkännagav år 1875 att solfläckar, hungersnöd i Indien och kriser i England kom ungefär samtidigt. Vad hade de att göra med varandra? Hör noga på. Solens utstrålning har inverkan på vädret; vädret har inverkan på skörden; skörden, vare sig den är bra eller dålig, har inverkan på böndernas inkomst; böndernas inkomst har inverkan på efterfrågan på fabriksvaror.

Alltså blir det kris i England. Skyll alltså på solen!

Eller skyll snarare på planeten Venus. Det anser i varje fall Mr Henry L. Moore, upphovsman till teorin om ‘åttaåriga alstringsperioder’. Men varför Venus? Jo, därför att Venus vart åttonde år kommer mellan solen och jorden, och man kan ana sig till att om Venus står i vägen kommer mycket av Apollos, d.v.s. solens, utstrålning aldrig att nå jorden!

Så långt de fysiska orsakerna till kriserna. Professor A. C. Pigou, nationalekonom från Cambridge, anför en filosofisk skola som ger psykologiska faktorer skulden för ‘booms’, högkonjunkturer, och depressioner: dessa psykologiska orsaker är de misstag som begås till följd av optimism och pessimism hos industricheferna. I ‘variationen hos affärsmännens förväntningar’ finner professor Pigou grundorsaken till industrins med- och motgångar. När allt går bra blir affärsmännen optimistiska beträffande sina chanser att öka vinsten. De vill öka produktionen. De lånar mer pengar från bankerna och investerar dem i industriell utrustning – antingen för att bygga ut sina fabriker eller skaffa nyare maskiner o.s.v. ‘När dessa (förväntningarna) är goda leder de affärsmännen att låna mer, delvis från bankerna, och blir därmed direkt orsaken till att räntan stiger, vilket indirekt genom att öka köpkraften, höjer priserna.’ Men då måste de varor som produceras under denna våg av optimism möta marknadens prov. Kommer de att säljas till de nya priserna? Det gör de inte. I det ena fallet efter det andra ser man att optimismen var obefogad och detta gör att djup misstro sätter in och att affärsvärlden bemäktigas av pessimism, varpå produktionen minskar. ‘Den aktivitet som utvecklas inom industrin under inflytande av ett misstag i form av optimism materialiseras slutligen i form av varor som söker en marknad. Så länge dessa håller på att produceras ... fortsätter en utomordentlig aktivitet. [Därefter upptäcker man att optimismen

var alltför stor – det vill säga optimismen överlever inte det prov som marknaden utsätter den för.) När detta prov har drabbat ett antal varor och funnit dem otillfredsställande, skakas allmänhetens förtroende. Man upptäcker att misstag till följd av optimism har begåtts och att profitmöjligheterna överdrivits, och detta erkänns allmänt ... Som följd av detta inträder en spärr på affärsverksamheten.’

Vid denna tidpunkt ersätts överoptimismen av överdriven pessimism. Produktionen går ned avsevärt, investeringar inom industrin upphör praktiskt taget, och vilka varor man än säljer kommer de från gamla lager. Därefter ökar efterfrågan igen efter någon tid, vinsterna ökar igen, affärsmännen gaskar upp sig igen, och resultatet blir återigen överdriven optimism.

Den stora vikt som Pigou och den psykologiska skolan lägger vid affärsmännens förväntningar, som förklaras ha ansvaret för högkonjunkturer och depressioner, visas i följande citat: ‘Medan vi för tillfället inte frågar hur dessa olika förväntningar själva uppstår, drar vi den bestämda slutsatsen att det är detta och ingenting annat som utgör de omedelbara orsakerna till fluktuationerna inom industrin.’

En annan nationalekonomisk skola uppfattade som verklig sanning det gamla ordspråket ‘pengar är roten till allt ont’. De anser att vårt system för utbyte, penningväsendet, har stora brister. De vill att detta bristande system skall ses över. Professor J. M. Keynes, som är en av de ledande förespråkarna för den skola som vill ha ‘penningreglering’, säger: ‘Arbetslöshet, arbetarens osäkra liv, svikna förväntningar, den plötsliga förlusten av besparingar, oväntade fördelar för enskilda personer, spekulanten, profithajen – allt detta härrör i stor utsträckning från värdemätarens instabilitet.’

Nyckelorden i detta citat är de sista orden, ‘värdemätarens instabilitet’. Det behövs inte mycket för att övertyga oss om att det inte finns något stabilt penningvärde – det vet vi av erfarenhet. De som går sin dagliga butiksronde vet att tio kronor räcker för en viss kvantitet smör den ena månaden och till en större (eller mindre) kvantitet nästa månad. Våra läroböcker i nationalekonomi säger oss att ‘pengar bara är ett bytesmedel’. Experterna på penningregleringen hävdar att det är ett dåligt bytesmedel eftersom de inte är stabila. Till skillnad från andra cirkulationsmedel har de inte ett bestämt värde. Ett dussin betyder tolv – det betyder inte femton ena dagen och åtta nästa. Men värdet på vår penningenheter varierar. Det är illa och borde avhjälpas, säger dessa nationalekonomer. Vad de talar sig varma för är kontroll över valuta och krediter för att etablera ett stabilt förhållande mellan den mängd varor som produceras och den mängd pengar som befinner sig i konsumenternas fickor.

Ett exempel. När industrin växer och produktionen ökar, ökar framställningen av varor. Om inte penningmängden i omlopp ökar för att hålla jämna steg med det ökade antalet varor, kommer priserna att sjunka. Man inser lätt varför. Antag att det finns 500 skjortor på marknaden och konsumenterna har 10.000 kronor att betala för dem. Varje skjorta kommer att kosta tjugo kronor. Men anta sedan att skjortfabrikanterna skaffar sig bättre maskiner och producerar 1000 skjortor. Då kommer, om ingenting annat sker eller försåvitt inte ytterligare 10.000 kronor sätts i händerna på skjortkonsumenterna, priset på skjortor att falla till tio kronor.

De nationalekonomer som tillhör den monetära skolan hävdar att kriser är resultatet av växlingen i den allmänna prisnivån, vilken i sin tur beror på en ökning eller minskning i fråga om den penningmängd som är i omlopp. När affärerna går bra, cirkulerar pengarna fortare och bankerna ger större och större krediter. De kräver visserligen höga räntor, men det är inte tillräckligt för att hindra fabriköerna som ser att affärerna ökar och vill göra så stora vinster de kan medan allt är i rullning. På det viset leder uppsvinget till en högkonjunktur.

När detta händer, blir de som kontrollerat krediten – d.v.s. bankerna – ganska uppskärade. 'Värdena har blåsts upp', säger de. Och därför drar de in sina tentakler, slutar ge nya lån och begär att de lån de redan gett skall betalas tillbaka. Men detta kan fabriköerna – eller åtminstone en del av dem – inte göra, för de har investerat sina lån i sina företag och har inte tjänat tillräckligt för att kunna betala tillbaka. När de inte kan betala tillbaka, går de i bankrutt. Deras fabriker stängs, deras anställda avskedas, och nödläget sprider sig i allt större cirklar, eftersom beställningarna till råvaruproducenterna upphör och de arbetare som avskedats inte längre utövar en effektiv efterfrågan på varor. Nedgången i produktionen, den minskade efterfrågan, priserna som med en krasch åker i botten, sprider depression över hela näringslivet som om det vore fråga om en smittosam sjukdom. Folk är rädda för att investera, och bankerna är rädda för att låna ut pengar; och på det viset staplas pengarna upp på hög i bankerna i stället för att användas till att finansiera industri och handel.

De nationalekonomer som tillhör den monetära skolan hävdar att detta myckna lånande inte skulle ske om inte affärsmännen trodde att priserna skulle fortsätta att stiga och stiga. Fabriköerna lånar till hög ränta bara därför att de tror att den väntade prisstegringen ska räcka till att betala räntan och inbringa ännu högre vinster. Om priserna förblev stabila skulle de inte inlåta sig på en våldsam och obefogad produktionsökning. För att råda bot på det onda, föreslår dessa nationalekonomer att myntenheten skall standardiseras så att den håller sig i nivå med ökningen och minskningen av produktionen. Professor Irving Fisher vid Yale har utarbetat en plan för en 'kompenserad dollar' och den säger han skulle klara av saken. För den skulle man kunna köpa samma korg fylld med varor i går, i dag och i morgon.

Fisher och Keynes hävdar att det är tokigt och farligt om människan fortsätter använda ett penningssystem som är ofullkomligt när man kan uppfinna ett perfekt system. Professor Keynes säger: 'Bästa sättet att råda bot på denna dödliga sjukdom som består i individualism (prisrörelser som kulminerar i booms och depressioner) är att se till (genom valuta och kreditkontroll att det aldrig finns en fast förväntan att priserna antingen i allmänhet kommer att sjunka eller att de kommer att stiga ...

Vi har inte längre råd att låta (penningvärdet) stanna i den kategori företeelser som i skiftande grad orsakas av vädret, födelsesiffrorna eller konstitutionen – företeelser som bestäms av naturliga orsaker eller är resultatet av separata handlingar hos många individer som agerar oberoende av varandra, eller kräver en revolution för att förändras.'

Andra nationalekonomer är emellertid inte övertygade om att det är så bra att manipulera med pengarna för att deras mängd skall motsvara produktionen. Professor Haeyk har t.ex. en avvikande uppfattning: 'De skäl som vanligen framförs som bevis för att penningmängden i omlopp borde variera i takt med att produktionen ökar eller minskar är helt grundlösa. Det förefaller snarare som om ... det prisfall som nödvändigtvis följer när penningmängden är densamma och produktionen ökar, inte bara är fullkomligt oskadlig utan i själva verket är det enda sättet att undvika en felaktig inriktning av produktionen.'

Mycket mer populär än dessa teorier beträffande orsaken till kriser är den som framförts av Mr John A. Hobson. Det är hans åsikt att under tider av ekonomisk blomstring inkomsterna för kapitalets del ökar mycket mer än arbetslönerna. De rika blir ännu rikare – i otrolig takt. Deras inkomster stiger. Hur mycket de än spenderar för egen del har de ändå pengar över. Vad de inte kan spendera sparar de. Deras enorma penningssummor investeras i industrin, och resultatet är en enorm ökning av produktionsutrustningen – d.v.s. produktionskapaciteten. Den nyare och bättre utrustningen gör sitt jobb. Varorna strömmar ut från fabrikena och vidare ut på marknaden. Men arbetarna får inte tillräckligt i löner för att de skall kunna köpa denna ständigt ökande produktion. Varorna förblir osålda, de staplas upp i lagerlokaler och i

butikerna och priserna faller katastrofalt. Produktionen blir inte längre profitabel. När detta inträffar minskar produktionen. Resultatet är arbetslöshet, depression och en minskning av de rikas inkomster. Det överdrivna sparandet upphör.

Därefter hinner konsumenterna sakta i fatt. De konsumerar de varor som staplats på hög. Industrier som ännu fungerar upptäcker att de inte längre kan undvara ny och förbättrad utrustning, och på det viset ökar produktionen återigen gradvis, och hela denna cykel av uppsving, högkonjunktur, kris, depression är över oss ännu en gång. De människor som upprörs över den stora skillnaden mellan extremt rika och extremt fattiga finner Mr Hobsons analys speciellt avpassad för sin smak. Ty vare sig man tänker sig den som en teori om 'det överdrivna sparandet' eller, från en annan utgångspunkt, som teorin om 'den för obetydliga konsumtionen', är den i korthet en teori som säger att den ojämna fördelningen av rikedom är den väsentliga orsaken till ekonomiska kriser.

Så här säger Mr Hobson själv: 'Dessa överskott är i den utsträckning de inte omhändertas genom beskattning den irrationella eller slösaktiga faktorn i vårt ekonomiska system. Som inkomst har de inget berättigande, vare sig moraliskt eller ekonomiskt. Deras ringa användbarhet för konsumtion eller njutningar för med sig att de ackumuleras i form av sparande utöver vad som behövs och kan användas av det ekonomiska systemet i dess helhet ... detta oförtjänta överskott ... är den direkta orsaken till att industrin upphör att fungera, till att priserna kollapsar och att arbetslöshet uppstår, vilket allt brukar föras under beteckningen depression. Att använda detta överskott ... för att utöka köpkraften och konsumtionen hos arbetarna och i hela samhället kommer att avhjälpa dessa kroniska fel genom att höja den sammanlagda köpkraften så att den håller jämna steg med varje ökning hos produktionsförmågan... Att öka den del av inkomsten som når löntagarna vare sig det sker genom höga löner ... eller genom ökade sociala förmåner är det väsentliga villkoret för att bibehålla full sysselsättning i de industrier som lättast drabbas av perioder av depression och arbetslöshet.'

Mr Hobson talar för sin sak på ett övertygande sätt. Och eftersom många bland oss är upprörda över det betryck vi ser överallt omkring oss vill vi gärna tro att hans argument för högre löner och ökade sociala förmåner är det riktiga argumentet. Men vi får inte svälja hela argumentet. Man bör minnas, att syftet för produktion i det kapitalistiska systemet är att göra stor vinst. Mr Hobson säger att kriser inträffar eftersom kapitalister investerat *alltför* mycket; att arbetare inte får tillräckligt i lön för att kunna återköpa de varor som produceras av en överkapitaliserad industri; att därför vinsterna sjunker.

Men professor Hayek säger att detta inte är sant. Professor Hayek säger att vinsterna sjunker därför att kapitalisterna *inte* investerar *tillräckligt* mycket. Han uttalar sig till förmån inte för att de sociala förmånerna skall utökas, utan för att de skall reduceras; inte för en löneökning utan för en löneminskning. 'Vissa former av statliga ingripanden kan genom att skifta efterfrågan från kapitalvaror till konsumtionsvaror orsaka en fortsatt krympning av den kapitalistiska produktionsstrukturen och av den anledningen också förlängd stagnation ... beviljandet av kredit till konsumenter, vilket nyligen har så starkt förordats som ett botemedel mot depressionen, skulle i själva verket ha helt motsatt effekt; en relativ ökning i efterfrågan på konsumentvaror skulle bara göra saker och ting värre.'

Det är omöjligt att på några få sidor göra rättvisa åt professor Hayeks komplicerade teori. Men för vårt syfte räcker det med att påpeka att Hobson och Hayek finner exakt motsatta orsaker till den minskning av profiterna som en kris medför; och att de för att bota den sjunkande profitens sjukdom erbjuder olika mediciner.

Och det intressantaste är att de båda har rätt – och fel. Hobson har rätt när han hävdar att högre löner och ökade sociala förmåner skulle åstadkomma den nödvändiga marknaden för den ökande tillgången på varor; han har fel när han utgår från att man genom att höja lönerna inte skulle minska de omedelbara vinsterna i produktionen. Hayek har rätt när han säger att lägre löner och åtstramade sociala förmåner skulle öka de omedelbara vinsterna i produktionen; han har fel när han utgår från att marknaden inte skulle spolieras genom att man sänker lönerna. Hobson intresserar sig för hur man skall kunna återställa marknadens efterfrågan (och därmed vinstnivån) genom att öka massornas köpkraft; Hayek intresserar sig för hur man skall kunna återställa vinsten genom att minska massornas köpkraft (minskning av lönerna).

Och här ligger, om man får tro Karl Marx' anhängare, kapitalismens dilemma – *den kan inte på en gång öka vinsten och massornas köpkraft*. Därför, förklarar de, är kriser oundvikliga under kapitalismen. Medan alla andra nationalekonomer ser något visst förhållande som orsaken till kriser och föreslår en speciell medicin för att allt skall bli bra igen, förklarade Marx att det inte fanns någon utväg inom det kapitalistiska systemet. För att bli av med kriserna, skrev han, måste man bli av med kapitalismen.

Marx analys av kriserna går igen i hela hans teori. Hans teori om den kapitalistiska produktionen och hans teori som förklarar den kapitalistiska produktionens sammanbrott är en och samma och de har samma upphov.

Det kapitalistiska produktionssystemets syfte är att göra vinst. Men Marx kunde bevisa att *vinstkvoterna tenderade att sjunka*. Inte heller detta var en tillfällig sak. Uppbyggnaden av det kapitalistiska produktionssystemet gjorde det oundvikligt. Låt oss se varför. (Det skulle vara en god ide om ni nu återigen och mycket noga läste på sid. 192-195 om Marx' teori om arbetsvärdet.)

Marx uppdelar kapitalet i två sorter – konstant och variabelt. Konstant kapital är sådant som läggs ut på fabrikslokaler, maskiner, verktyg, råvaror o.s.v. Det variabla kapitalet är sådant som används för att köpa arbetskraft – d.v.s. löner. Det konstanta kapitalet kallas konstant därför att dess värde under produktionsprocessen förblir konstant – på den slutliga produkten överförs bara dess ursprungliga värde, varken mer eller mindre. Variabelt kapital kallas så därför att dess värde varierar under produktionsprocessen – den slutliga produkten får ett värde som är större än dess ursprungliga. Medan konstant kapital är sterilt däri att det inte skapar något extra värde under produktionsprocessen, är det variabla kapitalet fruktbart därigenom att det (och uteslutande det variabla kapitalet) verkligen skapar nytt värde under produktionsprocessen. Det är det variabla kapitalet som skapar mer värde än det självt är värt – mervärde. Det är från det variabla kapitalet (levande arbetskraft) som man drar ”vinsten.

Alltså uppdelas kapitalistens kapital inom fabriksindustrin sålunda:

K (totala kapitalet) k (konstant kapital) + v (variabelt kapital)

Hur mycket av K kommer nu att ägnas åt k och hur mycket kommer att ägnas åt v ? Det råder inget tvivel om, säger Marx, och det håller alla med honom om, att med kapitalismens utveckling kommer en ständigt större andel av det totala kapitalet, K , att insättas i konstant kapital, k . Som ni vet, införs ständigt fler och bättre maskiner i den moderna industrin. Dessa maskiner är i sanning underverk – men de kostar pengar, mycket pengar. Och de ersätter arbetskraft, vilket helt enkelt innebär att v , det variabla kapitalet, minskar i förhållande till K , det totala kapitalet; och omvänt, att k , det konstanta kapitalet, ökar i förhållande till det totala kapitalet, K . Så här ser det ut i en kort enkel formel:

V
 -- minskar
 K

medan K
 - ökar
 K

Att det konstanta kapitalet relativt sett ökar, medan det variabla kapitalet minskar, är av oerhörd betydelse. För ni kommer ihåg att det är v och enbart v som är källan till mervärdet, d.v.s. vinsten. Detta innebär att i samma takt som v minskar föreligger en tendens för vinstkvoten att sjunka. I samma mån som det konstanta kapitalet i förhållande till det totala kapitalet ökar, så avspeglar sig, enligt Marx, 'samma mervärde, med samma grad av utnyttjande av arbetskraften, i en fallande vinstkvot ... Om det vidare antas att denna gradvisa förändring i kapitalets sammansättning inte begränsar sig till vissa individuella produktionssektorer utan uppträder överallt i större eller mindre utsträckning ... då måste den gradvisa och relativa ökningen av det konstanta kapitalet nödvändigtvis leda till att *den genomsnittliga vinstkvoten gradvis sjunker*, så länge mervärdekvoten ... förblir densamma'.

Men att vinstkvoten sjunker är en allvarlig historia. Det utgör ett hot mot kapitalisternas mål, vilket är att erhålla den största möjliga vinsten. Men det finns en temporär utväg för kapitalisterna. De finner att det är möjligt att öka sin vinst även om vinstkvoten sjunker. Här är ett exempel (mervärdet anges med m , och vi antar att mervärdekvoten är densamma i vart och ett av fallen, nämligen 100 procent):

K	k	v	m
1.500	1000	500	500
4.000	3000	1000	1000

Eftersom mervärdet, m , skapas bara genom variabelt kapital, v , är mervärdekvoten alltid en fråga om förhållandet mellan m och v , d.v.s. m/v . Men fastän vinsten kommer bara från vad man lagt ut på löner (v), räknar kapitalisten sin vinst som vinst på det totala kapital som investerats (K). Därför uppskattar han sin vinstkvot som förhållandet mellan m och K , d.v.s. m/K .

Därför är i ovan angivna exempel, vinstkvoten i det första fallet 500 lika med $500/1000$ vilket motsvarar 33 1/3 procent; i det andra fallet $1000/4000$ vilket motsvarar bara 25 procent. Men fastän *vinstkvoten sjunkit, har den totala vinsten i absoluta siffror, stigit från 500 till 1000.*

Lägg emellertid märke till vad som var nödvändigt för att göra detta möjligt. Det variabla kapitalet som är det enda som kan ge upphov till vinst, måste *fördubblas*; och eftersom den moderna produktionstekniken kräver en ständigt ökande mängd konstant kapital i förhållande till det variabla, så måste, medan v fördubblades, k tredubblas. Och det är poängen med det hela. För att öka vinsten måste kapitalister ackumulera mer och mer kapital. De har ingen annan utväg. Om kapitalackumuleringen upphör, sjunker vinsten (absolut likaväl som relativt).

Varje enskild kapitalist vet detta. Konkurrensen på marknaden har lärt honom att han måste spara sina pengar och plöja tillbaka ständigt större summor i sitt företag – eller också gå under i kampen. Han måste ackumulera, ständigt ackumulera, så att hans totala kapital ökas tillräckligt för att motverka den fallande vinstkvoten.

De välmenande människor som vill att man skall betala högre löner åt arbetarna, har förbisett detta. Kapitalisten vet emellertid att ju mera han betalar sina arbetare desto mindre får han i utdelning – vilket innebär att den ackumulation som är väsentlig för att han skall fortsätta göra vinst saktas upp. Detta får vad honom beträffar inte hända – för när ackumulationen upphör, upphör också företaget att gå med vinst.

Han löser den delen av sitt dilemma genom att betala så låga löner som möjligt. Detta gör det möjligt för honom att fortsätta den nödvändiga politiken att ständigt öka ackumulationen. Men ständigt ökande ackumulation innebär att en ständigt ökande mängd varor skickas ut på marknaden. Och här stöter han på den andra skänkeln i den ekonomiska motsägelsens kniptång, avsaknaden av köpkraft hos arbetarna, som skulle kunna absorbera produktionen. Deras låga löner gör att de varor han producerat inte kan köpas och inte kan betalas.

Marx analys utmynnar i detta: kapitalisterna måste vidmakthålla vinsten genom att hålla nere lönerna; men när de gör detta förstör de den köpkraft som vinsten är beroende av. Låga löner gör den höga vinsten möjlig, men samtidigt omöjliggör de vinsten eftersom de minskar efterfrågan på varor.

En olöslig motsägelse.

För omkring nittio år sedan satte Thomas Carlyle fingret på den kris som det kapitalistiska systemet stod inför: 'Vad nyttar era spunna skjortor till? De hänger där i miljoner utan att kunna säljas; och här finns i miljoner ihärdiga nakna ryggar som inte kan få tag på dem. Skjortor är nyttiga för att täcka människors rygg; i annat fall utan nytta eller ett outhärdligt skämt. Ni har kommit efter på ett fruktansvärt sätt beträffande den sidan av problemet!'

Folk försöker överallt att ta itu med problemet. I Sovjetunionen försöker man lösa det med den marxistiska metoden att ersätta kapitalismen; i andra delar av världen försöker man att lösa det genom att lappa ihop och kontrollera kapitalismen.

21. Planekonomin

Sjutton år före artonhundratalets slut dog Karl Marx.

Sjutton år in på nittonhundratalet var Karl Marx återigen vid liv.

Det som för Marx hade varit teori sattes i verket av hans lärjungar – Lenin och de övriga ryska bolsjevikerna – när de tog makten år 1917. Före den tidpunkten hade Marx läror varit kända bara av en liten grupp tillgivna anhängare; efter den tidpunkten hade Marx läror världens strålkastarljus på sig. Före den tidpunkten kunde kommunisterna bara utlova att deras teori om den sattes i verket skulle skapa en ny och bättre värld; efter den tidpunkten kunde kommunisterna peka på en sjättedel av jordens yta och säga: 'Här är det. Titta på det. Det fungerar.'

Hur var det möjligt för bolsjevikerna att över huvud taget gripa makten? Vilka var de förhållanden som gjorde revolutionen framgångsrik? En sak beträffande revolutioner kan vi vara säkra på, och det är att det inte är vem som helst som kan genomföra en framgångsrik revolution vid vilken tidpunkt eller vilket tillfälle som helst. Nej. Revolution är en konst, och Lenin, bolsjevikernas ledare, betonade denna viktiga sanning.

'För att vara framgångsrik får resningen inte basera sig på en sammansvärjning, inte på ett parti, den måste baseras på den avancerade samhällsklassen. Detta är första delen av läxan. Resningen måste basera sig på nyckelpunkten i den mognande revolutionens historia, när aktiviteten hos folkets avantgarde är som störst, när *tvekan* hos fienden och *hos revolutionens*

svaga, halvhjärtade och tveksamma vänner är som störst. Detta är den tredje delen av läxan ... Men när dessa villkor väl är för handen, då är det att förråda marxismen och revolutionen att vägra behandla resningen som en konst.'

Detta skrev en månad innan bolsjevikerna tog makten. Det fanns många bland Lenins egna anhängare som var ense med Lenin om att de villkor han uppräknade måste existera innan en revolution kunde bli framgångsrik. Men många av dessa personer var inte ense med honom om när *det exakta ögonblick* kom då dessa nödvändiga villkor existerade. Och däri låg Lenins verkliga geni. Han visste med sig när det ögonblick kommit då förhållandena verkligen var mogna, när att handla innebar att vinna och att vänta innebar att misslyckas.

Kvällen innan makten greps var han tvungen att använda hela sin energi för att övertyga sina anhängare om att den rätta tidpunkten hade kommit för att slå till. 7-14 oktober avslutade han en artikel som hette Kommer bolsjevikerna att behålla statsmakten? där han i tur och ordning analyserade alla de olika argument som anfördes mot revolutionär aktion just i Ryssland och just vid den tidpunkten. Detta är hans svar till en av dessa invändningar. Det femte argumentet är att bolsjevikerna inte kommer att kunna behålla makten eftersom "omständigheterna är ytterst komplicerade".

Å vilket snunnsförnuft! Dessa personer är kanske beredda på att uthärda revolutionen men utan "exceptionellt komplicerade omständigheter".

Sådana revolutioner inträffar aldrig, och längtan efter en revolution av det slaget är ingenting annat än en reaktionär klagovisa hos den borgerlige intellektuelle. Även om en revolution inleds under omständigheter som inte verkar komplicerade, ger revolutionen i sitt förlopp alltid upphov till exceptionellt komplicerade omständigheter. Ty en revolution, en verklig, djupgående "folklig revolution" för att använda Marx' uttryck, är den otroligt komplicerade och smärtsamma process i vilken den gamla sociala ordningen dör och den nya föds, det är en förändring av själva livsvillkoren för tiotals miljoner människor. En revolution är den skarpaste, mest ursinniga, desperata formen av klasskamp och inbördeskrig. Ingen enda stor revolution i historien har undgått inbördeskrig, och ingen som inte bor innesluten i en mussla, kan föreställa sig ett inbördeskrig utan "exceptionellt komplicerade omständigheter".

Om det inte finnes några exceptionellt komplicerade omständigheter skulle det inte bli någon revolution. Om man är rädd för vargar, bör man inte gå in i skogen.'

Så skrev en revolutionär som visste vad som låg framför honom, som hade kalkylerat kostnaderna, men som inte var rädd; en revolutionär som ansåg att målet – socialiststaten, kontrollerad av och för arbetarklassen, var värt det fruktansvärda pris som måste betalas. Eftersom Lenin kände till revolutionens konst triumferade han.

Vi kan skatta oss lyckliga att den storslagne reportern John Reed var åsyna vittne till de flesta händelser som bebådade vad kommunisterna kallar en ny civilisation. I sin bok *Tio dagar som skakade världen* ger han oss en oförglömlig bild av denna omstörtande tid. Lyssna på hans beskrivning av Sovjetkongressens möte i Petrograd i november 1917: 'Nu var det Lenin, med ett grepp över kanten på talarstolen, som lät sina små blinkande ögon vandra över mängden medan han stod där och väntade, till synes glömsk av det skakande bifallet, som varade flera minuter. När det upphörde sade han, enkelt: "Vi skall nu börja bygga den socialistiska samhällsordningen!"'

Det var 1917.

I ett specialtelegram till New York Times den 22 april 1936 rapporterade Moskva-korrespondenten Harold Denny denna stolta förhåvelse från kommunisternas sida:

RYSSARNA AVSKAFFAR KLASSAMHÄLLET

Andrejeff meddelar kommunistungdom: första målet i huvudsak uppnått

PRODUKTIONSMÅLET NÄRA

Privat industri producerar endast 1,5 procent av Sovjetunionens industrivaror

(Specialtelegram till New York Times)

Moskva, 21 april. – Sovjetstaten har nu i stort sett uppnått det första målet på sin väg mot kommunismen, förklarade Andrej Andrejeff, sekreterare i det sovjetiska kommunistpartiets centralkommitté, inför ungtkommunisterna (Komsomols) konferens här i dag. Landets produktivkrafter har nu nästan helt socialiserats, och klasskillnaderna har utplånats, försäkrade han.

Av alla varor som i år produceras i Sovjetunionen, kommer 98,5 procent att produceras av staten, medan bara 1,5 procent framställs av småhantverkare, som t.ex. sömmerskor, hattmakare och skomakare, vilka inte socialiserats, förklarade Andrejeff. Ehuru Andrejeff inte nämnde det, håller också dessa senare på att snabbt drivas undan genom de höga skatter som nu läggs på dem.

I och med socialiseringen av industrin och den nästan fullständiga kollektiviseringen av jordbruket finns det nu bara en enda klass – arbetarna, förklarade Andrejeff.

De stora ekonomiska frågor som Sovjetunionens regering nu stod inför i egenskap av ägare av produktionsmedlen, var vad som skulle produceras, hur mycket som skulle produceras, och vem som skulle konsumera det som producerades. Detta är beslut som måste fattas för landet i dess helhet. I kapitalistiska länder måste varje kapitalist innan han sätter in sitt kapital i ett företag fatta beslut av liknande slag. Skall han placera sina pengar i en bilfabrik eller bygga en järnväg eller väva tyg? Hur mycket skall han producera och hur mycket skall han betala sina arbetare? Resultatet av tusentals och miljoner sådana små beslut är produktionen i dess helhet. Men det finns inga garantier att de enskilda delarna kommer att passa i varandra.

Staten befinner sig i ett socialistiskt samhälle i kapitalismens position men des tusenfalt – d.v.s. staten det är den ende ägaren av kapital och måste fatta alla beslut. Den socialistiska regeringen försöker att få alla de olika delarna, alla de tusen och en varierade och komplicerade ekonomiska aktiviteterna att på ett harmoniskt sätt passa ihop så att alltihop fungerar smidigt. För att detta ska fungera väl har Ryssland en plan.

Vad innefattas i en plan? När ni och jag gör en plan, när någon gör upp en plan, finns det två delar i den – ett mål och en metod. Målet är en del av vår plan, och sättet att komma dit är den andra delen. Den specifika politik som går i riktning mot detta önskade mål måste bestämmas. Men den politiken måste baseras på vad som är möjligt. Och vad som är möjligt kan avgöras endast genom att skaffa sig en fullständig och exakt bild av landet.

Detta är den statliga planeringskommissionens (Gosplans) uppgift.

Dess första uppgift är att ta reda på varför och vad och var och hur allting sker i Sovjetunionen. Hur mycket arbetskraft finns det? Hur står det till med de kollektiva fabriker? Vad finns det för naturresurser? Vad har man gjort? Vad kan göras? Vad finns att tillgå? Vad behövs?

Fakta. Siffror. Statistik. Berg av statistik.

Från varje institution inom det väldiga Sovjetunionen, från varje fabrik, bondgård, farm, kvarn, gruva, sjukhus, skola, forskningsinstitut, fackförening, kooperativ förening, teatergrupp; från alla dessa, från varje avlägset liggande hörn av detta enorma område kommer svaren på frågorna: Vad gjorde ni förra året? Vad gör ni i år? Vad hoppas ni göra nästa år? Vilken assistans behöver ni? Vilken assistans kan ni ge? Och hundra andra frågor ställs.

Alla dessa upplysningar strömmar in på Gosplans kontor, där de sammanställs, organiseras, och smälts av experter. 'Hela staben inom Sovjetunionens Gosplan uppgår nu till omkring ett par tusen statistiska experter och vetenskapliga tekniker av olika slag, med ett lika stort antal sekreterare – förvisso det bäst utrustade och samtidigt mest omfattande permanenta maskineri för statistiska undersökningar som finns i världen', säger makarna Webb.

När dessa experter har slutat sortera, arrangera och kontrollera de hopsamlade data, har de fått en uppfattning av Hur saker och ting förhåller sig. Men det är bara en del av deras arbete. Nu måste de börja ägna sig åt frågan Hur saker skulle kunna förhålla sig.

I detta läge måste planerarna sammanträffa med regeringens ledare. 'Den statliga planeringskommissionens slutsatser och dess projekt var beroende av regeringens godkännande; den planerande funktionen var åtskild från den styrande funktionen, och den senare var inte underställd den förra.'

Planeringen gör det naturligtvis inte onödigt att fatta de politiska beslut som planen skall utföra. Handlingsbeslut fattas av regeringens ledare och planerarnas uppgift är att utarbeta det effektivaste sättet att utföra den politiken på grundval av det material som de samlat ihop. Ur diskussionen mellan Gosplan och ledarna kommer det första utkastet till Planen.

Men detta är ännu bara det första utkastet. Det är inte ännu Planen. För i en socialistisk planerad ekonomi är Hjärntrustens plan i och för sig inte tillräcklig. Den måste underkastas hela folket för godkännande. Detta är nästa steg. Så här beskriver I. Maiski, rysk ambassadör i England, det andra stadiet i förberedelsen av Planen:

'Kontrollsiffrorna underställs de olika folkkommissariaten och andra centrala instanser som handhar den nationella ekonomin, till exempel: Folkkommissariatet för den tunga industrin, folkkommissariatet för den lätta industrin, handel, transport, utrikeshandel o.s.v. för att de skall granska och kommentera siffrorna. Varje central instans hänvisar vissa delar av Planen till den instans som ligger närmast under den så att slutligen den individuella fabriken eller statsfarmen får se sin del av Planen. Vid varje stadium underkastas kontrollsiffrorna en mycket noggrann granskning. När de når siste stationen på sin resa från den statliga planeringskommissionen, fabriken eller kollektivfarmen, tar alla de intresserade arbetarna och bönderna aktivt del av diskussionen och gör förslag och propåer. Efter detta skickas kontrollsiffrorna tillbaka genom samma instanser med tillägg och förändringar till den statliga planeringskommittén.'

Arbetare på fabriken och bönder på farmen som ger uttryck för sina åsikter beträffande Planens förtjänster och nackdelar. Detta är en tavla som ryssarna med rätta är stolta över. Ofta inträffar det att dessa arbetare och bönder kritiserar kontrollsiffrorna för sin speciella arbetsplats. Ofta framlägger de då en alternativ plan i vilken de ger sina egna siffror för att visa att de kan öka den produktion som förväntas av dem. I denna diskussion och debatt beträffande den provisoriska Planen som miljoner sovjetmedborgare överallt för, ser ryssarna den verkliga demokratin. Planen för vad slags arbete som skall utföras, vad slags mål som skall uppnås är inte någonting som pålagts dem uppifrån. Arbetare och bönder har sin röst härvidlag. Och vad är resultatet? En kompetent iakttagare ger följande svar: 'Vart man än

reser, åtminstone i de delar av Ryssland som jag såg, träffar man arbetare som stolt säger till en: Detta är vår fabrik; detta är vårt sjukhus; detta är vårt vilohem; och det innebär inte att de individuellt äger föremålet i fråga; utan att det fungerar och producerar direkt för deras räkning, och att de är medvetna om den saken, och dessutom medvetna om att de åtminstone delvis har ansvaret för att det fungerar till punkt och pricka.’

‘Det tredje stadiet i förberedelserna för Planen är den slutliga undersökningen av de siffror som återkommit. Gosplan och regeringsledarna studerar förslagen och tilläggen, gör nödvändiga förändringar, och därefter är Planen färdig. I sin slutliga form skickas den tillbaka till arbetare och bönder överallt, och hela nationen inriktar all sin energi på att fullborda uppgiften. Kollektiv aktion för det kollektiva goda blir verklighet.’

Men vad var det bästa för kollektivet? Vilken politik ansåg regeringsledarna först och främst vara väsentlig? Vissa allmänna målsättningar kom omedelbart fram. De flesta av Sovjetunionens invånare var analfabeter utan bildning. Därför måste ett universellt utbildningsprogram ingå i Planen. Man ordnade med fri utbildning åt alla – med fritt uppehälle för studenterna när de låg vid universitetet. De flesta av Sovjetunionens invånare visste mycket lite eller ingenting om hälsovård och hygien. Därför måste en kampanj för att höja levnadsstandarden, befrämjad av sjukhus, mödravårdscentraler, barnhem o.s.v., som till sitt förfogande hade kompetenta läkare, sjuksköterskor och lärare, ingå i Planen. Vilohem för arbetare, parker, museer, klubblokaler måste ingå i Planen. Institut och laboratorier för vetenskaplig forskning måste ingå i Planen. Beträffande dessa och en mängd andra uppenbara behov kunde det inte råda någon tvekan – och därför ingick de alltså i Planen. Men vad kunde man ge för svar på frågor av följande sort:

1. Vore det bättre att koncentrera sig på varor som folk kunde äta och använda nu? Eller vore det tillåtligt att ägna speciell uppmärksamhet åt att bygga fabriker, kraftstationer, järnvägar o.s.v., vilket skulle innebära att folket komme att ha mindre nu men mera i framtiden? Att utveckla fabriker för konsumtionsvaror innebar välstånd i dag; att utveckla fabriker för produktionsvaror skulle innebära välstånd i morgon. Vad var bäst?

2. Vore det bättre politik att koncentrera sig på produktionen av sådana varor som man själv bäst kunde framställa och importera det som var dåligt? Eller vore det klokare att försöka få fram sina egna varor inom det egna landet?

Sovjetunionens svar på dessa frågor betingades i stor utsträckning av att det som ett socialistiskt land fruktade överfall från den kapitalistiska världen. Detta var ingen pessimistisk gissning. Det hade inträffat. Från 1918 till 1920 hade ett halvdussin kapitalistiska länder, inklusive Förenta staterna, sökt störta bolsjevikerna med vapenmakt. Och ryssarna var övertygade om att det återigen skulle inträffa, speciellt om de lyckades bygga socialismen. I så fall skulle kapitalisterna överallt vara mer rädda än någonsin för att arbetarklassen i deras eget land skulle följa den ryska arbetarklassens exempel och sparka ut dem från deras maktpositioner.

Av detta och andra skäl – till exempel att ett jordbrukssamhälle inte kan åstadkomma en lika hög levnadsstandard som ett industrialiserat samhälle – grep sig ryssarna an med att industrialisera landet.

Detta var ingen lätt uppgift. Beslutet innebar i själva verket att man offrade nuets bekvämlighet för framtiden. Det innebar att man satte in stor del av sina resurser på kapitalvarutillverkning som inte omedelbart skulle ge folk hus och mat och kläder. Ett land har en viss mängd arbetskraft och en viss mängd kapital, som det kan utnyttja under låt oss säga ett års tid. Det kan sätta alla sina arbetare att göra tegelsten och bygga hus, att odla vete

och baka bröd, att odla bomull och framställa kläder – och det kommer att finnas mycket för alla. *Men det kommer aldrig att finnas mera än det nu finns.* Om landet vill ha mera, måste det sätta vissa av sina arbetare att frambringa maskiner, lägga ner räls, bygga fabriker o.s.v. – kort och gott att framställa produktionsmedel. Detta kommer att göra det möjligt att nästa år, eller inom ett par år, producera mera bröd, flera kläder, flera hus. Den takt i vilken man beslutar investera för framtiden avgör hur mycket man kommer att kunna äta och förbruka i framtiden. Ryssland fann att det skulle kunna ha mera kol för att värma upp hus, eller mera kol för att driva smältugnar som skulle framställa mera stål som skulle framställa fler maskiner som skulle framställa automatiska vävstolar som skulle producera tyg snabbt och i stor myckenhet – men det kunde inte ha båda delarna. Det valde det senare. Produktionsmedlen, kapitalvarorna utvecklades på bekostnad av konsumtionsvaror. Detta var sättet att uppnå industrialisering. Det var inte någon lätt väg att gå.

Vilka var de 'upppoffringar' som följde på att ryssarna beslöt skära ned den produktionen som var inriktad på omedelbar konsumtion och öka produktionen av kapitalvaror? För det första innebar det att det inte fanns tillräckligt med arbetskraft och kapital för att producera tillräckligt med varor för dagens bruk. Det rådde akut brist på alla konsumtionsvaror i Ryssland – vilket ovänliga besökare i Sovjetunionen inte undgick att lägga märke till. Det var lättare att få tag på en traktor än på en tekanna, lättare att få tag på en järnvägssyll än en filt. Olyckligtvis kunde ryssarna inte koka te i en traktor eller breda på sig en järnvägssyll när de ville sova. Därför måste de ta ett tag i livremmen och dra in den till sista hålet – och då satt den ändå i vissa fall alltför löst – för att betala för alla de traktorer och fabriker och lokomotiv och kraftstationer som de byggde.

Ryssland var fattigt i fråga om järnvägar, maskiner, fabriker och industriföretag av vilken sort det vara månne. Det lilla man haft före första världskriget förstördes nästan helt under världskrig, inbördeskrig och efterföljande interventionsperiod. Därför måste Ryssland efter revolutionen starta praktiskt taget från början igen. Det hade lång väg framför sig innan det kunde hinna ifatt länder som Italien, Sverige och Australien för att inte tala om England, Tyskland och Amerika. Så lång var denna väg i själva verket, att det föreföll nästan omöjligt att de någonsin skulle hinna fatt. Men ryssarna bestämde sig för att Ryssland skulle hinna fatt Västerlandet och det fort. Ryssland har naturligtvis ännu inte gjort det, men opartiska bedömare överallt är ense om att det är på väg att göra det. En framstående nationalekonom från Cambridge sade redan 1932: 'Vad det föresatte sig att utföra var så överväldigande att det hälsades med hänskratt av hela den kapitalistiska världen. Med den kapitalistiska världens måttstock föreföll dess mål att vara en vansinnig utopisk dröm. Ett rikt land som Storbritannien före världskriget brukade återinvestera omkring 14 procent av sin nationalinkomst före kriget. Under femårsplanen planerade Sovjetryssland att investera (per annum under vart och ett av dessa fem år) omkring 30 procent av sin nationalinkomst – en fantastisk summa för ett relativt fattigt land. Den årliga ökning i världens produktion, som ansågs "normal" för den kapitalistiska industrin, uppskattades till omkring 3 procent. Under de sex åren mellan 1907 och 1913 uppgick denna årliga ökningstakt i Storbritannien till mindre än 1 1/2 procent. Under de fyra uppsvingsåren 1925-1929 var den inte högre än nio procent ens i snabbt expanderande länder som Polen och Frankrike och under fyra procent i Förenta staterna och Storbritannien. Femårsplanen åstadkom en årlig ökning i den stora statliga industrins produktion på över 20 procent och på mellan 17 och 18 procent i produktionen från hela industriproduktionen (stor- såväl som småindustri).'

Detta är så mycket mer anmärkningsvärt när vi inser att lån och krediter från andra länder under denna industrialiseringsperiod inte strömmade in på det vanliga sättet. Praktiskt taget varje annat land i världen som varit på väg att industrialisera har fått hjälp av utländskt kapital som gav det möjlighet köpa stål, maskiner o.s.v. medan det byggde egna fabriker för att

tillverka dessa saker. I industrialiseringen av Förenta staterna spelade brittiskt kapital en stor roll. I Sydamerika ställdes brittiska, tyska och amerikanska lån till förfogande. Överskotts-kapitalet såg sig, som vi såg i kapitel 19, om överallt efter ställen där man kunde investera – det vill säga, överallt utom i Ryssland. För de ondskefulla bolsjevikerna hade kapitalisterna ingen användning och kunde inte heller avvara några pengar för deras del. När ryssarna till sist lyckades bryta igenom bojkotten och få nödvändiga krediter var det på hårda villkor.

På vilket vis betalade man då de nödvändiga varorna från utlandet? Vad var källan till den kapitalackumulering som behövdes så utomordentligt väl för att bygga industri i Sovjetunionen? Det är en viktig fråga – och svaret är lika viktigt.

En del av pengarna kom från sovjetindustrin själv.

I det kapitalistiska samhället är ackumuleringen individuell (här innefattas under beteckningen 'individuell' också grupper – till exempel bolagens reservfonder, banker o.s.v.), medan ackumuleringen likaväl som produktionen i det socialistiska samhället är gemensam. En viss del av varje industris nettoproduktion överförs till de centrala finansinstituten, som på det viset har enhetlig kontroll över alla resurser som är tillgängliga för expansion. I Sovjetunionens plan finns ingen plats för kupongklipparen, som är en välbekant figur i det kapitalistiska samhället – rentiären för livet, som livnär sig på industrins vinster. I Sovjetunionen är det staten själv som får in vinsterna av den ekonomiska aktiviteten och dirigerar dessa fonder dit de kommer att bli som mest nyttiga, enligt Planen.

'Delvis sker varje industris utveckling automatiskt, och sker med hjälp av den vinst som varje industri behåller; men återstoden av vinsten från varje industri mobiliseras och kan användas (tillsammans med andra centralt ackumulerade fonder) för en medvetet inriktad utveckling av hela produktions- och distributionssystemet. Denna kontroll av den ekonomiska utvecklingen är en av de viktigaste aspekterna på organisationen av den centrala planeringen', säger Emile Bums i sin bok *Russia's Productive System*. Det förekommer naturligtvis individuellt sparande i någon utsträckning, men eftersom det största sparandet kommer från vinsterna, och det inte förekommer några individuella vinster, är sparandet i Sovjetunionen en gemensam funktion, inte ett kapitalistiskt strupgrepp.

Detta var en källa till kapitalackumuleringen. En annan viktig metod att få pengar för nödvändig industriell utrustning var utrikeshandeln.

De bilar, traktorer, lokomotiv och maskiner för att framställa maskiner, som var så viktiga om Ryssland skulle bli självförsörjande, kunde erhållas i utlandet om man bytte till sig dem mot ryskt vete, olja, mineraler, timmer och pälsar. Intensiv industrialisering innebar inte att ryssarna tänkte upphöra att odla vete eller få fram olja och mineral ur jorden eller fälla timmer eller fånga pälsbärande djur. Tvärtom utökades dessa aktiviteter och man företog förbättringar i stor skala. Ineffektiva metoder från artonhundratalet ersattes med dagsfärsk teknik från tjugonde seklet. Den mekanisering och den vetenskapliga procedur som introduceras i industrin kom också jordbruket och gruvsdriften till del. Längs hela linjen satte man in sin energi på att öka produktionen. Det var genom att exportera Rysslands 'naturliga' produkter som det blev möjligt att importera nödvändighetsvaror för industrin.

Detta innebär naturligtvis att utrikeshandeln måste kontrolleras och bli en del av den allmänna planen. Så skedde också.

Gosplan bestämmer enväldigt och fullständigt vad som skall komma in i Sovjetunionen från främmande länder och vad som skall skickas till främmande länder. Om kollektivfarmarna skulle köpa jordbruksmaskiner från Förenta staterna, om den elektriska industrin skulle få sin utrustning från Tyskland, om bomullsfabrikerna skulle köpa sina spolar från England, och

göra det precis som de ville, utan att ta hänsyn till helheten, då skulle allting gå fullständigt i kras. Gosplan har en produktionsplan och utrikeshandeln är en integrerande del av den planen; utrikeshandeln kan inte lämnas i händerna på en mängd individuella grupper som var och en köper vad den behöver och säljer vad den kan utan hänsyn till den nationella ekonomins behov. På samma sätt som planen kontrollerar bankerna, järnvägarna och produktionsmedlen i allmänhet, innebär den därför också statligt monopol över utrikeshandeln.

Det är ett intressant faktum att redan Babeuf i sina planer på en kommunistisk stat, vilka formulerades vid tiden för den franska revolutionen, insåg behovet av ett statsmonopol över utrikeshandeln: 'All privat handel med främmande länder förbjuds; varor som kommer in i landet på privat väg konfiskeras till förmån för den nationella gemenskapen ... Republiken skall för den nationella gemenskapen anskaffa de föremål som den behöver genom att utbyta sina överskottsvaror mot sådana som andra nationer producerar.'

Men till och med dess monopol över utrikeshandeln, vilket är en grundläggande del av dess socialistiskt planerade näringsliv, gör inte Sovjetunionen till fullständig herre över vad slags varor och hur mycket av dem det importerar och exporterar. Inte heller kan det någonsin bli på det sättet så länge det måste driva handel med de oplanerade ekonomiska systemen i andra länder. Medan ryssarna kan kontrollera vad som händer i sin värld, kan de inte kontrollera vad som inträffar i resten av världen. Detta gick upp för dem under den första femårsplanens förlopp.

Gosplan hade beslutat sig för att göra vissa maskininköp i utlandet. Den hade utfärdat beställningar på dem till de priser som för tillfället rådde, och det hade under ett antal år avsatts en viss del av hemmaproduktionen för export som skulle betala för detta maskineri.

Så långt var allt väl. Man hade skrivit under kontrakt på vad man ville ha och man hade föranstaltat om betalningsmedel. Allting verkade rosenrött.

Men – medan kontrakten fortfarande gällde, drabbades världens kapitalistländer av 1929 års kris. Det innebar att priserna på de varor som Ryssland exporterade föll katastrofalt. Låt oss anta att Gosplan hade ingått avtal att betala 10 miljoner dollar för det maskineri man hade beställt; antag vidare att Gosplan hade beslutat sig för att i utbyte exportera

2 miljoner skäppor vete à 1 dollar per skäppa	\$ 2 miljoner
i miljon pälsar à 3 dollar per skinn	\$ 3
2,5 miljoner fat olja à 2 dollar fatet	\$ 5
Sammanlagt	\$ 10 miljoner

Men nu faller vetet på grund av krisen till 50 cent skäppan, folk vägrar köpa pälsar om man inte praktiskt taget ger bort dem, och oljan halkar ned till ett otroligt lågt pris.

Vad skulle sovjetregeringen göra? Den behövde maskinerna och måste betala för dem genom export. (Även om det inte hade ingåtts något avtal till de tidigare höga priserna föll dock inte priserna nå industrivaror så fort eller till det bottenpris till vilket Ryssland måste sälja sina varor.) Sovjetunionen måste exportera omkring dubbelt så mycket som man hade planerat. Man var tvungen att säga till det ryska folket: 'Ni måste dra in era bälten ännu ett hål. De där kapitalisterna har ställt till en sådan oreda att priserna på världsmarknaden ramlat i botten med ett brak, och man kommer bara att ge hälften så mycket för vårt vete som förut. Därför är vi tvungna att exportera dubbelt så mycket för att möta våra förpliktelser.'

Detta är i grova drag vad som inträffade. Fastän Sovjetunionen planerat för att undvika kris i sitt eget land drabbades det ändå av krisen i de kapitalistiska länderna. Krisen utanför Ryssland var en yttre faktor som rubbade jämvikten i planen.

Mycket viktigare är emellertid de rubbningar som uppstår till följd av inre faktorer – vissa kontrollerbara och andra utom kontroll. Eftersom medveten planering av all ekonomisk aktivitet innebär att varje del avpassas efter alla andra, måste det beröra varje annat kugghjul om ett av kugghjulen i maskineriet skadas. Antag att bomullsvivlar eller gräshoppor förstör större delen av bomullsskörden. Detta har omedelbara återverkningar på textilfabrikerna; det kommer att beröra förhållandet mellan löner och priser om det inte finns så mycket bomullsvaror på marknaden som man förutsett. Sovjets nationalekonomer har lärt sig av erfarenheten att 'Som följd av det nära sambandet mellan alla delar av det nationella näringslivet har en reträtt från planen inom en sektor stora konsekvenser för en rad andra sektorer, hur väl de än själva arbetar. Varje allvarlig avvikelse från planen på ett ställe kräver att koordinerande åtgärder vidtages på ett annat ställe.'

Detta är faran – och hjälpen. Planerarna måste ha en reserv som tar emot stötarna när de kommer. De måste ha utrymme för olyckshändelser. De måste samla statistik som visar minimi- och maximikapacitet från tidigare år och de måste med denna information som grundval kunna gissa vad som förmodligen kommer att hända. Men det räcker inte. De måste vara beredda på att om det som förmodligen kommer att hända inte händer, vidtaga koordinationsåtgärder.

Sådana är lätta att vidtaga – på papperet. Men koordination i verkligheten är svår, och ryssarna har gång efter annan dyrt fått umgälla bristen på samordning. Makarna Webb ger ett exempel: 'Efter det vitt och brett utannonserade öppnandet av bilfabriken i Gorkij den första maj 1932, gick hela företaget i baklås på ett högst obstinat sätt. De väldiga byggnaderna som kopierats efter Fords fabriker i Detroit var fyllda av dyrbara maskiner. Tiotusentals arbetare hade samlats ihop och uppförts på lönelistan. Men det löpande bandet vägrade röra på sig ... Dess upphängningsanordning hade sjunkit ihop på flera ställen beroende på att grunden var svag ... Och även om det löpande bandet kunde förmås att röra på sig, fanns det inte alls någon komplett uppsättning av de olika saker som måste skruvas på undan för undan, när bilen kom rullande på det löpande bandet.'

Detta är ett utmärkt exempel på ineffektivitet, på brist på ledning och samordning. Men är det rättvist att skylla detta på den oerfarenhet i industrin? Makarna Webb förklarar, att man i sinom tid lärde sig läxorna, och att nya fabriker i Ryssland fungerar som de skall första dagen de är i verksamhet. Om det exempelvis funnes nationell planering i Förenta staterna, kan man lugnt anta att det inte skulle råda någon brist på förmåga att samordna. Att sådan redan finns i rikt mått omvittnas i tidningen Fortune's påstående att två av de stålbolag som tillhört US Steel Corporation 'kan framställa lika mycket stål som England och Tyskland producerade tillsammans år 1934'. Det är självklart att detta inte kunde ske om det inte inom US Steel Corporation funnes en förmåga att samordna, som kan ta itu med de svåraste industriella organisationsproblem. Man kan då inte rimligen säga att nationell planering är omöjlig eftersom det är en alltför stor uppgift att sätta samman alla delarna.

Men det finns andra invändningar. En riktar sig mot ordet 'socialiserad' när man säger 'socialiserad nationell planering', och den andra mot orden 'nationell planering'.

Det förklaras att socialismen inte kan fungera eftersom folk om vinstmotivet inte längre finns med inte skulle ha någon drivkraft att göra sitt bästa, att pröva ut nya metoder, att ta risker. Som resultat därav skulle det ekonomiska livet stagnera.

Ryssarna förklarar att detta är struntprat. De påpekar att det mesta arbetet inom det kapitalistiska samhället utförs av folk som inte får någon vinst – det mesta arbetet utförs av folk som arbetar dag ut och dag in enbart för sin lön. De flesta människor arbetar därför att de måste tjäna sitt levebröd. Detta gäller överallt – i Ryssland likaväl som i den kapitalistiska världen. Till detta kommer i Ryssland att det sociala trycket, den sociala uppskattningen och de hedersbetygelser som kommer duktiga arbetare till del får arbetaren att göra sitt bästa. Socialisterna förklarar att stimulansen att arbeta ger mycket större resultat hos dem än under kapitalismen. Hur som helst, säger ryssarna, finns det inget skäl varför goda ansträngningar i en socialistisk planerad ekonomi inte skulle belönas med bonus, premier, fridagar o.s.v. Allt detta är vanligt i det ryska ekonomiska livet.

Den engelska liberala tidningen Manchester Guardian var för sin del redan 1936 övertygad om att ryssarna håller på att lyckas i sina ansträngningar att få folk att arbeta *utan* något vinstmotiv. Den 20 februari 1936 förklarade en ledare i tidningen: 'En skeptisk värld måste erkänna att det kollektiva ägandet överlever, att det har skapat ett nytt slags patriotism, och nya incentiv ... för arbetskraften. Det är kanske inte den socialism fäderna och profeterna talade om, men det fungerar.'

Som svar på det andra argumentet, att det i frånvaro av konkurrens inte skulle finnas drivkraft att experimentera, att ta risker, att försöka nya metoder, säger ryssarna helt enkelt: 'Titta på hur det verkligen förhåller sig.' De förklarar att det ingenstans i världen spenderas så mycket pengar och energi på experiment inom varje område som i Sovjet. De hävdar att de, eftersom de äger fullständig kontroll över det ekonomiska livet, har råd att ta chanser med nya idéer och metoder som konkurrerande industrier i kapitalistländerna ofta inte vågar.

Nationalekonomernas invändningar mot nationell planering går efter andra linjer. De förklarar att det inte finns någon fri marknad om det existerar nationell planering; avsaknaden av en fri marknad gör ett prissystem omöjligt; avsaknaden av ett prissystem innebär att man säger farväl till en rationell ekonomi, för utan priser som inregistrerar den relativa knappheten på varor i förhållande till efterfrågan på dem måste urvalet av varor som skall produceras bli godtyckligt och kaotiskt, och följaktligen oekonomiskt – man kommer att spendera sina resurser på vissa saker som är mindre nödvändiga än andra, eftersom man inte har priser som kan vägleda en. Under kapitalismen dirigerar marknadspriset i det långa loppet produktionskanalerna. Priserna stiger när det behövs mera av någonting, och de går ned när det behövs mindre. Detta innebär att saker och ting förfärdigas eller inte förfärdigas i enlighet med folks behov. Hur ska man, frågar sig ekonomerna, i avsaknad av ett sådant prissystem kunna avgöra var man bör investera sitt kapital för att tillfredsställa folks behov?

De nationella planerarna besvarar denna kritik genom att för det första bestrida att prissystemet utträttar vad det påstås utträta. Priserna, säger planerarna, följer inte vad vissa människor kan betala. Prissystemets funktion, förklarar de, är att tillfredsställa behoven endast hos de människor som har pengar att betala vad de vill ha.

Nästa genmäle som de nationella planerarna kommer med är att marknadspriset – vilket sägs innebära den mest rationella användningen av resurserna – under kapitalismen befinner sig i stor oordning om man tänker på de artificiella och kontrollerade priser som åstadkommes av höga tullar, av subsidier, monopol o.s.v. Därför är den rena kapitalism under vilken allting fungerar smidigt och perfekt under prismetanismens välvilliga hägn aldrig någonting som existerar i verkligheten utan bara i de borgerliga nationalekonomernas läroböcker. Om det fungerade så fint som man säger skulle det aldrig uppstå några kriser.

På den positiva sidan förklarar de nationella planerarna att de faktiskt har ett sätt att få tillgången att möta efterfrågan. Gosplan får rapporter som kommer en gång i månaden, en

gång i veckan och ibland dagligen från hela landet, och dessa rapporter inregistrerar vad folket behöver och vad det verkligen får. Antag att planen kräver att två miljoner skor och en halv miljon nya hus skall produceras. Antag att det strömmar in klagomål att det inte fanns tillräckligt med skor medan folk inte brydde sig om att flytta in i de nya husen. Planen har stor 'töjbarhet'; man behöver inte slaviskt följa den. Arbetskraft och kapital skulle kunna överföras från hustillverkningen till skotillverkningen – naturligtvis inte på en enda gång men lika fort som i det kapitalistiska samhället.

Ändå ligger det något väsentligt i den fråga som en kapitalistisk kritiker ställer. Vad är det som får Gosplan att besluta sig för att skaffa elektriska kolbrytningsmaskiner snarare än elektriska vävstolar, när man inte har tillräckligt med pengar för båda dessa saker? Den centrala myndigheten måste avgöra hur man skall fördela begränsade tillgångar mellan tävlande konkurrerande mål. Ryssarna är tvungna att erkänna detta. Men de hävdar att även om man inte kan ha både en socialistisk nationell planering och en fri marknad, och även om avsaknaden av ett fritt marknadspris inte leder till den mest ekonomiska användningen av tillgångarna, så får man en mängd andra saker.

De ställer säkerhet, jämlikhet och avsaknaden av exploatering för de mångas del mot tillägnet av vinster, hur enorma dessa än är, för fåtalet; de tycker att en mera jämn fördelning av rikedomerna är bättre än att det i ett land egentligen finns två nationer, en rik och en fattig; de föredrar säkert, sunt, välordnat liv under ett planerat system framför kriserna och 'boom'-arna i en icke planerad ekonomi.

Det ekonomiska sammanbrott som kom år 1929 kallas ofta en världskris. Vi får veta att den förlamning av produktionen med ty åtföljande arbetslöshet och masselände som följde med krisen drabbade varje del av jordklotet. Ryssarna säger emellertid att detta inte är sant. Krisen svepte som en flodvåg över alla länder utom ett, den sköljde mot Sovjetunionens gränser – och drog sig tillbaka. Ryssarna var säkra bakom den skyddsvall som den socialistiska planerade ekonomin gav dem.

22. Kommer de att släppa sin sockerbit?

Västvärlden ställdes under 1920-talets ekonomiska kris inför paradoxen: fattigdom mitt i överflödet.

Vad skulle man göra åt den saken?

Någonting måste göras för att få rätsida på det kaos som skapats genom kapitalismens sammanbrott. Sammanbrottet var alltför fullständigt – kreditstrukturen i spillror, industrin paralyserad, miljoner arbetslösa, bönderna blottställda, fattigdom mitt i överflödet – ja, något måste helt enkelt göras. Den gamla ordningen hade fallit samman. Det behövdes förändringar. I stället för laissez-faire behövdes organiserad regering och kontroll. Det ekonomiska livet hade lämnats åt sig självt, och det hade tagit en ände med förskräckelse. Det fick inte längre lämnas åt sig självt. Det måste tas om hand och vägledas.

'Vi måste planera!'

Inför paradoxen med fattigdom mitt i överflödet imiterade västerlandet Ryssland: det vände sig till planeringen. Men det fanns en skillnad.

I Sovjet sker produktionen för nyttobruk; i kapitalistiska länder är produktionen till för att det skall bli vinst på den. I Sovjet har den privata äganderätten till produktionsmedlen avskaffats; i kapitalistiska länder är den privata äganderätten i fråga om produktionsmedlen en helig ko. I Sovjet är planeringen allomfattande och rör varje sfär av den ekonomiska aktiviteten; i de

kapitalistiska länderna är planeringen en halvmesyri; den berör en sfär utan beröringspunkter med de övriga. I Sovjet tas produktionen om hand av konsumenter för konsumenternas räkning; i kapitalistiska länder av producenter för producenternas räkning.

Inför paradoxen med fattigdom mitt i överflödet uppfann de kapitalistiska länderna en plan för att angripa problemet.

Planen gick ut på att avskaffa överflödet. I tidningsrubrikerna trumpetades det ut: 'Bomullen nedplöjd', 'Tusentals smågrisar slaktade', 'Vetearealen reducerad', 'Sockerplantagerna skär ned produktionen'. Allt detta gjordes i enlighet med planen. I Amerika var det den s.k. Agricultural Adjustment Administration (AAA) som ingick avtal med de tusentals bomulls-, vete-, majs-, fläsk-, tobaks-, sockerproducenterna över hela Förenta staterna; dessa producenter fick pengar, om de inskränkte produktionen – det vill säga om de anpassade sig efter planen att avskaffa överflödet.

I andra länder omsattes liknande 'planer' för att förstöra eller inskränka överflödet. Den 3 juli 1936 hade New York Times följande artikel:

BRASILLEN FÖRSTÖR 30 % AV KAFFESKÖRDEN Odlarna får 5 milreis per säck för 6.600.000 säckar som beslagtogs av staten.

Rio de Janeiro, 2 juli. – Nationella kaffeministeriet, som uppskattat 1936-1937 års kaffeskörd till 22 miljoner säckar plus de 4 å 5 miljoner säckar som blivit över efter förra årets skörd, har bestämt att en kvot på 30 procent skall förstöras. Ministeriet betalar odlarna fem milreis för varje säck kaffe som förstörs.

På andra sidan oceanen, i Europa, var det samma historia. Följande var förstasidesnyheter i England:

**ENGLAND BESKÄR PRODUKTIONEN EFTER USA:s EXEMPEL;
LAGFÖRSLAG INSKRÄNKER TEXTILPRODUKTIONEN FÖR ATT HÖJA
PRISERNA.**

London 4 febr. – Sedan Underhuset i kväll beslutat eliminera överflödiga bomullsvävstolar följer Storbritannien nu president Roosevelts politik att i lag inskränka produktionen för att åstadkomma bättre priser ...

Andra försök har gjorts här i landet för att bli av med överflödet – exempelvis inom skeppsfarten och kolindustrin – men tidigare ansträngningar hade inte laga kraft bakom sig. Det får man nu i och med Bomullsvävstolslagen, som etablerar en statlig byrå med rätt att köpa och ur produktion ta de vävstolar, som bedöms överflödiga för bomullsindustrins intressen i dess helhet ...

Enligt preliminära uppskattningar kommer omkring 10 miljoner vävstolar, d.v.s. omkring en fjärdedel av dem som nu är i bruk, att elimineras ...

De flesta fabrikerarna i Lancashire ställer sig bakom den nya lagen, men den bekämpas av arbetare och av parlamentets labour-medlemmar, eftersom den inte drar försorg om dem som riskerar förlora sitt arbete när lagen omsätts i praktiken.

Men varför?

Vad är syftet bakom alla dessa planer för att avskaffa överflödet?

Man erinrar sig, att laissez-faire-kapitalismen hade till syfte att skaffa vinster. Laissez-faire-kapitalismen bröt samman och man gjorde försök till planering. Målet för den planerande

kapitalismen är detsamma – att skaffa vinst. I en överflödsekonomi där produktionen vida överträffar konsumtionen kan man göra detta endast genom att priserna sjunker; inskränkning av produktionen höjer tvärtom priserna och ökar på så vis vinsterna. Därför innebär kapitalistisk planering en planering som åstadkommer knapphet.

Eftersom det förhåller sig så är det på sätt och vis berättigat att som de amerikanska ekonomerna Stolberg och Vinton göra följande skämt beträffande Roosevelts New Deal: Det finns ingenting New Deal hittills har uträttat som inte bättre kunde ha åstadkommit av en jordbävning. En första klassens jordbävning, från kust till kust, kunde återställt knappheten med mycket större hastighet och mycket mindre oväsen än New Deal.’

Den kapitalistiska planeringen har ett annat utmärkande kännetecken. Den är en halvmesyr.

Medan NRA, National Recovery Administration, den stora kampanjen för den amerikanska nationens återhämtning, var i verksamhet i Washington gick det en rolig – och lärorik – historia om Oscar Ameringer, den skarpögde redaktören för *American Guardian*. Han var en intresserad iakttagare av förmiddagsarbetet på kontoret hos en av de viktiga ämbetsmännen inom NRA. Han betraktade en ständig ström industrimän som kom in och berättade sin historia och hur deras verksamhet kollapsat; han lyssnade till de ‘planer’ som formulerades för att blåsa nytt liv i kroppen. Efter att i tysthet ha betraktat detta under ett par timmars tid, kunde han inte längre hålla sig. Han rusade upp och skrek till planeringsämbetsmannen: ‘Patienten lider av smittkoppor, och ni behandlar varje litet utslag för sig!’

Mr Ameringer ansåg att det behövdes en allomfattande planering för hela nationens näringsliv. I stället upptäckte han att det fanns en ‘plan för att hjälpa sjöfarten’, en ‘plan för att hjälpa bönderna’, en ‘plan för att öka arbetarnas köpkraft’. Det fanns ingenting i Amerika – eller i något annat land – som ens på långt håll liknade den ryska planen som medvetet försöker att passa in de tusen och en olika aktiviteterna inom nationen till ett enda sammanhängande helt.

Detta var möjligt i Sovjet eftersom den privata äganderätten till produktionsmedlen hade avskaffats. När en planerande myndighet hindras från att göra en sak därför att han då skulle trampa en egendomsägare på tårna, då är en allomfattande planering omöjlig. Ett beslut som fattas av Gosplan i Sovjet är effektivt därför att det fattas av en organisation som representerar hela det sovjetiska näringslivet, och inte har några konkurrenter eller rivaler. Ett beslut som fattas av en planerande myndighet i ett kapitalistiskt land är ineffektivt eftersom det gynnar en grupp egendomsägare, exempelvis dem som importerar socker från Kuba och då motverkas det av en annan grupp egendomsägare, nämligen dem som odlar amerikanskt socker. Och eftersom den statliga myndigheten inte har någon makt att tvinga till lydnad vacklar den hit och dit, ger vid ett tillfälle en bit till ena gruppen, vid ett annat tillfälle en bit åt den andra.

Barbara Wootton visar i sin bok *Plan or No Plan* vad som sker med planeringen när produktionsmedlen förblir i privat ägo: ‘Så länge produktionsinstrumenten och deras produkter tillhör privatpersoner, som är intresserade av de finansiella resultaten av att operera med dessa instrument och sälja dessa produkter, måste de främsta ekonomiska besluten fattas i varje firma för sig, och varje industri för sig, i enlighet med vad dessa personer anser vara den mest fördelaktiga utvägen för sin speciella industri eller sin speciella firma ... Stålproduktionen kommer att planera så att den åstadkommer ett stålfabrikörernas paradiset, produktionen av filmer kommer att planera så att den åstadkommer ett himmelrike på jorden för skådespelare och det slutliga resultatet kan rätteligen beskrivas som ett samhälle som är utsatt för en sammansvärjning snarare än en ordentlig planering.’

Om den privata äganderätten står i vägen för central planering även när sådan planering är i kapitalisternas eget intresse, hur mycket troligare är det då inte att äganderätt kommer att hindra en planering för hela nationen! Ta som exempel frågan om att röja upp slummen. Varenda människa håller med om att slummen borde röjas upp. Men varför röjs den då inte upp? Vad står i vägen för en sådan uppenbart nödvändig åtgärd? Svaret är enkelt. Privat äganderätt – individuell vinst. Det finns vissa hyresvärdar som tjänar pengar på att hyra ut slumbostäder; det finns andra hyresvärdar vilkas hyror skulle sjunka om man byggde nya och bättre hus för slummens invånare. Därför blockerar man slumsaneringen. Och om man företar sig slumsanering, så går det med långa uppehåll, långsamt, och når aldrig sitt slut. På så vis förhindras samhällsnyttan genom privata intressen.

Hur annorlunda går det inte till i den planerade ekonomin inom ett socialistiskt samhälle! Planerarna har framför sig kartan över en stad. En sektion är skuggad – det är slummen där folk bor i ohälsosamma bostäder. Vad ska göras? Slummen måste bort. Okay. Rita ett kors med pennan över det skuggade området. Ner med slummen! Arbetet börjar omedelbart. Där privat egendom inte står i vägen kan handlingen bli verklighet så snart behovet är känt och planerna gjorts upp.

När den privata egendomen står i vägen, får vad som är i dess intresse prioritet, och det som är i nationens intresse kan dra något gammalt över sig. Detta beklagades av *London Times* i en ledande artikel den 28 augusti 1935. Times var bekymrad över att fabriksindustrin flyttade från norra England där det fanns många arbetslösa som behövde arbete, till Södern där 'landskapets skönhet' skulle omintetgöras därför att nya fabriker gjorde intrång 'på åkrar och ängar och skog'. Sålunda beklagade sig Times: 'Det finns ingen enhetlig ledning som kan avgöra var det grundläggande fastän fördolda nationella intresset ligger när vissa industriorter och deras befolkning ekonomiskt lämnas åt sitt öde, medan andra orter och deras befolkning berikas och förmeras genom den nya industrialiseringen ...

Om något uppfinnarsnille kunde göra det möjligt att utveckla en ny industri som kunde ge anställning åt ett stort antal människor och inte bands till en ort genom produktionens villkor skulle det vara socialt fördelaktigt för denna industri att etablera sig i depressionsområdena. *Men samhällsnyttan har kanske inte någon betydelse för dem som i själva verket beslutar var industrin skall lokaliseras.'*

På varje front inträffar det, att det som är bra för samhället kanske förhindras av privata intressen. Vissa människor bryr sig inte om detta. De förklarar att fördelarna med privat ägande och privat kontroll av produktionsmedlen uppväger nackdelarna. De pekar på kapitalismens förvånansvärda framgångar under de senaste 150 åren när det gällt att producera en så enorm kvantitet och variation av varor, och när det gällt att etablera (i synnerhet i Förenta staterna) en aldrig tidigare skådad levnadsstandard för befolkningens stora massa. I följande genljudande deklARATION knyter amerikanska National Association of Manufacturers sin flagg till den privata äganderättens mast: 'Den privata äganderätten och den privata kontrollen av produktionsinstrumenten, av distribution och levnadsförhållanden är erkänt av väsentlig vikt för bibehållandet av individuell frihet och individuella framsteg. Statligt ägande eller kontroll av dessa instrument åstadkommer ett planerat näringsliv, ett statistiskt samhälle och envælde ...

Statlig nationell planering försöker balansera produktion och konsumtion genom att centralisera besluten till några få personer. Ekonomiskt och socialt framåtskridande har gjort sina största framsteg där företagsamheten har letts genom ett oändligt antal individuella bedömningar och beslut, varvid man utnyttjat skickligheten, intelligensen och kunskapen hos hela folket. Ingen liten grupp människor kan äga den visdom, det förutseende och den

urskillningsförmåga som krävs för att planera, dirigera och framgångsrikt stimulera hela folkets aktiviteter ...’

Denna sista mening är verkligen en överraskning. Den uttalas av fabriksidkare som inom sina egna industrier erkänns som kanske de största planerarna i världen. Här är industrichefer som har utfört mirakel när det gäller organisation och planering inom företag vilkas inflytande sträcker sig över hela jordklotet, här är de – de ledande planeringsexperterna inom det ledande kapitalistiska landet i världen, och de motsätter sig envist att man för hela nationens industri utträttat just det som de så skickligt utträttat för sin egen industri.

Varför motsätter sig kapitalisterna till den grad ett nationellt planerat näringsliv?

Är det därför att de inser att ett nationellt planerat näringsliv oundvikligt innebär att den privata äganderätten måste avskaffas – och att det då blir deras privata äganderätt som drabbas? Det säger i varje fall Mr G. D. H. Cole i sin bok *Principerna för den ekonomiska planeringen*: ‘Många kapitalister – betraktar dem bland sina kolleger som är förespråkare för ett planerat system som farliga avfällingar ... De flesta artikulerade kapitalistiska ledare försvarar med kraft ett °planerat näringsliv därför att de trots alla dess brister betraktar det som den enda verkliga garantin för äganderätten.’

Och Stolberg och Vinton säger detsamma på sitt vitsiga sätt: ‘För att fortsätta känna sig förvissade i sin antisociala kontroll av industrin för att kunna fatta beslut som går mot resten av oss men gynnar dem, kan de Stora Ägarna inte rimligen inlåta sig i förhandlingar om själva kontrollen av samhället ... De inser att de måste sabotera också i de mest förvirrade ansträngningar i riktning mot social planering. Trots all sin sociala primitivism och sin ekonomiska okunnighet känner de på sig – och de har alldeles rätt – att autentisk social planering innebär att det är socialismen som byggs upp, inte kapitalismen, som ”återhämtar” sig.’

En annan förklaring till det kapitalistiska motståndet till nationell planering är kanske att sådan planering med nödvändighet måste göra frågan om fördelningen av inkomsten till en kärnfråga. I kapitalistisk teori rättfärdigades inkomstfördelningen, hur olika den än var som ett resultat av ‘naturlagarna’. Vi försäkras om den saken av en av de ledande amerikanska nationalekonomerna, professor John Bates Clark. I förordet till sin berömda bok *The Distribution of Wealth* skrev professor Clark: ‘Målsättningen för detta arbete är att visa att fördelningen av samhällets inkomster kontrolleras av en naturlag och att denna lag, om den tillåts fungera friktionsfritt, ger varje producerande agent den rikedom han skapar ...

Den fria konkurrensen tenderar att ge arbetskraften vad arbetskraften skapar, till kapitalisterna vad kapitalet skapar, och till företagen vad den samordnade funktionen skapar ...

Dessa agenter inom produktionen får var och en en klart avskild del i produktionen, var och en får motsvarande belöning – detta är naturlagen för fördelningen.’

Inför anklagelserna om orättvisor i inkomstfördelningen, kunde kapitalisterna rycka på axlarna och säga: ‘Varför anklaga oss för den saken? Var och en får vad han förtjänar. Det är en naturlag.’ Men i ett nationellt planerat näringsliv kan man inte så lätt avfärda frågan om fördelningen av inkomsten. Den blir ett glödande hett diskussionsämne, som inte längre avgörs av opersonliga krafter, utan blir en viktig uppgift för den centrala samordnande myndigheten. Och i demokratiska länder där den myndigheten skulle bli influerad av inställningen hos folkets massa, råder inget tvivel om att den vida klyfta i fråga om inkomstfördelningen som i dag råder skulle minskas avsevärt. Åt massorna större inkomst; åt kapitalisterna mindre inkomst – i enlighet med planen.

Av dessa skäl bör man inte undra över att kapitalisterna står i spetsen för oppositionen till en sådan utveckling.

Ändå kan de inte klara sig i vissa länder; det ekonomiska livets sammanbrott är så genomgripande och arbetarklassens frammarsch ett sådant hot, att kapitalisterna inser behovet av en central samordnande myndighet – men de ser till att det blir deras myndighet, att den samordnar i deras intressen. Detta kan åstadkommas endast därigenom att man krossar de stridbara krafterna inom arbetarklassen. Alltså tar kapitalisterna sin tillflykt till fascismen.

I Ryssland hade arbetarklassens revolution blivit framgångsrik. Desillusion, hunger och elände som följde efter världskrigets katastrofer, gav överallt den revolutionära rörelsen många rekryter. I takt med att möjligheterna för medelklassens del att förbättra sin ställning minskade, blev också denna missnöjd. Även om samhällsordningen inte kastades kull, var den definitivt i gungning.

Speciellt var detta fallet i Indien och Tyskland. Kapitalisterna i dessa länder ställdes inför en revolutionär arbetarklass som hotade deras makt. Därför gav de pengar och hjälp till Mussolinis svartskjortor och Hitlers brunskjortor – och väntade sig tjänster i framtiden. Dessa tjänster innebar att de skulle krossa den organiserade arbetarrörelsen. Och båda ledarna utförde beställningen. Fascismen i Italien och nationalsocialismen i Tyskland var kontrarevolutionära rörelser. Den etablerade ordningen hade säkerställts.

Det var en svår uppgift. Den propaganda som skulle leda den socialistiskt böjda massan på ideologiskt stickspår måste vara skicklig. Det var den också. Nationalsocialistiska tyska arbetarpartiets program innehöll många socialistiska fraser som agn åt de missnöjda. Här är till exempel tre av punkterna på det berömda nazistiska tjugofempunktsprogrammet:

‘Punkt 11. Avskaffande av arbetsfria inkomster.

Punkt 12. Hänsynslös konfiskering av alla krigsförtjänster. Punkt 13. Nationalisering av alla företag som hittills har ombildats till kompanier (d.v.s. truster).’

Detta var löftet. Hölls det? Låt oss se en stund på de svar som Londontidningen *Economists Berlinkorrespondent* gav den i februari 1936: ‘Det relativa lugnet under förra året uppnåddes emellertid genom en attityd av mästertlig överksamhet i förhållande till partiprogrammet, som om det hade genomförts skulle ha lett till farliga intressekonflikter ... Frågan om socialism eller kapitalism, som en gång i tiden drog många obesuttna och utarmade till partiet, har degenererat till ett utbyte av klichéer som inte betyder något. Å ena sidan förklaras det att socialismen är på väg (denna vecka har den faktiskt officiellt förklarats ha ersatt kapitalismen), medan det samtidigt inpräntas att privatkapitalet, inom jordbruket lika mycket som inom industrin, inte bara måste förbli intakt utan också måste fås att ge vinst.’

Tre års tid var tillräckligt lång tid för nazisterna att krossa fackföreningarna, ta hand om deras kassor, och kasta deras ledare i fängelse. Tre års tid var tillräckligt för nazisterna att reducera lönerna och beskära socialförmånerna – i korthet att fördela nationalinkomsten i enlighet med storfinansens intressen.

När den kapitalistiska ekonomin bryter samman och arbetarklassen marscherar mot makten, då vänder sig kapitalisterna till fascismen som sin enda utväg. Men fascismen kan inte lösa deras problem, eftersom genom den från ekonomisk synpunkt inget av dess grundläggande drag har förändrats. Grundläggande för den fascistiska ekonomin liksom för den kapitalistiska ekonomin är den privata äganderätten till produktionsmedlen och profiten som bärande motiv.

Finns det en läxa för kapitalisterna i berättelsen om hur indierna fångar apor? Enligt denna historia tar de en kokosnöt och hugger ett hål i den som är nätt och jämnt så stort att apan kan föra in sin tomma hand i den. I kokosnöten lägger de några sockerbitar och binder sedan fast kokosnöten vid ett träd. Apan kramar handen kring sockerbiten inuti kokosnöten och försöker sedan dra ut knytnäven ur nöten. Men hålet är inte tillräckligt stort för att hans knytnäve skall gå igenom, och girigheten blir hans fördärv, ty han kommer aldrig att släppa sin sockerbit.

Tillägg

23. 'Jag ämnar plundra och göra det grundligt...'

(1)

Fascismen innebar verkligen krig och det krig som fascismen drev fram var det mest omfattande, ödeläggande och omvälvande som mänskligheten bevittnat. Första världskriget tog 13 miljoner människors liv, det andra mer än 40 miljoner och den materiella förstörelsen var proportionsvis ännu större. Jämfört med nittonhundratalet var artonhundratalet ett relativt fredligt århundrade – i de krig som då utspelades var både de krigförande styrkornas storlek, antalet döda, antalet krigförande länder och de stridande styrkornas andel av befolkningen mycket mindre. Om vi för att få en ungefärlig uppskattning av skillnaden skulle sätta siffran 100 för artonhundratalet, skulle nittonhundratalet få betyget – 3000!(2) Och den yttersta förklaringen till skillnaden är att söka i kapitalismens egen utvecklingsdynamik. Omkring sekelskiftet i 900 var världen uppdelad mellan stormakterna. Därför kunde världen inte fördelas mer, bara *omfördelas*. Första världskriget var det första omfördelningskriget. I dess slutskede erinrade Marx' lärjunge Lenin om kapitalismens framtidsperspektiv. 'En ny delning', sade han, 'ett nytt försök att berika sig är bara möjligt på andras bekostnad, genom att en stat vinner på en annans bekostnad. Blott våldet kan avgöra den frågan ...'(3)

I första världskriget hade den ryska imperialismen siktat på att vinna en större del av världens avsättningsmarknader, råvarukällor och investeringsfält för överskottskapitalet. Kolonierna i Afrika skulle utvidgas, ett *Mitteleuropa* grundas i vilket Belgien, Polen, Kurland och en del av Nordfrankrike var införlivat med Tyska Riket. Vägen till oljekällorna i Främre Orienten och till Asiens marknader garanterades av järnvägsprojektet Berlin–Bagdad–Basra.(4)

Men resultatet blev inte det avsedda. Tysklands makt krossades temporärt och dess koloniala imperium övertogs av segrarmakterna, främst England och Frankrike. Japans och Italiens imperialistiska ambitioner gäckades. Österrike–Ungern eliminerades helt från den imperialistiska skådebanan. Förenta staterna framträdde som världens ekonomiskt starkaste makt. Ryssland drog sig ur rivaliteten mellan stormakterna och började ägna sig åt att försöka bygga upp världens första socialistiska samhälle.

Första världskriget och Versaillesfreden löste därför inte motsättningarna i världen. Snarare tillfogades nya. Det kom till synes i det andra världskriget, som inte bara hade karaktären av ett imperialistiskt omfördelningskrig utan också var det första storkriget mellan kapitalism och socialism (Tyskland-Sovjetunionen). Kinas kamp mot Japan var delvis ett nationellt befrielsekrig. Men särskilt upprinnelsen och upptakten hade klar karaktär av omfördelningskrig. Det var precis de stater, som temporärt krossats eller fått se sina expansionistiska ambitioner gäckade under det första världskriget, som utlöste det andra. Det var också just dessa stater som framträdde som fascismens företrädare par excellence. Klarare än så kan fascismen som en fortsättning på imperialismen gärna inte framstå.

Ty andra världskriget inleddes inte 1939 utan 1931, när det fascistiska Japan invaderade Manchuriet. Det fortsattes av det fascistiska Italien med invasionen i Etiopien 1935 och Japan

förnyade stöt in i Kina 1937. Kampen mellan demokrati och fascism i det spanska inbördeskriget 1936-1939 var för Tyskland och Italien i stor utsträckning en manöver. Hitlertysklands annexion av Österrike 1938 och av Tjeckoslovakien 1939 var bara de sista förberedande stegen, innan världskriget definitivt utlöstes med den tyska invasionen av Polen den 1 september 1939.

Att fascismen verkligen var en fortsättning på imperialismen, ett resultat av att dess motsättningar drivits till det yttersta, kan vi förstå, om vi kastar en blick på de ekonomiska krafter som fascismen byggde på. Låt oss som exempel ta fascismens tyska variant: nazismen. Den framgick ur de frikårer som under den socialistiska novemberrevolutionen i Tyskland 1918 tog kontrarevolutionär verksamhet på entreprenad och med vapen i hand ingrep i striderna mellan kapital och arbete. Själva var dessa nazismens föregångare förkomna existenser och avdankade element utan bestämd klasstillhörighet. De var bara redskap för mäktigare intressen, vilka i fortsättningen skulle spela en avgörande roll för nazismens maktövertagande: ledare av industri- och finansimperier som Hugo Stinnes, Albert Vögler, Karl Friedrich v. Siemens, Felix Deutsch m.fl.(5) Beroendet av de ekonomiskt härskande framträdde ännu klarare hösten 1932, när nazistpartiet befann sig i en svår politisk och finansiell kris. Stödet från de miljoner medelklassväljare, som utarmats av inflationen tio år tidigare och av den pågående världskrisen, började sjunka, samtidigt som arbetarna blev alltmer revolutionärt sinnade och tenderade att satsa på kommunisterna. Då var det återigen kartellernas, industriförbundens och banksammanslutningarnas ledare som trädde fram och lade sin tyngd i vågskålen och beredde vägen till makten. (6) Sakens kärna framställdes förvånansvärt öppenhjärtigt i ett av tyska industriförbundets konfidentiella s.k. Führerbrief i september 1932: 'Vi befinner oss för ögonblicket i en övergångsprocess på grund av att den ekonomiska krisen ödelägger (de genom socialdemokratin uppnådda) vinsterna. Denna övergångsprocess genomlöper ett stadium av akut fara, ty vinsterna försvinner i och med att den mekanism, som splittrar arbetarklassen och som dessa vinster grundar sig på, upphör att fungera. Resultatet blir att arbetarklassen börjat vända sig till kommunisterna och bourgeoisin ser sig ställd inför nödvändigheten att upprätta en militärdiktatur. Detta stadium är början på det borgerliga herraväldets obotliga sjukdom. Den gamla slussmekanismen (d.v.s. att avleda arbetarklassen från dess intressen genom små medgivanden) kan inte längre vidmakthållas tillfredsställande; det enda som kan rädda bourgeoisin från avgrunden är att splittra arbetarklassen och binda den vid statsapparaten genom andra och direkta medel. Häri ligger nationalsocialismens positiva möjligheter och uppgifter.' (7)

När Adolf Hitler i januari 1933 erbjöds bilda regering, så skedde det med storindustrins och storbankernas uttryckliga välsignelse. Vid ett möte i Berlin den 20 februari 1933, en vecka före riksdagshusbranden och två veckor före terrorvalen den 5 mars sammanträffade Hitler med spetsarna för Tysklands industri- och finansvärld: Hjalmar Schacht, Albert Vögler, Friedrich Flick, Krupp von Bohlen, Georg von Schnitzler, Carl Bosch m.fl. Hitler förkunnade, att hans mål var att vinna totalitär kontroll över riket, krossa det parlamentariska systemet, nedslå varje opposition med våld och återupprätta armén. Som tack föreslog Schacht efter mötet att man skulle ge nazisterna en valfond på 3 miljoner mark. Det blev 7 miljoner. Det var knappast en tillfällighet att nazismens ivrigaste supportere inom storfinanserna var de grupper som drabbats hårdast av världskrisen och som hotades av socialisering: stål- och kolproducenterna, den kemiska industrin och storbankerna. De hade också mest att tjäna på en upprustning.(8) En del skulle kanske ha föredragit en annan räddare. Men som situationen var kunde de inte finna någon som bättre och effektivare kunde slå vakt om de hotade klassprivilegierna än Adolf Hitler. Fascismens karaktär är ingalunda uttömd med detta konstaterande. Men det ger nyckeln till förståelsen av nazismens politiska ekonomi, som inte var något annat än en systematisk tillämpning av det beteende som sammanfattades i det

tidigare citerade uttalandet av Cecil Rhodes: 'Jag skulle annektera planeter som jag kunde'. Denna attityd var ett nödvändigt resultat av det faktum, att de stora koncernerna och företagsblocken inte bara kunde utan på grund av sin blotta storlek tvingades kontrollera råvarukällor, öva inflytande på marknadens efterfrågan, köpa ut konkurrenter, värva representanter i regeringar och regeringsbyråkrati och investera kapital i andra stater. I dessa strävanden hade också rasideologin sin bestämda funktion, något som konstaterades redan åren kring sekelskiftet av skarpsynta ekonomer som Thorstein Veblen, J. A. Hobson och framför allt – Rudolf Hilferding: 'finanskapitalet vill inte frihet utan herravälde ... Men för att genomdriva detta, för att behålla och öka sin övermakt är det beroende av staten ... Det är i behov av en politiskt mäktig stat, som i sin handelspolitik inte behöver ta hänsyn till andra staters motsatta intressen ... som låter dess finansiella intressen i utlandet komma till sin rätt, som sätter in sin politiska makt för att avtvinga de mindre staterna gynnsamma leveransavtal och gynnsamma handelsfördrag. En stat som kan gripa in överallt i världen för att förvandla hela världen till investeringsfält för dess finanskapital. Finanskapitalet är slutligen i behov av en stat, som är stark nog för att kunna bedriva expansionspolitik och införliva med sig nya kolonier ... Men kravet på expansionspolitik revolutionerar också bourgeoisins hela världsåskådning. Den upphör att vara fredlig och humanitär. Som ideal framstår det nu att säkerställa den egna nationens herravälde över världen, en strävan som är lika obegränsad som den kapitalets profitsträvan ur vilken den uppstod ... Denna strävan blir till en ekonomisk nödvändighet, enär varje avstannande sänker finanskapitalets profit, minskar dess konkurrensförmåga och slutligen kan göra det mindre ekonomiska territoriet tributpliktigt till det större. Samtidigt som den är ekonomiskt grundad blir den ideologiskt rättfärdigad genom den märkliga förvrängning av den nationella tanken, som inte längre erkänner varje nations rätt till politiskt självbestämmande och oavhängighet och som i nationell måttstock ger uttryck för den demokratiska trossatsen om likheten mellan alla dem som bär mänskligt anlete. Snarare återspeglas monoopolets ekonomiska förmånsställning i den förmånsställning som måste tillkomma den egna nationen. Denna förefaller som om den vore utvald framför alla andra. Då underkuvandet av främmande nationer försiggår med våld, d.v.s. på ett mycket naturligt sätt, förefaller det den härskande nationen som om den hade sina särskilda naturliga egenskaper, d.v.s. sina rasegenskaper, att tacka för detta. I rasideologin uppstår så en naturvetenskapligt förklädd motivering för finanskapitalets makt-strävanden, som på det viset försöker styrka den naturvetenskapliga grunden för och nödvändigheten av dess handlingar. I stället för det demokratiska likhetsidealet träder ett oligarkiskt herrefolks-ideal.' (9)

Hur kan nu storkapitalets tendens till obegränsad expansion förverkligas? En viss eftertanke ger vid handen, att i princip fyra vägar är öppna. För det första intern kapitalackumulation i företagen genom produktionens och avsättningens normala gång. För det andra kapitalackumulation på mindre företags bekostnad, d.v.s. genom att suga upp kapital som av ett eller annat skäl dukat under i konkurrenskampen. För det tredje expansion på andra länders bekostnad. För det fjärde expansion på bekostnad av andra storföretag, en metod som visserligen kan förväntas äventyra storföretagens gemensamma existens och intressen, men som erfarenhetsmässigt förekommer. I den tyska nazismens ekonomi praktiserades alla fyra. Särskilt de två första metoderna tillämpades i stor skala redan innan den direkta utrikes expansionen inleddes. Det var också nödvändigt. Ty innan man kunde räkna med att knäcka motståndskraften hos andra länders arbetare, konkurrenter och företag, måste man knäcka motståndskraften hos de egna. Det var exakt vad som gjordes.

Ett företag tjänar mer, ju lägre lönerna är, ju mer arbetskraft som kan anställas, ju längre arbetstiden är och ju mindre organiserade arbetarna är. Det dröjde inte mer än tre månader efter nazismens makttillträde förrän fackföreningarna krossades. De militanta arbetarna kastades i fängelse eller koncentrationsläger, kollektiv-avtalsförhandlingarna avskaffades och

strejker förbjöds. Inom loppet av ett år stiftades lagar som i praktiken gjorde arbetsgivaren till oinskränkt herre i företagen. Arbetarnas frihet i valet av anställning beskars och arbetsbok infördes. Ungdom som slutat folkskolan hade att inom två veckor efter utgången ur skolan anmäla sig för arbete.”(10) Lönesatserna spikades fast vid en låg nivå. 1936 tjänade en yrkesskicklig arbetare mindre än 1932.(11) Den tyske genomsnittskonsumenten konsumerade 1938 mindre av högvärdiga livsmedel som vetemjöl, ägg och mjölk än 1929.(12) Trots den stigande sysselsättningen sjönk lönernas andel av nationalinkomsten från 57 procent 1932 till 54 procent 1938, medan samtidigt inkomsterna av kapital och företag steg från 17 till 27 procent.(13) Nazisterna hade åtminstone tidigare orerat om kamp mot storfinans och ockerkapital. Men med en viss rätt kunde de besuttna i Tredje Riket med Shakespeares Julia säga:

‘Vad gör väl namnet? Det som ros vi kalla
med annat namn ju lika ljuvligt doftar?’

De som till äventyrs hyst några förhoppningar om att nazisterna var medelklassens och småföretagarnas representanter blev handgripligt tagna ur sina illusioner. I oktober 1937 upplöstes alla företag med ett kapital på mindre än ca. 200.000 kronor och nya företag fick startas endast under förutsättning att aktiekapitalet uppgick till minst 2 miljoner. Det var liktydigt med att en femtedel av alla småföretag beordrades försvinna.(14) Faktiskt synes bara under de tre åren 1936, 1937 och 1938 nära 400.000 hantverksföretag ha upphört med sin verksamhet.(15) Samma koncentration genomfördes också inom bankväsendet.(16)

Storföretagen gynnades dubbelt genom detta. Dels undanröjdes en del konkurrenter, vilkas produktionsmedel kunde förvärfvas till en billig penning. Dels utgjorde de f.d. småföretagarna ett välkommet tillskott till arbetskraftsreserverna. Diskrimineringen av judarna och exproprieringen av deras egendom hade på liknande sätt stor betydelse för att öka finanskapitalets rikedom och inflytande, särskilt inom textilindustrin. Undantagslöst var det de mest inflytelserika industrimännen som drog ekonomisk fördel av judarnas olycka: Otto Wolf f, Friedrich Flick och Mannesmann. De nya ägarnas vinster var så utmanande höga, att nazisterna tvingades utfärda en särskild förordning för att beskatta vinsterna av ‘arieriseringen’.(17) Under den stora krisen och bankkraschen 1931 hade staten hjälpt många banker ur deras förlägenhet och därigenom förvärvat aktier i flera av de privata storbankerna. Genom att 1936 återskänka bankerna deras aktier för en spottstyver visade nazisterna, att den i spärrad stil tryckta paragraf 25 i partiprogrammet, som lovade att partiet skulle bryta bankernas ‘ränteslaveri’, som så mycket annat i deras program endast var fönsterskyltning för desperata småborgare. Familjerna Krupp, Stinnes och Reemtsma kunde också glädja sig åt restitution av egendom, som de tidigare avhänt sig till staten. Till ordningen hörde att naziststaten stod till tjänst med räntefria lån, garantier för avsättning och vinst, inköps- och försäljningsmonopol o.s.v.(18) Denna välvilliga politik garanterades ytterst av företagets egna representanter i den statliga administrationen. IG Farben hade företrädare i praktiskt taget alla statliga topporgan alltifrån utrikesministeriet, hemliga statspolisen, riksdagen, rustningsministeriet, luftfartsministeriet till riksbank och arbetsministerium.(19) Och detta var ingalunda något isolerat fall.

I och med krigets utbrott började också de två andra metoderna för ekonomisk expansion tillämpas i större skala: utrikes expansion och expansion på andra storföretags bekostnad. Om andra länder kunde tvingas ‘producera utan att köpa något, d.v.s. utföra slavarbete’, påpekade en tysk ekonom 1940, ‘skulle detta vara mycket tillfredsställande, ty det skulle öka produktionen och samtidigt sänka dess kostnader.’(20) Riksmarskalken, storföretagaren och 4-årsplanens ledare Hermann Göring som i januari 1940 övertog ledningen av den tyska krigsekonomi uttryckte det utan hjälp av ekonomisk terminologi: ‘Förr i tiden kallades det

plundring. Men numera har förhållandena blivit mer humana. Trots det ämnar jag plundra och göra det grundligt.’

Ingen har kunnat räkna ut tillfredsställande hur mycket den tyska fascismen plundrade. Enligt en beräkning svarade de ockuperade länderna för 1/3 av Tysklands krigsutgifter.(21) Den totala tributen i pengar uppskattades av Förenta staternas Strategic Bombing Survey till 104 miljarder riksmark, vilket motsvarade mer än ett års nationalinkomst i Tyskland. Till det kommer tributer in natura: råvaror, livsmedel, konfiskerad egendom, konstskatter o.s.v. Belgien och Holland mjölkades på ‘ockupationskostnader’ och ‘krediter’ till ett belopp som uppgick till 2/3 av dessa länders nationalinkomst.(22) Enligt nazisternas egna beräkningar svarade de ockuperade länderna för 1/4 till 1/3 av Tysklands totala behov av råmaterial och konsumtionsvaror.(23) Det var värdefulla tillskott till det konstanta kapitalet, som tillät större och billigare produktion och ökad anställning av arbetskraft.

Från alla ockuperade länder, men framför allt från Östeuropa, transporterades arbetskraft till Tysklands rustningsindustrier och jordbruk. Rekryteringsmetoder användes ‘som förmodligen leder sitt ursprung till slavhandelns mörkaste perioder. En regelrätt människojakt påbörjades. Utan hänsyn till hälsotillstånd eller ålder skeppades mäniskor till Tyskland.’ (24) Antalet steg successivt från 3 miljoner 1940 till 8 miljoner strax före sammanbrottet 1945 och motsvarade då 20 procent av den inhemska arbetsstyrkan.(25) Arbetstidens längd ökades under kriget till 60 timmar i veckan för de tyska arbetarna. För de utländska slavarbetarna var den obegränsad. Direktiven slog fast, att den utländska arbetskraften skulle exploateras ‘i högsta möjliga grad till minsta möjliga kostnad’.(26) Det skedde också i sådan usträckning, att arbetskraften inte kunde reproducera sig själv utan hela tiden måste fyllas på med nya reserver. Två av de största arbetsgivarna var Kruppkoncernen och IG Farben, som bl.a. bedrev krigsproduktion i anslutning till koncentrationsläger såsom Auschwitz och Buchenwald. Kruppverken hade arbetare som de klädde i säckar med hål för armar och huvud och inhyste i ‘hundkojor, urinoarer och gamla bagarstugor’. Särskilt de ryska arbetarna ‘dog som flugor’ till följd av ‘dåliga bostadsförhållanden, dålig och otillräcklig mat, överarbete och otillräcklig vila’ för att tala med Dr. Wilhelm Jäger, som var ‘överläkare’ för slavarbetarna men minst av allt behövde bekymra sig om medicin och hälsovård.(27) En rundskrivelse från IG Farben av den 9 oktober 1943 angav månadslönen för tyska arbetare till 175 riksmark, för icke sovjetiska krigsfångar till 50 och för sovjetiska till 25 riksmark.(28) Ett och ett halvt år senare erinrade man om att arbetsprestationerna kunde stegras ‘genom avkortningar på förplägnaden, löneavdrag, anmälan till bestraffning på krigsmaktens expedition. Den östarbetare som inte arbetar maximalt skall tvingas med alla medel, även med vapen.’(29) SS-förvaltningen, som själv bedrev kommers med plundrad egendom, försäljning av mänskliga marsvin till IG Farben för 150 riksmark per styck och i sina företag förvandlade lik till benmjöl, tvål, läder och konsthantverk, räknade med en daglig förplägnadskostnad per fånge av 0,30 riksmark. Räntabilitetsberäkningar gav vid handen att varje fånge inbringade ett netto på 3 riksmark. Karl Marx utgick i sin ekonomiska teori från en exploateringsgrad på zoo procent, d.v.s. varje krona i lön gav en krona i mervärde. Fascismens politiska ekonomi kalkylerade med om procent.(30)

Den fascistiska ekonomiska politikens alla karakteristiska drag samlades som i en brännpunkt i den s.k. *Generalplan Ost*, som var avsedd för ‘undermänniskorna’ i Östeuropa.(31) Målet, som delvis förverkligades, var att radera ut all konkurrerande industri i Östeuropa och överföra den man behövde till Tyskland, förvandla hela Östeuropa till en livsmedels- och råvaruproducerande koloni åt Tyskland och utnyttja de slaviska folken som billig arbetskraft, vilken maximalt skulle läras räkna till 500, kunna förstå tyska order via högtalare och födas med billig, starkt erotisk litteratur för att avledas från politiska aspirationer. (33) Man var fullt medveten om att ‘Ostpolitik’ var den nazityska formen för ‘Kolonialpolitik’ men den

överträffade i cynism och grymhet den politik som andra kolonialmakter förde i Asien, Afrika och Latinamerika.(33) Om Hitlers intentioner kunde ingen sväva i ovisshet. 'Vad beträffar de löjliga hundra miljonerna slavar skall vi forma de bästa av dem till den skepnad som bäst passar oss och resten skall vi isolera i deras egna svinstior ... köpa upp spannmål och frukt och sälja vårt eget fabriksstillverkade krafs ... Våra fabriker för tillverkning av jordbruksmaskiner, transportbolag, våra tillverkare av hushållsartiklar o.s.v. kommer att finna en enorm marknad för sina varor. Det kommer också att bli en strålande marknad för billiga bomullsvaror, ju färggladare desto bättre. Varför skulle vi motsätta oss dessa folks längtan efter glada färger?'(34)

I Polen konfiskerades all egendom utan ens nominell kompensation. I maj 1943 hade drygt 700.000 jordbruk på tillsammans 8,6 miljoner hektar beslagtogs. (35) Sedan man konfiskerat egendomen och skilt arbetskraften från produktionsmedlen tillvaratog man arbetskraften dels genom att låta den producera livsmedel och råvaror för Tyska Riket på ort och ställe och dels genom att exportera den till de tyska godsens och storbondebruken. I juni 1943 kunde Polens generalguvernör, Hans Frank, rapportera att guvernementet försett Tyskland med 1,3 miljoner arbetare.(36) Samtidigt forslades stigande mängder av livsmedel till Tyskland: potatis, socker, boskap, spannmål o.s.v. Spannmålsrekvisitionerna ökade från 370.000 ton 1940 till 700.000 ton 1941, 1,2 miljoner ton 1942 och 1,5 miljoner ton 1943. Det skedde visserligen till priset av hundratusentals polackers liv, men den posten utfördes i balansräkningen med siffran 0. I överensstämmelse med Görings 4-årsplan förvandlades nämligen – för att använda generalguvernörens egna ord – landet till en 'öken'. (37) Samma politik tillämpades ännu hänsynslösare i Sovjetunionen, där industriområden som man inte hade omedelbar nytta av jämnades med marken, medan kollektivjordbruken övertogs och förvandlades till exportföretag och leverantörer till tyska krigsmakten. För att kunna pressa ut maximalt med livsmedel blockerades leveranserna till de stora städerna för att på så sätt och vid sidan av 'drastisk reduktion av ransonerna', 'reduktion av bondebefolkningens konsumtion' också åvägabringa 'eliminering av de överflödiga ätarna'.(38)Sommaren 1943 kunde Ukrainas tyske ståthållare, Erich Koch, presentera Fihrern siffror över två års leveranser: 3,6 miljoner ton spannmål, 0,5 miljoner ton potatis, 0,25 miljoner ton ägg och hundratusentals ton socker, smör, honung, svin, får, ull, bomull, hampa, lin o.s.v. (39) Han fullföljde därvid den linje som Hitlers närmaste man, Martin Bormann, i augusti 1942 hade givit instruktioner om: 'Slavarna skall arbeta för oss. I den mån vi inte behöver dem kan de få dö.'(40)

Denna exploatering av Europas nationer och folk var både följdriktig och framgångsrik. Men den bar fröet till sin egen undergång inom sig. Först och sist på grund av det motstånd den väckte hos dem som var föremål för exploateringen. Men också på andra sätt slog den om till sin egen motsats. I slutet av kapitel 20 såg vi, att kapitalismens dilemma kan formuleras på ungefär följande sätt. För att kapitalismen skall kunna utvecklas måste företagen göra goda vinster – det är ju själva kärnpunkten i systemet. Men för att vinsterna skall kunna bibehållas, måste lönerna hållas nere. Det gjorde de tyska storföretagen med framgång och de ökade sina vinster också på andra sätt enligt vad vi sett. Men ju lägre lönerna är, desto mindre är den köpkraft som skall suga upp de producerade varorna, realisera vinsterna och möjliggöra kapitalackumulation.

Denna olösliga motsättning löstes temporärt av fascismens ekonomiska system, nämligen genom upprustningen. Från och med mitten av 1930-talet ökade rustningarnas andel av nationalprodukten successivt, från 4 procent 1934/35 till 11 procent 1937/38 och 22 procent 1938/39, då rustningsekonomin definitivt slog om i en fullt utbildad krigsekonomi. (41) Det var ett till synes utmärkt sätt att lösa motsättningen mellan kravet på höga och stigande vinster och tillräcklig köpkraft. Ty betongvägar för armén, pansarvagnar, kanoner, slagskepp, stridsflygplan och ammunition producerade vinster men inga varor som behövde sugas upp i

marknaden av den begränsade köpkraften. Ja, ännu bättre: när rustningarna väl började användas för sitt syfte kunde de förstöra de produktiv-krafter som oupphörligt i form av ekonomiska kriser tenderade att spränga de kapitalistiska produktionsförhållandena.

Men den improduktiva efterfrågan som statens rustningsbeställningar utgjorde kunde å andra sidan inte växa i det oändliga. För att producera militära produkter krävs särskilda industrier som kan leverera råvaror och maskiner för vapenfabrikerna, och det behövs ett jordbruk och en konsumtionsvaruindustri som kan framställa arbetarnas livsmedel, bostäder, kläder o.s.v. Om inte dessa varor kan produceras i tillräcklig mängd, kan inte heller rustningsproduktionen upprätthållas. Men i takt med erövringarna och ju fler nationer den tyska fascismen fick emot sig, desto större anspråk ställdes på framställningen av krigsmateriel och till följd därav måste all annan produktion inskränkas. Medan krigsmateriel 1942 utgjorde 25 procent av den tyska industriproduktionens nettovärde, steg andelen till mer än 30 procent 1943 och 40 procent 1944.(42) Eftersom resurserna inte var obegränsade, inkräktade denna måttlösa krigsproduktion till den grad på de industrier som möjliggjorde upprustningen, att krigsproduktionen och kriget ödelade sina egna betingelser. När därför de allierade makternas rustningspotential efterhand började tas i anspråk på allvar, var utgången given. 1941 uppgick Tysklands rustningsproduktion till 6 miljarder dollars, USA:s till 4,5 miljarder. Två år senare var proportionen: 13,8 miljarder för Tyskland och 37,5 miljarder för USA.(43) När därför den tyska produktionskapaciteten minskade, energiförsörjningen bröts, råvaruleveranserna krympte och kommunikationsväsendet inte längre fungerade, då kunde inte heller rustningsproduktionen fullgöra de uppgifter den tyska nazismen ställt den inför, hur vinstgivande och nödvändig för naziststatens försvar den än var. Den tyska befolkningens konsumtionsstandard reducerades efterhand till endast 10-15 procent av förkrigsnivån, produktionen av livsviktiga råmaterial och kapitalvaror sjönk med mellan 30 och 100 procent från 1944, då rustningsproduktionen nådde sitt maximum, till 1945.(44) Militariseringsen av ekonomin hade gått så långt

24. Vilken väg ...?

För några år sedan var följande skämt i svang i Sovjetunionen. Fråga: Vilket är det största problem som USA:s president har? Svar: Är det möjligt att ha kapitalism i ett land? Man kan undra. Första världskriget splittrade världen i två delar i och med uppkomsten av det socialistiska Ryssland. Den sprängdes i tre av det andra. Vi kan summera huvudresultaten i tre punkter.

1. Socialistiska samhällssystem upprättades bland ytterligare 100 miljoner människor i Östeuropa.
2. Mer än en miljard människor i Asien, Afrika och Latinamerika erövrade politisk och delvis också ekonomisk självständighet, direkt eller indirekt; i vissa fall växte dessa nationella revolutioner över i socialistiska – exempelvis i Kina och på Kuba.
3. Kapitalismens och kolonialismens positioner trängdes följaktligen ihop, men samtidigt inleddes ett starkt ekonomiskt uppsving i den kapitalistiska världen.

När kriget var över väntades allmänt i Europa och USA att den stora krisen skulle komma. Professor Myrdal varnade för 'fredsoptimism' och förutspådde att depressionen skulle komma inom tre år efter krigsslutet. Alla tidigare erfarenheter pekade i den riktningen. Hade inte kapitalismen drabbats av en förhärjande kris strax efter fredsslutet 1918? Var det inte sant att den stora depressionen 1929/33 började övervinnas först när rustningarna kommit i gång och världen styrde mot krig? Visade inte Cambridge-skolans stora ljus, John Maynard Keynes, i den nya ekonomiska teori som han 1936 offentliggjorde under titeln 'Allmän teori för

sysselsättning, ränta och pengar', att 'den dag, då överflöd på kapital står i vägen för ett överflöd av produktion' bara kunde uppskjutas 'i den mån miljonärer finner tillfredsställelse i att bygga väldiga boningar för att hysa deras kroppar efter döden, eller om de i ångern över sina synder bygger katedraler eller ger donationer till klostren eller hednamissionen'? Kriget hade ju faktiskt gått ut på 'att gräva hål i marken', en näring som enligt Lord Keynes tenderade 'att öka inte endast sysselsättningen, utan den reala nationalinkomsten av nyttiga varor och tjänster', medan å andra sidan krigets industriella katedralbyggen i USA var avslutade.(1)

Men när kriget var slut avmobiliserades inte bara utan svårighet miljoner soldater som började ägna sig åt fredlig produktion. Dessutom inleddes en långvarig högkonjunktur med få avbrott. Medan industriproduktionen i Västeuropa – naturligtvis till stor del till följd av kriget – steg med fuffiga 0,2 procent per år 1938-1947, ökade tillväxttakten till 6,7 procent per år 1948-1958.(2) Den totala produktionen i det socialistiska Sovjetunionen steg med 9,5 procent per år från 1950 till 1960. Men det genuint kapitalistiska Japan kom med sina 9,1 procent per år inte långt efter, liksom inte heller Västtyskland med 7,6 procent. I USA blev utvecklingen både svagare och mer haltande, men den årliga tillväxttakten på 3,3 procent var ganska normal – också i den meningen, att en stor del av ökningen föll på Koreakrigets år.

Nu är en mer eller mindre ihållande högkonjunktur på 15-20 år inte något enastående fenomen i den västerländska kapitalismens historia. Åren från 1896 till 1914 var en sådan period, liksom tidigare 1850-1873. I båda fallen bröts de av svåra depressioner: den första vågrörelsen hade en nedåtgående fas som fått namnet den stora depressionen, 1873-1896, och den andra slutade med den stora kraschen 1929. Det är möjligt, att den uppåtstigande fas som vi nu befinner oss i kommer att brytas i en kris av aldrig tidigare skådade proportioner. Det skulle i så fall inträffa något av åren kring 1970 ...

Detta kan vara ekonomisk astrologi. Viktigare är det, att vi försöker komma underfund om orsakerna till Västerns kapitalistiska renässans. Det ligger då i öppen dag, att den oerhörda materiella förstörelsen, de uppdämda behoven och företagens ackumulerade penningreserver gav en väldig stimulans till ny produktion och stark efterfrågan. Vissa länder som exempelvis Västtyskland kunde förnya en stor del av produktionsutrustningen och tillämpa den modernaste och mest produktiva tekniken, när de byggde fabriker, verkstäder och maskiner. Allt detta gav en hög utgångsfart. De höga vinsterna och produktionsökningen hölls sedan vid liv tack vare det fenomen som en del ekonomer kallar 'den andra industriella revolutionen' och som omfattat atomenergins utnyttjande, automationen, elektroniken, flyg-, plast- och konstfiberindustrin. De öppnade vida fält för vinstgivande investeringar precis som olje- och elindustrin gjort 1896-1914 och bilindustrin på 1920-talet.

Å andra sidan började denna nya teknik att tillämpas i stor utsträckning därför att kapitalisterna tjänade pengar, priserna steg och vinsterna var höga. Den applicerades inte alls i så stor skala som skulle ha varit tekniskt möjligt, exempelvis på atomenergins och automationens område, där konkurrensen från de redan tidigare gjorda investeringarna bromsade upp tillämpningen. Det innebär, att förklaringen till efterkrigstidens gynnsamma och relativt stabila utveckling delvis måste sökas på annat håll.

Kanske produktionen har kunnat hållas uppe på en hög nivå, därför att arbetarna har haft mer att köpa för än tidigare? Det var vad Lord Keynes i själva verket förespråkade. Enligt honom 'skulle botemedlet ... bestå ... i att vidtaga drastiska åtgärder för att stimulera konsumtionsbenägenheten genom en omfördelning av inkomsterna... (3) Ju högre inkomster folk har – så resonerade han – desto mindre andel av inkomsten konsumerar de och desto högre blir den andel som sparas eller ackumuleras. De pengar som sparas skapar nu ingen efterfrågan, om

det inte finns investeringsobjekt (fabriker, maskiner o.s.v.) tillgängliga som ger tillräcklig vinst och som de sparade pengarna kan plöjas ned i. Men om de sparade medlen inte investeras, blir det ingen sysselsättning åt arbetarna utan arbetslöshet. Arbetare och andra låginkomsttagare konsumerar nästan hela inkomsten, som alltså uppträder på marknaden som köpkraftig efterfrågan. Om man därför kunde omfördela inkomsterna från kapitalisterna till arbetarna, skulle kapitalisternas efterfrågan knappast sjunka. I varje fall skulle den sjunka mindre än vad arbetarnas efterfrågan skulle stiga.

Teorin låter bra. Det kan inte heller förnekas, att teorin i viss utsträckning också praktiserats, åtminstone i de länder där arbetarrörelsen växte sig stark under och efter kriget. En FN-studie 1957 fann, att de 10 procent av inkomsttagarna som har de högsta inkomsterna delade på 40 procent av alla inkomster före kriget men bara 30-35 procent i början av 1950-talet. Emellertid har de lägsta inkomsttagarna haft föga glädje av omfördelningen. Det mesta hamnade hos medelklassen.(4) Om vi får döma av de resultat som specialisterna på området nått, så har omfördelningen till de lägsta inkomsttagarnas fördel varit ytterst obetydlig. *Efter kriget* har tendensen i stort sett upphört att göra sig gällande eller gått i motsatt riktning. Enligt en undersökning för en amerikansk kongresskommitté har 'sedan 1944 inkomstklyftan mellan de fattiga och de välsituerade inte alls minskat'; och 'efter 1949 har de faktiskt skett en ökning i koncentrationen av de förmögenheter som ägs av den högsta procenten' heter det i en studie utgiven av USA:s National Bureau of Economic Research.(5) Om ett aktiebolag visar låga utdelningar så behöver det inte bero på att vinsterna är låga utan det kan vara ett uttryck för att man bygger upp reserver. Professor Titmuss har påpekat, att inkomstfördelningen mellan personer blivit jämnare utan att inkomstfördelningen mellan familjer förändrats – familjeöverhuvudena har delat upp inkomsten mellan familjemedlemmarna och de rika familjerna är fortfarande lika mäktiga som förut.(6) Eller för att tala med professor Myrdal som anser, 'att skatteprogressiviteten till stor del bara är ett yttre sken'.(7) Det är också lätt att förstå, om vi erinrar oss att de höga inkomsterna är en återspeglning av de stora förmögenheterna.

Men om ingen inkomstomfördelning har skett, så kan den inte förklara efterkrigstidens neo-kapitalistiska uppsving. Inte desto mindre har det skett en utvidgning av statens ekonomiska roll på olika sätt, som i själva verket ger oss gåtans lösning. Statens ekonomiska roll har varit på tillväxt under större delen av den imperialistiska epoken. I USA utgjorde statens andel av nationalprodukten 20 procent 1929, den steg till inte mindre än 46 procent under kriget och stabiliserade sig på 22 procent efter Koreakriget.(8) I England har statens andel av nationalinkomsten ökat från 8 procent 1904 till 31 procent 1954. Samma utveckling har andra kapitalistiska stater genomgått, varvid det första men framför allt det andra världskriget accelererade tendensen. I själva verket kan vi med rätta kalla samhällsordningen i Europa och USA statskapitalistisk eller som marxisterna uttrycker det säga att det är fråga om en stats-monopolistisk kapitalism för att ange den strategiska roll som storföretagen och finansinstituten spelar. De drivande krafterna i denna utveckling tecknades av Friedrich Engels med geniets klarsyn för mer än sjuttio år sedan. 'Det faktum, att produktionens samhälleliga organisation *inom* fabriken utvecklas till en punkt, då den är oförenlig med den rådande produktionsanarkin *i samhället* – detta faktum blir påtagligt för kapitalisterna själva genom den våldsamma kapitalkoncentration, som äger rum under kriserna tack vare många stor- och ännu flera småkapitalisters ruin. Hela det kapitalistiska produktionssättets mekanism klickar under trycket av de produktivkrafter det självt frambringat ... Det kapitalistiska produktionssättets oförmåga att i fortsättningen förvalta dessa produktivkrafter blir å ena sidan uppenbar. Å andra sidan kräver dessa produktivkrafter själva med allt större kraft att motsägelsen upphäves, att de befrias från sin egenskap av kapital och *att deras karaktär av samhälleliga produktivkrafter faktiskt erkännes*. Det är detta mottryck från de våldsamt växande produktiv-

krafterna mot deras kapitalegenskap, denna ökade press att erkänna deras samhällliga natur, som gör det nödvändigt för kapitalistklassen själv att mer och mer – såvitt detta över huvud taget är möjligt inom ramen för kapitalförhållandet – behandla dem som samhällliga produktivkrafter ... Med trusterna slår den fria konkurrensen om i monopol, kapitulerar det kapitalistiska samhällets planlösa produktion för det inbrytande socialistiska samhällets planmässiga produktion. Visserligen ännu närmast till kapitalisternas nytta och fromma ... På det ena eller andra sättet, med eller utan trusterna måste slutligen det kapitalistiska samhällets officiella representant, staten, övertaga ledningen av produktionen.

Denna nödvändighet att förvandla till statsegendom gör sig först märkbar ifråga om de stora kommunikationsmedlen: post, telegraf, järnvägar ... Men varken förvandlingen till aktiebolag och truster eller till statsegendom upphäver produktivkrafternas kapitalegenskap. Hos aktiebolagen och trusterna ligger detta i öppen dag. Och den moderna staten åter är blott den organisation, som det borgerliga samhället skapar sig för att upprätthålla det kapitalistiska produktionssättets allmänna yttre betingelser mot övergrepp såväl från arbetarnas som de enskilda kapitalisternas sida. Den moderna staten, vilken form den än antagit, är en rent kapitalistisk maskin, kapitalisternas stat, den ideale totalkapitalisten. Ju mer produktivkrafter den gör till sin egendom, desto mer blir den verklig totalkapitalist, desto fler medborgare utsuger den. Arbetarna förblir lönearbetare, proletärer. Kapitalförhållandet upphäves inte, det drives tvärtom till sin spets ... Statens ägande av produktivkrafterna är inte en lösning av konflikten, men det döljer inom sig det formella medlet, vägen till lösningen. Denna lösning kan endast ligga i att de moderna produktivkrafternas samhällliga natur faktiskt erkännes, att alltså sätten för produktion, tillägnelse och utbyte sättes i samklang med produktionsmedlens samhällliga karaktär.' (9)

Denna utveckling har under efterkrigstiden yttrat sig på flera sätt, som fått betydelse för kapitalismens sätt att fungera. Kriget tvingade fram en omfattande samordning av företagens råvaruförsörjning, prissättning och leveranser i en rad olika slags statliga kommissioner. Denna fusion mellan stat och storföretagarsammanslutningar har fortsatt. Utan att på något sätt ingripa i den privata äganderätten har den haft två viktiga konsekvenser. För det första ett större mått av samordning och planering i det kapitalistiska samhället som helhet. För det andra en 'socialisering av riskerna', som tagit sig uttryck i förstatligande av oräntabla industrisektorer – som fallet var med den engelska kolindustrin – statliga exportkreditgarantier, subventioner av hela näringar och industrier, som exempelvis jordbruk, skeppsvarv, flygtrafik m.m. Det faktum att staten trätt in som garant för den privata vinsten, samtidigt som de anarkiska tendenserna dämpats, har naturligtvis befordrat kapitalackumuleringen och produktionstillväxten.

Statens alltmer dominerande roll har utövat sina verkningar också på andra sätt. Framför allt har de statliga utgifterna för efterkrigstidens allmänna och totala upprustning spelat en viktig roll. För det första genom sin blotta storlek. Enligt en FN-undersökning utgör utgifterna för militära ändamål ungefär 10 procent av den kapitalistiska världens produktion och inte mindre än hälften av dess kapitalbildning – för Frankrike var siffran 35 procent, för England 42 och för USA 58 procent i slutet av 1950-talet.(10) För det andra emedan denna andel tenderar att stiga. Före första världskriget tog de militära utgifterna inte mer än 2-3 procent av de kapitalistiska stormakternas nationalprodukt, under mellankrigstiden mer än 5 procent och efter andra världskriget 10 procent. Varje nytt krig har drivit upp andelen på en högre nivå och där har den stannat kvar. Orsaken till denna utveckling, som kan spåras tillbaka till början av 870-talet, är naturligtvis de ökade motsättningarna mellan imperialistiska stater, mellan kapitalism och socialism och mellan kolonialism och antikolonialism. Dess ekonomiska betydelse är trefaldig.

I. Kapprustningen mellan Öst och Väst har i de ballistiska missilernas tidsålder blivit en fråga om liv och död. I den konkurrensen är ekonomiska överväganden, såsom hänsynen till de värden som investerats i tidigare uppfunna förintelsemedel, av underordnad betydelse. Massiva ansträngningar sätts in på att driva fram ny teknik, och den får omedelbar tillämpning i den industriella produktionen av militära medel. Var tredje eller varannan teknisk forskare arbetar för militära ändamål och på grund av rustningsproduktionens storlek sprider sig dess inflytande långt in i den civila produktionen. Denna i nutidskapitalismen inbyggda tekniska revolutionsmotor skapar oupphörligt nya, vinstgivande och produktionsbefrämjande investeringsfält.(11)

2. Upprustningen har befrämjat en inflationistisk prisutveckling. Efterkrigstidens inflation har förklarats med hänvisning till penningtillgången, men priserna har stigit trots att penningtillgången har varit oförändrad eller sjunkit.(12) Den har angetts vara orsakad av starkt stigande kostnader – men kostnader är också priser och vi blir inte klokare av att få höra att prisstegringen beror på att priserna stiger. En del ekonomer anser, att inflationen beror på för stor efterfrågan i förhållande till tillgången på varor. Men eftersom både utbud och efterfrågan uppstår i produktionen och inkomsternas efterfrågan bara är andra sidan av utbudets kostnader, så kan vi förstå att efterfrågan inte gärna kan vara större än utbudet år efter år. Vidare har priserna stigit trots att efterfrågan sjunkit, såsom i den amerikanska recessionen 1958. Dessutom var 'den totala efterfrågan helt otillräcklig för att åstadkomma full sysselsättning eller något som skulle kunna sägas närma sig fullt utnyttjande av kapaciteten'.(13) Men den hejdlösa upprustningen kan förklara inflationen. Om 10 procent av en nations arbetskraft, maskiner, råvaror och andra resurser används till att framställa krigsmateriel, flygfält, betongvägar o.s.v., så skapar detta inkomster och efterfrågan. Men det finns ingen som bjuder ut pansarvagnar eller arméflygfält på den fria marknaden, där däremot köpkraften hamnar. Resultatet måste bli prisstegring, år efter år. Denna krypande inflation stimulerade det kapitalistiska företagandet alltifrån krigsslutet: kapitalisterna har ju hela tiden kunnat sälja i en marknad som är dyrare än den de köpte i av den enkla anledningen, att priserna stiger mellan köp och försäljning.

3. Militarismens ekonomi har en tendens att motverka faran för överproduktion på ett verkningsfullt sätt. En berömd kännare av kapitalismens utvecklingsdynamik har påpekat: 'Vi ser att frågan, "Vad orsakar de periodiska kriserna?" kan besvaras kort: det faktum att investeringar inte bara produceras utan också producerar. Investeringar betraktade som utgifter är källan till uppsvinget, och varje ökning av dem förbättrar affärsläget och stimulerar ytterligare ökning av investeringarna. Men samtidigt är varje investering ett tillägg till kapitalutrustningen och från allra första början konkurrerar den med den äldre generationen av denna utrustning. Investeringarnas tragedi är att de orsakar kriser emedan de är nyttiga. Otvivelaktigt kommer många att betrakta denna teori som paradoxal. Men det är inte teorin som är paradoxal, utan dess föremål – den kapitalistiska ekonomin.'(14) Vi har sett att ett belopp motsvarande hälften av den kapitalistiska världens kapitalinvesteringar läggs ned på militär utrustning. De produceras – och ger inkomster – men de producerar ingenting – annat än krig. Det är lätt att förstå, att en näring som framställer raketer, vilka i jämn ström hamnar på havets botten, på månen eller – ännu bättre – på producerande kapitalutrustning, en sådan näring är en stark garanti mot alltför stor fredlig produktion, mot sjunkande priser och vinstmarginaler. Denna mekanism, som sett utifrån kapitalismens logik är den bästa tänkbara, har byggts in i neo-kapitalismen och ger en god bit av förklaringen av dess funktioner.

Givetvis innebär inte detta, att motsättningarna övervunnits, lika litet som den symptombehandlande medicinen botar något annat än sjukdomens yttringar. Konjunkturedgångarna efter kriget har varit relativt små, men de har kommit tätare och uppsvinget har varje gång gått trögare: 1948/49, 1953/54, 1957/58 och 1960/61. Utnyttjandet av arbetskraft och produktions-

kapacitet i världens rikaste kapitalistiska stat – USA – tenderar snarast att sjunka: mellan 1950 och 1961 steg produktionen av färdigvaror med 39 procent, men produktionskapaciteten med 82 procent.(15) Nationen som helhet blir rikare – men massfattigdomen består eller ökar.

Den tekniska revolutionen har skapat goda tider – men den har också skapat produktionskapacitet, som i sinom tid kan bli för stor för att priser och vinstmarginaler skall kunna upprätthållas. Statens 'inbyggda stabilisatorer' gör konjunktursvängningarna mjukare, men de finns där fortfarande och till syvende og sidst vilar också statens ekonomiska verksamhet på inkomsterna från den privata sektorns företag och anställda: den kan 'lyfta' den privata sektorn men den kan inte gärna lyfta sig själv i håret. Ekonomins militarisering stimulerar vinster, priser och produktion, men om den går alltför långt inkräktar den på den civila sektorns resurser och produktionsförmåga. På det sättet bär varje tendens fröet till sin egen motsats inom sig. Om och när dessa motsatser förverkligas, därom kan vi inte veta något. Det beror bland annat på vad som kommer att hända i den f.d. koloniala världen.

Där har, i motsats till förhållandena i Europa, USA och i den socialistiska världen inte expansion utan stagnation och tillbakagång varit regel. De fattigaste 3/4 av världsbefolkningen som 1913 tog 34 procent av världsinkomsten, fick 1929 nöja sig med 31 procent och 1958 var andelen nere i 27 procent.(16)

Denna kontrast har föranlett ekonomerna att fråga: varför? Svaren har varit i det närmaste lika många som antalet ekonomer. Många – kanske de flesta – hävdar, att de nyligen självständiga länderna i Asien och Afrika är fattiga på grund av överbefolkning och att de därför måste lära sig praktisera födelsekontroll. Låt oss gå med på att det är så. Det finns för mycket människor jämfört med tillgången på livsmedel och andra konsumtionsvaror. Två utvägar är teoretiskt möjliga. Antingen reducera folkmängden eller öka produktionen. Det första alternativet är på kort sikt uppenbarligen omöjligt, om inte fascismens metoder skall komma till användning. Återstår att öka produktionen – och vi är tillbaka vid utgångspunkten. De tätt befolkade länderna i Europa hör till de rikaste, medan det fattiga Afrika säkert är världens mest underbefolkade kontinent. Att stark folkökning oundvikligen medför fattigdom är en slutsats som effektivt motsägs av erfarenheterna i världens rikaste land, USA, som fått sin folkmängd sexdubblad de senaste hundra åren. Det ligger en djup visdom förborgad i talesättet att 'med varje mun sänder Gud också ett par händer' – kruxet är att skaffa arbete åt händerna.

Att bristen på tillräcklig produktion måste vara utgångspunkten för analysen har påpekats av en av de ledande auktoriteterna på området, professor Ragnar Nurkse. Om produktionen och inkomstnivån är låg, så är det 'en återspeglning av låg produktivitet, vilket i sin tur till stor del beror på brist på kapital. Bristen på kapital är ett resultat av den ringa förmågan att spara och så är cirkeln slutet', ty den ringa förmågan att spara förklaras uppenbarligen av den låga inkomst- och produktionsnivån. Å andra sidan: om förmågan att spara är liten, så är kanske incitamenten till att investera större? Låt oss se. För att det skall vara lönt att investera sparande i kapitalutrustning, måste produktionen av färdigvarorna kunna avsättas på marknaden. Om inte marknads efterfrågan är tillräckligt stor, är incitamenten till att producera och följaktligen att investera små. Vad bestämmer då marknads storlek? Befolkningens inkomstnivå och produktionens storlek, vilket är 'en återspeglning av låg produktivitet, vilket i sin tur till stor del beror på brist på kapital' o.s.v. o.s.v.(17) Det verkar som om vi skulle tvingas slå oss till ro med den inte särskilt upplysande slutsatsen att de fattiga länderna är fattiga emedan de är fattiga.

Denna tautologi är naturligtvis i och för sig oanfäktbar. Men anledningen till att slutsatsen blir så deprimerande banal är emellertid bara ett uttryck för de intima sammanhang som råder i det ekonomiska livet, där den enes produktion är den andres marknad, den enes kostnad den

andres inkomst o.s.v., där kort sagt 'allt beror på allt' och företeelserna rör sig i cirkel. Men även om de nya ländernas väg är beströdd med 'onda cirklar', så är en del cirklar mer onda än andra. Det styrks ju av det enkla faktum, att en del – och därtill en växande del – länder, som varit fattiga, har blivit eller är på väg att bli rika.

Gåtans lösning är dubbel. Även om marginalen mellan produktion och nödvändig konsumtion – och den marginalen kan vi kalla sparande – är liten absolut taget, så är inte det avgörande. Det viktiga för utvecklingsförmågan är sparandets relativa andel, d.v.s. sparkvoten. Ty det är denna kvot, som avgör huruvida produktionen kan utvecklas snabbt eller långsamt. Och det är utvecklingstempot som på sikt avgör vilket land som är rikt och vilket som är fattigt. Om 90 procent av produktionen konsumeras direkt och 10 procent sparas och investeras i fabriker, maskiner och annan kapitalutrustning, ökar produktionen med kanske 2 procent per år. Produktionen ökar med 4 procent per år om 20 procent av produktionen sparas och investeras, och med 6 procent per år om 30 procent investeras. Ju större andel av produktionen som sparas och investeras, desto snabbare växer produktionen och desto kortare tid tar det, innan produktion, inkomstnivå och marknad är omfattande också absolut sett, även om utgångspunkten är låg. Om produktionen ökar med bara 2 procent per år, tar det 35 år att fördubbla produktionen och under tiden hinner kanske också folkmängden fördubblas. Men om produktionen ökar med 4 procent per år, fördubblas den på 18 år och med en årlig ökningstakt av produktionen på 6 procent, fördubblas den redan på 12 år och 18-dubblas faktiskt på 50 år. Om ett fattigt land kan få upp den ökningstakten, är det bara en fråga om tid innan det är rikare än det rika landet, vars produktion växer med 2 eller 3 procent per år.

Nu kan man fråga sig: förmår de fattiga länderna att spara och investera en så stor del som 20 eller 30 procent av sin produktion? Är de inte *alltför* fattiga? Om vi får döma av Rysslands och Kinas erfarenheter, så kan de göra det. En jämförelse mellan Kina och Indien är belysande. Mellan 1950 och 1957 steg industriproduktionen i Indien med ungefär 3 procent per år, i Kina med minst 6 procent per år. Bakgrunden var bl.a., att investeringarnas andel av produktionen steg från 10 till 24 procent i Kina, men i Indien från 9 till endast 14 procent.(18)

Men varför kan inte Indien och andra f.d. koloniala länder utföra det trick som Kina och andra socialistiska länder gjort? Här kommer vi till den andra delen av gåtans lösning. *De får i stor utsträckning inte behålla sina besparingar och de hindras delvis från att investera de besparingar de har.* De rinner bort i överklassens skrytkonsumtion och de är dolda i porerna på en irrationell samhällsordning, som är infekterad med improduktiva klasser och institutioner: penningutlånare, godsägare, religiösa sekter, en ansvalld och improduktiv byråkrati o.s.v. D.v.s. det finns en del som konsumerar mer än vad de skulle behöva och det finns andra som konsumerar utan att producera – ofta är de förenade i samma person eller klass. Detta är det inre hindret.

Det yttre hindret är de kolonialistiska moderländernas storföretag och finansinstitut, vilka fortfarande med näbbar och klor håller sig kvar i Asien, Afrika och Latinamerika. Det finns nämligen ännu pengar att hämta i dessa länder, där arbetskraften är lågt avlönad, råvarutillgångarna rika och konkurrensen begränsad. Dessa storföretag bildar vad professor Myrdal med en träffande benämning kallar 'enkla', d.v.s. isolerade öar, som pumpar råvaror, räntor och vinster till moderländerna i en omfattning som oftast överstiger de summor som de investerar i utvidgad produktion. Mellan 1950 och 1961 investerade utländska kapitalister med ena handen 9600 miljarder dollar i Latinamerika – men tog samtidigt tillbaka med den andra 13.600 miljarder i form av räntor och profiter. Under 1950-talet blev alltså Latinamerika 400 miljoner dollar fattigare per år.(19) Det kommer säkert att fortsätta ända till dess de politiskt självständiga staterna i Asien, Afrika och Latinamerika vinner också ekonomisk självständighet. Hittills har detta krävt en social revolution, som i Kina eller på Kuba.

Vilken väg? Frågeställningen skulle kunna illustreras med en bild som använts av Oskar Lange, f.d. professor i nationalekonomi vid Chicagouniversitetet, numera chef för polska plankommissionen; både konservativt och marxistiskt orienterade ekonomer har vant sig vid att lyssna på vad han har att säga. 'Den kapitalistiska ekonomin' – jag anför Langes yttrande något sammandraget – 'kan jämföras med en gammaldags ballong, som förs omkring av luftströmmarna i den riktning vinden blåser. Människan har ingen som helst kontroll över den riktning i vilken ballongen rör sig. Den socialistiska ekonomin kan jämföras med ett flygplan, där piloten sköter spakarna. Genom att alltid sitta vid spakarna för piloten planet i den riktning som han väljer.' (20) Människans utveckling kännetecknas av en ständigt ökad kontroll över naturens krafter, medan hon ännu befinner sig i början av sina strävanden att kontrollera samhällets krafter. Vågar vi göra den gissningen, att den moderna flygtekniken kommer att behärskas av allt fler människor i framtiden?

Noter till kap. 23

1. W. L. Shirer, *The rise and fall of the third Reich* (1962), s. 1229.
2. Harold D. Lasswell, *World politics faces economics* (1945), s. 7.
3. V. I. Lenin, *Über Krieg, Armee und Militärwissenschaft* (1959), II:1, S. 400.
4. I. Kamenetsky, *Secret nazi plans for eastern Europe* (1961), 5. 7.
5. G. W. F. Hallgarten, *Hitler, Reichswehr und Industrie* (1955), s. 92.
6. G. Barraclough, *Origins of modern Germany* (1952), s. 450ff.
7. R. Sasuly, I. G. Farben (1952, amerikansk uppl. 1947), 5. 90.
8. G. W. F. Hallgarten, A. s., s. 117, 134.
9. R. Hilferding, *Das Finanzkapital* (1900; tysk upplaga 1955), s. 502ff.
10. J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, Band 16 (1963) s. 152. i W. L. Shirer, s. 364.
12. A. Schweitzer, *Big business in the Third Reich* (1964), s. 318f.
13. W. L. Shirer, *Ibidem*.
14. A.a., S. 361.
15. A. Schweitzer, S. 232.
16. F. Neumann, *Behemoth. The structure and practice of national socialism* (1942), s. 292.
17. A.a., s. 275.
18. J. Kuczynski, A.a., s. 137ff.
19. A.a., s. 227ff.
20. W. W. Schmokel, *Dream of Empire: German Colonialism 1919-1945* (1964), s. 49.
21. R. W. Lindholm, *German Finance in World War II*. *American Economic Review*, March 1947, s. 121 ff.
22. W. L. Shirer, S. 1229ff.

23. R. Wagenführ, Die deutsche Industrie im Krieg 1939-1945 (1963), s. 29, 51 och 53.
24. W. L. Shirer, s. 1227, citerande Dr. Otto Bräutigam, nazistisk ämbetsman.
25. R. Wagenführ, s. 46, 90.
26. W. L. Shirer, s. 1236.
27. A.a., s. 1237ff.
28. O. Kraus - E. Kulka, Massenmord und Profit (1963), S. 339.
29. Ibidem.
30. A.a., s. 336ff.
31. I. Kamenetsky, passim.
32. A.a., s. 103ff.
33. W. W. Schmokel, s. 51.
34. Hitler's Secret Conversations, s. 576.
35. W. L. Shirer, s. 1232.
36. S. Piotrowski, Hans Frank's Diary (1961), s. 73.
37. A.a., s. 97.
38. I. Kamenetsky, s. 145ff.
39. A.a., s. 148. 40. A.a., S. 103
41. R. Wagenführ, s. 17.
42. A.a., 5. 12.
43. A.a., s. 87.
44. A.a., s ruff.

Noter till kap. 24

1. J. M. Keynes, Sysselsättningsproblemet (1945), 5. 203.
2. UN. Patterns of industrial growth 1938-1958 (1960), s. 8.
3. J. M. Keynes, A.a., s. 295.
4. Theodor Prager, Wirtschaftswunder oder keines? (1963), s. 118ff.
5. Robert J. Lampman, 'The low income population and economic growth' samt 'The share of top wealth-holders in National Wealth 1922-1956', citerad i tidskriften Dissent, Spring 1964, SS. 211 o. 216.
6. Richard M. Titmuss, Income distribution and social change (1962), passim.
7. G. Myrdal, Planhushållning i välfärdsstaten (1961), s. 106.
8. J. F. Dewhurst, America's Needs and Resources (1955), s. 577.

9. F. Engels, *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap* (sv. uppl. 1943), s. 58ff.

UN. *Economic and social consequences of disarmament* (1962), s. 55ff.

E. Mandel, 'The economics of neo-capitalism' i R. Miliband-J. Saville, *The socialist register 1964* (1964), s. 56ff.

12. Alvin H. Hansen, *Economic issues of the 1960's* (1960), s. i.

13. A.a., s. 16.

14. M. Kalecki, *Essays in the theory of economic fluctuations* (1939), S. 148f.

15. *Hearings before the subcommittee on economic statistics of the joint economic committee, Washington. Measures of productive capacity.* (1962), s. 13.

16. L. J. Zimmerman, *Arme und reiche Länder* (1963), s. 44ff.

17. Ragnar Nurkse, *Problems of capital formation in under-developed countries* (1953), kap. 1.

18. Richard T. Gill, *Economic development: past and present* (1963), s. 100 ff.

19. UN. *Towards a new trade policy for development. Report by the Secretary-General of the UN Conference on Trade and Development* (1964), s. 19.

20. Oskar Lange, *The role of planning in socialist economy.* *The Indian Economic Review*, vol. IV, augusti 1958, s. 10